

**ANKARA ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ**

DOKTORA TEZİ

**RİZE İLİ TARIM İŞLETMELERİNDE ARAZİ TASARRUF ŞEKLİ VE
TARIMSAL İSTİHDAMI ETKİLEYEN FAKTÖRLER**

Neslihan YILMAZ

TARIM EKONOMİSİ ANABİLİM DALI

**ANKARA
2015**

Her hakkı saklıdır

ETİK

Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez içindeki bütün bilgilerin doğru ve tam olduğunu, bilgilerin üretilmesi aşamasında bilimsel etiğe uygun davrandığımı, yararlandığım bütün kaynakları atıf yaparak belirttiğimi beyan ederim.

11.12.2015

Neslihan YILMAZ

ÖZET

Doktora Tezi

RİZE İLİ TARIM İŞLETMELERİNDE ARAZİ TASARRUF ŞEKLİ VE TARIMSAL İSTİHDAMI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Neslihan YILMAZ

Ankara Üniversitesi
Fen Bilimleri Enstitüsü
Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Gülcan ERAKTAN

Tez çalışmasının amacı yüzölçümü, tarımsal işletme büyüklüğü ve üretim deseni açısından Türkiye'nin en kısıtlı tarımsal olanaklara sahip illeri arasında yer alan Rize'nin göç olgusu nedeniyle tarımsal kapasite ve potansiyelinin nasıl etkilendiğini araştırmaktır. İlde tarım dışı sektörlerin de altyapı zorlukları nedeniyle gelişmemesi ve çoğunlukla çay işleme ve pazarlamaya dayalı olması, il ekonomisinde tarım sektörünün incelenmesini önemli kılan diğer bir husustur.

Tez çalışmasında tarımda özel koşullar taşıyan ve yaygın göç veren Rize ilinde tarımın sürdürülebilirliğinde etkili olan tarımsal yapıya ilişkin unsurların durumu araştırılmış, bölge tarımının geleceği irdelenmiş ve sorunlar ortaya konulmuştur. Araştırmada ili temsil eden ve gayeli olarak seçilen ilçeler ve köylerinde uygulanan anketler, söz konusu anket verilerine dayalı istatistikî analizler ve literatür taraması yöntemlerinden yararlanılmıştır.

Çalışma sonucunda, incelenen hanehalklarının çoğu açısından şu sonuçlara ulaşılmıştır: Hanehalklarında tarımda çalışan sayısının yetersizliği ve istihdam edilen nüfusun ileri yaş grubunda bulunması nedeniyle tarımsal faaliyette yabancı işçilerden yardım alınmaktadır. Bölgeden göç ve tarımsal istihdamdan çekilme olgusu yaşanmakta, arazi kullanımı ve arazi tasarruf şeklinde değişim olmakta, özellikle belli büyüklüğün altındaki araziler tarım dışına çıkartılmakta veya toprak ve ürün bakımı yetersiz kalmaktadır. Yarıcı kullanımı yaygınlaşmakta, yarıcı ve tarım işçilerinin tamamına yakınının il dışından sağlandığı görülmektedir. Hanelerde tarımsal gelirin yetersizliği kadar tarım dışı istihdam yoluyla daha yüksek ve düzenli gelir elde etme, kırsal alandakinden daha yüksek yaşam standartları sağlama isteğinin göçü teşvik ettiği belirlenmiştir.

Aralık 2015, 173 sayfa

Anahtar Kelimeler: Tarımsal yapı, tarım işletmeleri, arazi tasarruf şekli ve kullanımı, Rize, istihdam, göç

ABSTRACT

Ph.D. Thesis

FACTORS EFFECTING THE LAND MANAGEMENT TYPES AND AGRICULTURAL EMPLOYMENT IN RIZE PROVINCE

Neslihan YILMAZ

Ankara University
Graduate School of Natural and Applied Sciences
Department of Agricultural Economy

Supervisor: Prof. Dr. Gülcan ERAKTAN

The aim of the thesis is to search the impacts of the migration phenomenon upon the agricultural capacity and potential of Rize that is among the provinces which have the most limited facilities in terms of the land area, the size of agricultural holdings and the production pattern diversity in Turkey. The stagnation of the non-agricultural sectors due to the infrastructural problems and on tea manufacturing and marketing depending economy of the province necessitate searching thoroughly the agricultural sector of the province.

The elements of the agricultural structure which effect the sustainability of agriculture in Rize province, of which agricultural peculiarities are very special and which is subject to a high migration rate, were scrutinized, the probable future of agriculture in the region was discussed and the significant problems were clearly defined in the study. Beside detailed literature review, particular questionnaires which were applied in selected towns and villages that are representing agricultural conditions in Rize province and the outcomes of the questionnaires were analysed using statistical methods.

The main consequences of the analyses of the study are follows: The inadequacy of the number of family members employed in agriculture and the high age of the employed family workforce trigger the need of hiring foreign workforce in agricultural activities. The phenomenon of the migration from the region and flight from agricultural activities lead to a change in land use and land disposition, and especially lands below a certain size are excluded from the agricultural usage and also it causes a loss of the maintenance of soil and crop productivity. Share-cropping is becoming widespread; almost all share-croppers and the workers out of family workforce are provided outside of the region. Beside the insufficiency of agricultural revenues, expectations for getting higher and regular revenues and higher life standards encourage the migration from Rize.

December 2015, 173 pages

Key Words: Agricultural structure, agricultural holdings, land tenure and use, Rize, employment, emigration

ÖNSÖZ ve TEŞEKKÜR

Çalışmalarımı yönlendiren, her aşamada bilgi ve önerileri ile yardımlarını esirgemeyen, akademik alan dışında beşeri özellikler açısından da yetişmeme ve gelişmeme büyük katkılar sağlayan danışman hocam sayın Prof. Dr. Gülcan ERAKTAN'a (Ankara Üniversitesi Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı Emekli Öğretim Üyesi), tez kapsamında araştırmalarımın bilgi ve önerileri ile sonsuz destek olan değerli hocalarım Prof. Dr. Beril TUFAN (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Hizmet Anabilim Dalı Emekli Öğretim Üyesi) ve Prof. Dr. İlkay DELLAL (Ankara Üniversitesi Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi), Doç. Dr. Bülent ALTUNKAYNAK'a (Gazi Üniversitesi İstatistik Anabilim Dalı Öğretim Üyesi), teze ilişkin teorik verilerin temin edilmesi ve anket çalışmalarının gerçekleştirilmesinde Rize İl ve İlçe Tarım Müdürlükleri yetkilerine, Dr. Hülya MAHMUTOĞLU (Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü Yaş Çay Kontrol Şube Müdürü), Doç. Dr. Ali Rıza SAKLI (İlgili dönemde Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü Satın Alma Dairesi Dış Alımlar Şube Müdürü), Mustafa Kemal HİNDİSTAN (İlgili dönemde Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü Fındıklı Çay Fabrikası Müdürü), Erdoğan PINAR (İlgili dönemde Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü Hemşin Çay Fabrikası Müdürü), Nuri ÇOMOĞLU (Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü Ambarlık Çay Fabrikası Müdürü), Saadet ÇELİK (Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü Ambarlık Çay Fabrikası Teknik Şefi), Figen KARASLAN (Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü Mühendis), ve İlhan KARAASLAN'a (Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü Mühendis), çalışmalarım süresince fedakârlıklar göstererek beni destekleyen babama en derin duygularıyla teşekkür ederim.

Ayrıca, bu çalışmanın yürütülmesi sırasında hayatını kaybeden sevgili annem Celalet YILMAZ'ı derin sevgi ve saygıyla anıyorum.

Neslihan YILMAZ

Ankara, Aralık 2015

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI SAYFASI

ETİK.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ ve TEŞEKKÜR.....	iv
ŞEKİLLER DİZİNİ	vii
ÇİZELGELER DİZİNİ	viii
1. GİRİŞ.....	1
2. KAYNAK ÖZETLERİ	5
3. MATERYAL VE YÖNTEM	11
3.1 Materyal	11
3.2 Yöntem	12
3.2.1 Anket yapılan bölgenin seçimi	12
3.2.2 Deneklerin seçimi	13
4. BULGULAR VE TARTIŞMA	16
4.1 Rize İli Hakkında Genel Bilgi	16
4.1.1 Ekonomi	16
4.1.2 Demografik yapı.....	17
4.1.3 Tarımsal yapı.....	25
4.2 Bölgede Gerçekleştirilen Üretici, Ortakçı ve Muhtar Anketleri Bulguları	31
4.2.1 Üretici ve ortakçı hanehalklarında yaş, cinsiyet, eğitim ve ikamet yeri	31
4.2.2 Arazi kullanımı.....	36
4.2.3 Tarımsal üretim.....	52
4.2.4 Gelir	63
4.2.5 İstihdam	72
4.2.6 Göç.....	88
4.3 Analiz Bulguları	95
4.3.1 Tarımsal istihdam ile ilgili bulgular	95
4.3.2 Tarımsal gelir ile ilgili bulgular	106
4.3.3 Tarımsal yapı ile ilgili diğer bulgular.....	110
4.3.4 Göç ile ilgili bulgular.....	116

5. SONUÇ	126
KAYNAKLAR	136
EKLER	139
EK 1 Üretici Anketi Konularına İlişkin Muhtar Anketi	140
EK 2 Ortakçı Anketi Konularına İlişkin Muhtar Anketi	144
EK 3 Üretici Anketi	148
EK 4 Ortakçı Anketi	164
ÖZGEÇMİŞ	171

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 3.1 Popülasyonun çay arazisine ilişkin histogram ve normallik grafiği	14
Şekil 4.1 Doğu Karadeniz Bölgesi ve Türkiye'de işgücüne katılım oranı (15+ Yaş)	18
Şekil 4.2 Doğu Karadeniz Bölgesi ve Türkiye'de istihdam oranı (15+ Yaş).....	19
Şekil 4.3 Doğu Karadeniz Bölgesi ve Türkiye'de işsizlik oranı (15+ Yaş)	19
Şekil 4.4 Doğu Karadeniz Bölgesi ve Türkiye'de tarım istihdamı oranı (15+ Yaş).....	20
Şekil 4.5 Doğu Karadeniz Bölgesi ve Türkiye'de sanayi istihdamı oranı (15+ Yaş).....	21
Şekil 4.6 Doğu Karadeniz Bölgesi ve Türkiye'de hizmet istihdamı oranı (15+ Yaş)	21
Şekil 4.7 Doğu Karadeniz Bölgesi ve Türkiye'de istihdam edilen ücretli, maaşlı ve yevmiyeli işgücünün oranı (15+ Yaş).....	22
Şekil 4.8 Doğu Karadeniz Bölgesi ve Türkiye'de istihdam edilen işveren ve kendi hesabına çalışan işgücünün oranı (15+ Yaş)	23
Şekil 4.9 Doğu Karadeniz Bölgesi ve Türkiye'de istihdam edilen ücretsiz aile işgücünün oranı (15+ Yaş).....	23
Şekil 4.10 Üretici hanhalklarında nüfusun yaş dağılımı	34

ÇİZELGELER DİZİNİ

Çizelge 4.1 Rize ilinin en fazla göç verdiği ve aldığı şehirler (%)	25
Çizelge 4.2 Üreticilerin yaş, cinsiyet, eğitim ve ikamet yeri durumu.....	32
Çizelge 4.3 Üretici hanehalkının diğer fertlerinin yaş, cinsiyet ve eğitim durumu	33
Çizelge 4.4 Ortakçıların yaş, cinsiyet, eğitim ve ikamet yeri durumu.....	35
Çizelge 4.5 Ortakçı hanehalkının diğer fertlerinin yaş, cinsiyet ve eğitim durumu	36
Çizelge 4.6 Üreticilerce işletilen arazi büyüklüğünde 1994'den itibaren değişim ve nedenleri.....	38
Çizelge 4.7 Üreticilerce işletilen arazi büyüklüğünde 1994'den itibaren değişimin hanehalkı işgücü kullanımına etkisi	39
Çizelge 4.8 Üreticilerin başkasına ait tarım arazisi işletme/başkasına işletmesi amaçlı tarım arazisi verme durumu	39
Çizelge 4.9 Üreticilerin miras ile bölünmenin önlenmesi için karşılığı ödenmek koşuluyla aile arazisinin kullanım hakkının bir kişiye verilmesine yaklaşımı	40
Çizelge 4.10 Tarım alanlarının miras bölüşümü ile parçalanmasını hızlandıran unsurlar	41
Çizelge 4.11 Ortakçı olarak işletilen toprak büyüklüğünde değişim	45
Çizelge 4.12 Ortakçı olarak işletilen toprak büyüklüğünde artışın nedenleri.....	46
Çizelge 4.13 Ortakçı olarak işletilen toprak büyüklüğünde azalışın nedenleri.....	46
Çizelge 4.14 Ortakçıların arazi tasarruf şekilleri ve büyüklükleri	50
Çizelge 4.15 Ortakçılarca sahip olunan tarım arazisinin bulunduğu yer	51
Çizelge 4.16 Ortakçı olarak işletilen arazinin sahipliği	52
Çizelge 4.17 Üreticilerce işletilen arazide yetiştirilen bitkisel ürünler (da).....	53
Çizelge 4.18 Ortakçılarca işletilen arazide yetiştirilen ürünler	54
Çizelge 4.19 Üreticilerce yetiştirilen hayvan cinsleri ve miktarları.....	55
Çizelge 4.20 Üreticilerin çay alanını başka ürünler için azaltma düşüncesi.....	56
Çizelge 4.21 Üreticilerin çay dışındaki ürünlerin alanını artırma düşüncesinin nedenleri.....	56
Çizelge 4.22 Üreticilerce üretim alanı çay aleyhine arttırılmak istenen ürünler.....	58
Çizelge 4.23 Ortakçıların ortakçılığa konu arazide farklı ürünler yetiştirme isteği.....	58
Çizelge 4.24 Çay ürünü verimini artırma imkânları	60
Çizelge 4.25 Üreticilerce işletilen arazilerde budama-yenileme uygulamaları	62

Çizelge 4.26 Ortakçılarca ortakçılığa konu arazide tarımsal uygulamaların yeterli ve düzenli yapılması.....	63
Çizelge 4.27 Üreticilerin hanehalkı yıllık gelirinde tarımsal pay	64
Çizelge 4.28 Ortakçıların toprak sahiplerinin üretim masraflarına katılma ve gelirden pay alma durumu	66
Çizelge 4.29 Üreticilerin hanehalkı yıllık gelirinde tarımsal payda 1994'den itibaren değişimin nedenleri	67
Çizelge 4.30 Üreticilerin tarımsal örgütlenmeden bitkisel üretimin kârlı hale getirilmesinde beklentileri	71
Çizelge 4.31 Üreticilerin ikamet edilen yerde tarım dışı alanda çalışma/çalışmış olma durumu	73
Çizelge 4.32 Üretici hanehalkının diğer bireylerinin ikamet edilen yerde tarım dışı alanda çalışma/çalışmış olma durumu.....	74
Çizelge 4.33 Üreticilerin ve hanehalklarında diğer bireylerin tarım dışı mesleki eğitim kursuna katılımı/ meslek sertifikası bulunması	75
Çizelge 4.34 Üreticilerin tarımsal faaliyette istihdam süresi	76
Çizelge 4.35 Üretici hanehalkında tarımla uğraşan diğer bireylerin yaş, cinsiyet ve eğitim durumu	77
Çizelge 4.36 Ortakçı hanehalkında tarımla uğraşan diğer bireylerin yaş, cinsiyet ve eğitim durumu	78
Çizelge 4.37 Üreticilerce çalıştırılan işçilerin sağlandığı yerler	79
Çizelge 4.38 Üreticilerce işçi bulmada karşılaşılan sorunlar	80
Çizelge 4.39 Üreticilerce tarımsal arazinin işletilmesinde kullanılan işgücü çeşitleri	81
Çizelge 4.40 Üreticilerce yıl içinde başka yere çalışmaya gidilmesi.....	84
Çizelge 4.41 Üretici hanehalkında başka yere çalışmaya giden diğer bireylerin yaş, cinsiyet ve eğitim durumu	85
Çizelge 4.42 Üretici hanehalkında başka yere çalışmaya giden diğer bireylerin istihdam alanı ve süresi.....	86
Çizelge 4.43 Genç nüfusun tarımsal faaliyete ilgisi	87
Çizelge 4.44 Üretici hanehalkından göç etmiş bireylerin yaş, cinsiyet ve eğitim durumu	91
Çizelge 4.45 Üretici hanehalkında göç ettikleri yerden bitkisel üretim için mevsimlik dönen üyelerin yaş, cinsiyet ve eğitim durumu	92
Çizelge 4.46 Üreticilerin göç düşüncesine yönelik nedenler	93
Çizelge 4.47 1994 yılından itibaren işletilen arazi büyüklüğünde değişim ile hanehalkı işgücü kullanımı arasındaki ilişki	96
Çizelge 4.48 Hanehalkı üyelerinin göç etme durumu ile işçi çalıştırılması arasındaki ilişki.....	97

Çizelge 4.49	Denek dışında hanehalkından tarımsal faaliyette bulunanlar ve başkasına ait tarım arazisi işletilmesi arasındaki ilişki.....	99
Çizelge 4.50	Hanehalkında tarımda çalışan kişi sayısı ile başkasına ait tarım arazisi işletilmesi arasındaki ilişki.....	99
Çizelge 4.51	Denek dışında hanehalkından tarımsal faaliyette bulunanlar ve başkasına işletilmesi amaçlı tarım arazisi verme arasındaki ilişki	100
Çizelge 4.52	Hanehalkında tarımda çalışan kişi sayısı ile başkasına işletilmesi amaçlı tarım arazisi verme arasındaki ilişki	101
Çizelge 4.53	Hanehalkında tarım dışı alanda mesleki eğitim kursuna katılan/ sertifikası olan denek harici bireylerin bulunması ve hanede tarım dışında çalışan/çalışmış olan denek harici birey sayısı ilişkisi	102
Çizelge 4.54	Tarım dışı alanda mesleki eğitim kursuna katılım/ meslek sertifikası bulunması ile tarım dışında çalışma/çalışmış olma ilişkisi	103
Çizelge 4.55	İşletilen tarımsal arazide işçi çalıştırma ile hanehalkında tarımsal alanda çalışan denek dışında bireylerin bulunması ilişkisi.....	105
Çizelge 4.56	İşletilen tarımsal arazide işçi çalıştırma ile hanede tarımda çalışan kişi sayısı ilişkisi	106
Çizelge 4.57	Hanehalkı toplam yıllık gelirinde bitkisel üretimden elde edilen pay ile kivi ve fındık yetiştirme durumu ilişkisi.....	107
Çizelge 4.58	Hanehalkı toplam yıllık gelirinde tarımsal gelir kalemleri payı ve sosyal güvenlik kurumuna bağlı olma durumu ilişkisi	109
Çizelge 4.59	Başkasına ait tarım arazisi işletme ve sahip olunan tarım arazisi büyüklüğü ilişkisi.....	111
Çizelge 4.60	Başkasına işletilmesi amaçlı tarım arazisi verme ve sahip olunan tarım arazisi büyüklüğü ilişkisi	111
Çizelge 4.61	Başkasına işletilmesi amacıyla tarım arazisi verme ve işletilen tarım arazisi parsel sayısı ilişkisi.....	112
Çizelge 4.62	Başkasına ait tarım arazisi işletme ve işletilen toplam tarım arazisi parsel sayısı ilişkisi	113
Çizelge 4.63	Tarım dışında çalışma/çalışmış olma ve hanehalkı tarım arazisinin miras ile bölünmesi yerine tek bir kişiye kullanım hakkının verilmesine yönelik görüşler ilişkisi.....	114
Çizelge 4.64	Eğitim durumu ve hanehalkı tarım arazisinin miras ile bölünmesi yerine tek bir kişiye kullanım hakkının verilmesine yönelik Görüşler İlişkisi	115
Çizelge 4.65	Tarım dışında çalışma/çalışmış olma ve göç etme düşüncesi ilişkisi	117

Çizelge 4.66	Tarım dışında mesleki eğitim kursuna katılım/ meslek sertifikası bulunması ve göç etme düşüncesi ilişkisi.....	118
Çizelge 4.67	Yıl içinde çalışma amaçlı başka yere gitme ve göç etme düşüncesi ilişkisi.....	119
Çizelge 4.68	Hanehalkı yıllık toplam geliri içinde bitkisel üretimin payı ve göç etme düşüncesi ilişkisi	120
Çizelge 4.69	Sosyal güvenlik kurumuna bağlı olma ve göç etme düşüncesi ilişkisi	121
Çizelge 4.70	Yaş ve göç etme düşüncesi ilişkisi	122
Çizelge 4.71	Öğrenim durumu ve göç etme düşüncesi ilişkisi	123
Çizelge 4.72	Hanehalkının diğer fertlerinin sayısı ve göç etme düşüncesi ilişkisi	124

1. GİRİŞ

Tarım sektörü hemen her ülkede ayrı bir konum ve öneme sahiptir. Tarım, besin maddeleri ihtiyacını karşılaması, hem kendi içinde hem de bağlantılı diğer sektörlerde yarattığı istihdam etkisi, milli gelire katkısı, başka sektörlerle hammadde sağlaması ve tarımsal girdi talep etmesi ile ekonomik ve sosyal bir sektör olma özelliğini korumaktadır.

Tarım sektörünün yapısına bakıldığında, tarım arazilerinin coğrafi durumu, dağılımı, büyüklük sınıfları, işletmelerdeki arazi mülkiyet ve tasarruf şekilleri, üretim deseni, işgücü ve sermaye girdilerinin kullanımı, üreticilerin örgütlenme düzeyi, tarımsal destekleme politikaları ve tarımsal ürün piyasaları unsurları görülmektedir.

Tez çalışması için gerçekleştirilen literatür taramasında araştırma bölgesi olarak seçilen Rize ilinde tarımsal yapı unsurlarına ilişkin yeterli sayıda ve detaylı çalışmaların yürütülmediği, farklı arazi tasarruf şekilleri kullanımına yönelik araştırmaların ise bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu durumda ilin topografyasının ve tarım işletmelerinin oldukça dağınık yerleşiminin etkili olduğu belirtilebilir.

Rize ili içinde yer aldığı Doğu Karadeniz Bölgesi'nin oldukça eğimli ve engebeli yeryüzü şekillerini ve yağışlı iklimsel özelliklerini en belirgin şekilde taşımaktadır. Doğu Karadeniz'de doğal koşullar nedeniyle Türkiye'nin en dar ve parçalı tarım alanları ile en dağınık yerleşim düzeni bulunmaktadır. Ayrıca yeryüzü şekillerinin altyapı gelişimini engellemesi nedeniyle tarımsal istihdam Türkiye ortalamasının oldukça üstündedir. Bölge genelinde kırsal alandan yaygın göç yaşanmaktadır. Rize özelinde incelendiğinde ilin Doğu Karadeniz tarım topraklarının sadece %7,7'sini içerdiği ve Bölge içinde tarımsal işletme alanı büyüklüğü itibarıyla en son sırada geldiği görülmektedir (Anonim 2014a). Nitekim son tarım sayımı olan 2001 yılı verileri itibarıyla, Doğu Karadeniz Bölgesi genelinde tarımsal işletme büyüklüğü ortalama 2,1 ha iken Rize ilinde aynı oran 1,2 ha'a inmektedir. Bu durum üzerinde Rize'nin Bölge içinde olduğu gibi Türkiye genelinde de en dar tarım alanlarına sahip olması ve Bölge'nin diğer illerinin çoğuna göre daha engebeli topografya yapısının arazi

parçalılığını arttırması da etkilidir. Rize'nin tarımsal üretim yapısında da diğer Doğu Karadeniz illeri ile karşılaştırıldığında ayırt edici özellikler bulunmaktadır. İl, Bölge içinde bitkisel ve hayvansal üretimi aynı anda yapan en düşük tarımsal işletme arazisi oranına sahipken, sadece hayvancılık yapan işletme bulundurmamakta, bitkisel üretime, özellikle de çay üretimine bağımlı bir görünüm sergilemektedir. Ayrıca, tarım dışında ekonominin diğer iki sektörü olan sanayi ve hizmet sektörleri de çoğunlukla çay ürününe bağımlıdır. İlde ekonominin tarıma bağımlı yapısının yanı sıra kırsal alandan yaygın göç görülmektedir.

Tez çalışmasının amacı araştırma bölgesi açısından var olan koşulların Rize ilinin gelişmesini olumsuz şekilde etkileyecek, ilin arazi kullanım ve istihdam sorunlarını ağırlaştıracak yönde olup olmadığı hakkında kapsamlı bir analiz yapmaktır. Böylece tarım ve istihdam açısından parlak bir gelecek vaat ettiği yönünde bir veri sunmayan, Türkiye'nin diğer illerine göre farklı yapısal güçlüklerle karşı karşıya olduğu için araştırma bölgesi olarak seçilen Rize ilinin özel koşulları irdelenmiş ve bölgenin tarım ekonomisi açısından geleceği tartışılmış olacaktır.

Bu durumda çalışma şu hipoteze dayandırılmaktadır:

- Rize ili tarım işletmelerinde mülk arazi olarak tasarruf şekli ve hanehalkı işgücüne dayalı olarak tarımsal faaliyetin yürütülmesi önemini yitirmektedir.

Bu hipotez araştırma bölgesindeki tarım işletmelerinde hakkında, doğruluğu anketler yoluyla test edilecek şu genel bilgilere dayalı olarak belirlenmiştir:

- Bölgede tarımsal arazilerde parçalılık artmaktadır.

- Bölgede arazi parçalılığındaki artış tarımsal arazi tasarruf şeklini etkilemektedir.

- Hane halklarında mevcut tarım ve tarım dışı istihdam, tarım dışından gelir elde edenlerin oranı arazi tasarruf şekli üzerinde etkilidir.

- Tarımsal işletme büyüklüklerinde gerçekleşen değişim tarımsal işgücü kullanımı üzerinde etkili olmaktadır.
- Eğitim, yaş, sosyal güvenceye sahip olma, hanehalkı büyüklüğü, haneden daha önce göç yaşanması gibi sosyo-ekonomik faktörler kırsal alandan olacak yeni göçlerde etkilidir.
- Bölgede hane halklarında mevcut tarımsal istihdam yaşanmaktadır.
- Çaya ilişkin destekleme politikaları tarımsal istihdamı ve üretimi etkilemektedir.
- Çiftçi çaya alternatif bitkisel ürün üretimine doğal ve ekonomik sebeplerle yönelmemektedir.

Bu bağlamda tez kapsamında literatür çalışması ve anket uygulamalarıyla tarımsal yapıya ilişkin unsurlar incelenirken tarımın sürdürülebilirliğini etkileyen yeni neslin tarımsal faaliyete ilgi düzeyi, toprak yapısını ve verimi olumlu ve olumsuz etkileyen faktörler, arazilerin üretim dışında kalmasının nedenleri araştırılmıştır. Tarımsal örgütlenmenin tarımsal faaliyetleri teşvik etmedeki durumu, farklı arazi tasarruf şekilleri uygulamasının bölgeye sağladığı avantaj ve dezavantajlar incelenmiştir.

Tez çalışması temel olarak beş bölümden oluşmaktadır:

'Giriş' kısmında, araştırmanın önemi ve amacı ortaya konulmuştur.

'Kaynak Özetleri' nde literatür taraması yoluyla sağlanan kaynaklar genel anlamda kırsal alanda istihdam, tarımsal arazi tasarruf şekli, tarımsal alandan gerçekleşen göç olgusu, çay ürünü ve üreticilerine yönelik konuları ele almaktadır.

'Materyal ve Yöntem' kısmında araştırmada kullanılan verilerin nereden ve nasıl elde edildiği belirtilmiş ve araştırmanın yürütülmesinde kullanılan yöntem açıklanmıştır.

'Araştırma Bulguları'nda araştırma sonucunda elde edilen veriler çeşitli bölümler halinde ortaya konulmuştur:

- Literatür taraması ve mevcut resmi istatistikler yoluyla sağlanan Rize ilinde coğrafi ve ekonomik yapı, nüfus, işgücü, istihdam ve göç verilerinden oluşan demografik yapı,

- Gene literatür taraması ve mevcut resmi istatistikler yoluyla elde edilen tarımsal yapıyı belirleyici üretim, istihdam, gelir ve tarım işletmelerine ilişkin veriler,

- Sosyo-ekonomik özellikler açısından ili temsil eden araştırma alanında, mülk arazi sahipleri, ortakçılar ve köy muhtarları ile yürütülen anketlerin sonuçları, yorumları ve analizleri.

'Sonuç' bölümünde ise araştırmada saptanan bölgenin tarımsal yapı sorunları karşısında beklentiler ve çözüm önerileri tartışılmıştır.

2. KAYNAK ÖZETLERİ

“Rize İli Tarım İşletmelerinde Arazi Tasarruf Şekli ve Tarımsal İstihdamı Etkileyen Faktörler” konulu tez çalışması için yapılan literatür taramasında Rize ilinde farklı arazi tasarruf şekillerini ve tarımsal istihdamı etkileyen faktörlere ve tarımsal yapıdaki değişimlere yönelik daha önce gerçekleştirilmiş bir çalışmanın olmadığı belirlenmiştir.

Yararlanılan kaynaklar genel olarak kırsal alandaki istihdama, tarımsal arazi tasarruf şekline, tarımsal alandan gerçekleşen göç olgusuna, tezin araştırma bölgesi için önem taşıyan çay ürünü ve üreticilerine yönelik çalışmalar olmuştur.

Kırsal alanda tarımsal arazi tasarruf şekline yönelik bulunan çalışmalar, tarımsal işletmelerde farklı arazi tasarruf şekillerinin girdi kullanımı, bakım faaliyetleri, ürün çeşitliliği, işgücü kullanımı, toprak ve ürün verimi üzerine etkisini ortaya koymayı amaçlamıştır.

Tez konusuyla benzerlik gösteren yabancı ülkelerde ve Türkiye’de gerçekleştirilmiş çalışmalar bulunmaktadır. Kırsal alanda tarımsal ve tarım dışı istihdam konusunda **Gallacher (2009)** Arjantin’de, **Jonasson ve Helfand (2010)** Brezilya’da tarımsal üretim yapısının değişimini incelemiş, uzmanlaşma ve eğitim düzeyi artışının işletme üzerindeki etkilerine değinmiştir.

Türkiye’de ise **Aksoy vd. (1988)** tarafından Adana ve Adıyaman bölgelerinde gerçekleştirilen ve tarımsal yapıyı, dolayısıyla da tarımsal faaliyeti etkileyen unsurların araştırıldığı bir çalışmada, üreticilerin arazi büyüklüğü algısının yeryüzü şekillerine, ürün verimine, üretim tekniğine, ağalık ya da aşiret sistemine bağlı olarak değiştiği, tarım topraklarının alternatif kullanım şekilleri ile giderek daraldığı ve mülk arazi dışında diğer bir arazi tasarruf şekli olan ortakçılığın yürütülmesinde tarım makinesi sahipliğinin önem kazandığı belirlenmiştir. Tarımsal verim ve verim düzeyini etkileyen tarımsal yatırım konusunda, üreticilerin çalışma amaçlı göçü ile sağlanan gelir artışının tarımsal yatırımdan ziyade başka alanlarda kullanıldığı, verimi yükselten tarımsal yayım

faaliyetleri ve ziraat teknisyenleri yoluyla yardım alınmasının sadece entansif tarımın gerçekleştirildiği verimli topraklarda yaygın olduğu, doğal olanakları sınırlı alanlarda geniş arazilerde ekstansif tarım yapılarak verim düşüklüğünün dolayısıyla gelirin telafi edildiği ortaya konulmuştur. Köyler "gelişmeye açık, durağan ve geleceği olmayan" şeklinde özelliklerine göre sınıflandırılmıştır.

Tarımsal istihdam açısından önem arz eden sosyal güvenlik konusunda **Aksoy vd. (1994)** tarafından Aydın, Bursa, Gaziantep, Nevşehir ve Rize illeri kırsalında yürütülen diğer bir çalışmada, söz konusu bölgelerde gelir düzeyleri sosyal güvenliğini sağlayamayacak kadar küçük işletmelerin çoğunluğu oluşturduğu, tarımsal hane başkanlarının çok büyük bir kısmının sosyal sigortaya sahip olmamakla birlikte Rize’de bu oranın çay fabrikalarında istihdamın yaygınlığı nedeniyle %8’e kadar düştüğü, sosyal sigorta kavramına ilişkin bilgi eksikliğinin ve çiftçilere yönelik sigorta sisteminin modern sağlık hizmetlerinin maliyetini içeren hastalık rizikosuna karşı koruma sağlamamasının sisteme kayıt yaptırılmamasında oldukça etkili olduğu belirlenmiştir.

Feng vd. (2010), Çin’de Jiangxi eyaletinde kira türündeki arazi tasarruf şeklinin ve tarımsal işletmelerde tarım dışı işgücü varlığının bölgede yetişen ana ürün olan pirinç verimi ve verimi etkileyen faktörler üzerindeki etkisini araştırmıştır. Kiralık arazi üzerinde tarımsal faaliyeti yürüten hanehalklarının, 30 yıllık kullanım hakkı ile toprağa sahip olan hanehalkları ile karşılaştırıldığında araziye daha az tarımsal yatırım yaptıkları, daha fazla kimyasal gübre kullandıkları, aynı ya da daha düşük düzeyde tarımsal işgücü kullandıkları, buna karşılık daha fazla verim aldıkları görülmüştür.

Laha ve Kuri (2012), Batı Bengal’in Burdwan bölgesinde ortakçılık yoluyla arazi işleme şeklinin ürün çeşitliliğini nasıl etkilediğini araştırmıştır. Ortakçı olarak arazi işletenlerin getirisi yüksek, ama hem veriminin dalgalanma riski, hem üretim maliyeti yüksek tarımsal ürünler yerine gelir seviyelerini belirli bir düzeyde devam ettirmeye imkân veren, gelir dalgalanması riski taşımayan ürünlerin üretimini tercih ettikleri belirlenmiştir. Bu durumun sebebi ürün gelirinin arazi sahibi ile paylaşılacak olması nedeniyle elde edilecek gelir seviyesinde dalgalanma riskinin göze alınmaması şeklinde tespit edilmiştir.

Nabi (1986), Pakistan'ın Punjab eyaleti Khanewal Bölgesi'nde kaynak kullanımının etkinliğini toprak sahipleri ve ortakçılar bakımından incelemiş, tarımsal işletmelerin ortakçılar veya arazi sahipleri tarafından işletilmesi durumunda tarımsal verimlilik düzeyinde bir değişim yaşanmadığını tespit etmiştir.

Benek (2006), Şanlıurfa ilinde az topraklı veya topraksız köylülerin varlığı nedeniyle ortakçılık şeklinde tarımsal arazi işletme durumunun ortaya çıktığı, ortakçı konumundaki çiftçi ailelerin toprağa ilişkin ileriye dönük yatırımlara girişmediği, yanlış ve yoğun kullanımdan dolayı belli bir süre sonra toprakta verimsizleşme görüldüğünü belirlemiştir.

Tez çalışmasının yürütüldüğü bölge tarım topraklarının %95'e yakın oranının çay ürününe ayrılmış olması ve hayvancılığın oldukça düşük oranda gerçekleştirilmesi nedeniyle çay tarımı tarımsal yapıyı şekillendirmektedir. Çay tarımı yapan üreticilerle yapılan anketlere dayalı çok sayıda çalışma vardır.

Açıl (1957), Türkiye'de çay ekonomisini, Rize Merkez İlçe ve Çayeli kazasında çay üretimi yapan işletmelerin tarımsal gelir, maliyet, sermaye, nüfus ve işçilik açısından durumunu belirlemiştir. Devletin izlediği çay politikalarının çay yetiştirme sahasının artışında etkili olduğu, çay tarım işletmelerinde arazinin dar, parsel sayısının fazla ve nüfus başına düşen arazi miktarının az olduğu saptanmıştır. İncelenen çay tarımı işletmelerinde gizli işsizliğin olduğu, işletmelerde kişi başına düşen tarımsal gelirin Türkiye'de kişi başına düşen gelir seviyesinden az olduğu görülmüştür.

Kaptangil (1992) ve **Gülçubuk vd. (2003)**, Rize, Artvin ve Trabzon illerinde yapılan saha çalışmasıyla üreticilerin sosyo-ekonomik özellikleri, devletin uyguladığı çay politikasına bakışları, çay tarımı konusundaki sorunları ve çözüm önerilerini saptamışlardır. **Özyurt (1989)**, Rize, Trabzon, Giresun, Ordu, Artvin çay tarımı alanlarında sosyal ve ekonomik durumu araştırmıştır. **Ediz (1999)**, Rize ilinde çay işletmelerinin tarımsal istihdam, üretim, arazi mülkiyet durumu ve göç konularını incelemiş, işletmelerin tamamına yakınının arazisinin mülk arazi olduğunu, dağ köylerinde verimliliğin ve tarımsal üretim yapılabilecek alanın azlığını, bu köylerde göç

sonrası tarımsal alanların bir kısmının da kullanılmadığını belirlemiştir. Çalışmada bölgede göçün arttığı, tarımsal işletmede mevcut kadın nüfusunun fazlalığının geçici ve kalıcı göç eden erkek üyelerin tarımsal alanda yarattığı istihdam boşluğunu telafi etmede önemli olduğu ve geride kalan kadın nüfusun genellikle okuryazar dahi olmadığı, geçici ve kalıcı bazda göç eden erkek nüfusun ise en azından okuma yazma düzeyinde eğitime sahip olduğu belirlenmiştir.

Sariahmetoğlu vd. (1997)'nin çalışmasında, Rize, Artvin ve Trabzon illeri dâhilinde çay tarımı ile uğraşan üreticilerin devletin çay alım politikası açısından görüşleri irdelenmiştir.

Başer (2006) ve **Keskin (1989)**, Türkiye'de uygulanan çay politikasını literatür çalışmasına dayanarak ortaya koymuştur. Araştırmada dönemlere göre değişen çay alım ve fiyat politikalarından çay üretiminin önemli ölçüde etkilendiği, Türkiye'nin çay politikasında uzun dönemli, kalıcı ve dengeli politikalar yerine, kısa dönemli politik eğilimlerin etkin olduğu belirlenmiştir. **Keskin** ayrıca göç hareketinin üretim miktarı ve deseni, işçi kullanımı, verim düzeyi gibi çeşitli tarımsal yapı unsurları açısından sonuçları ve göçün önlenmesine yönelik çözüm önerilerini tartışmıştır.

Jokisch (2002), Ekvator'un Can'ar eyaletinde göçlerin tarımsal üretim ve tarımsal arazi kullanımını üzerindeki etkilerini araştırmış, göç veren ve vermeyen işletmelerde tarımsal ürün yetiştiriciliğinde verimlilik ve üretim deseni farklılığının olmadığını belirlemiştir.

Ezra (2001), Etiyopya'da tarımsal hane halklarının göç etmesinde etkili olan faktörleri incelemiştir. Tarımsal hanelerde yaş arttıkça göçün azaldığı, hanehalkı reisinin birinci dereceden akrabası olmayanların daha erken göç etme ihtimali olduğu, eğitim düzeyi artan hanehalkı reislerinin çocuklarını daha uzun süre okula göndermeleri dolayısıyla göç etme süresinin uzadığı, büyükbaş hayvan sayısı arttıkça hanehalkından göç verme durumunun azaldığı, dâhil olunan etnik grup ve inancın kültürel faktörler olarak sınıflanan evlilik, akrabalara yardım gibi göç verme nedenleri arasında farklılığa yol açtığı, hanehalkında kadın nüfusun ekonomik nedenlerden çok evlilik ve akrabalara

yardım amaçlı göç durumunun olduğu, erkek nüfusun ise daha çok ekonomik nedenlerle göç ettiği belirlenmiştir.

Gray (2009), Güney Ekvator'un Loja eyaletinde göçün tarımsal üretim ve işgücü kullanımını üzerindeki etkilerini saptama amacıyla yürütülen çalışmada göç nedeniyle olan gelir artışının kimyasal girdi ve kiralık işgücüne daha fazla yatırım yapılmasına olanak sağlaması nedeniyle tarımsal üretimi olumlu etkilediği tespit edilmiştir.

McCarthy vd. (2009) tarafından Arnavutluk'ta tarımsal faaliyetin yürütülmesi ve tarımsal girdi kullanımını üzerinde göç unsurunun etkisinin tespit edilmesi amacıyla yürütülen çalışmada çiftçilerin dağlık yörelerde tarımsal alanı daha geleneksel ve daha az emek isteyen ana ürünlere ayırdığını, göçle olan işgücü azalışını telafi eden ve tarımsal verimliliği arttıran tarımsal mekanizasyon, kimyasal girdi gibi tarımsal yatırım harcamalarını arttırmadığını tespit edilmiştir. İşgücü azalışından kaynaklanan tarımsal gelir düşüklüğü tarımsal verimliliği arttıran yatırımlar yerine, göç eden hanehalkı üyelerince gönderilen gelir ile telafi edilmeye çalışılmaktadır.

Yakar ve Yazıcı (2009), Afyonkarahisar ili Emirdağ ilçesinde yaşanan göç sürecinin tarımsal arazi kullanımını ve tarımsal istihdam açısından etkilerinin neler olduğunu belirlemekte, göç sonucunda nüfusun azalmasıyla ilçede mera ve orman alanlarının tarım alanına dönüştürülmesi eğiliminin ortadan kalktığı, tarım alanı olarak kullanılan bazı alanların kullanım dışı kaldığı ve çayır, mera alanlarına dönüştüğünü tespit etmektedir. Göç eden ailelerin topraklarını daha çok kiraya/ortağa verme şeklinde işletme eğiliminde olup satmayı pek düşünmedikleri, arazi satımına kentte bir yatırım yapılması düşünüldüğünde veya maddi olarak güç durumda kaldığı zaman başvurulduğu, ilçede artan göçün tarımsal işgücü açığı yarattığı ve bu açığın ise mevsimlik işçi çalıştırılarak telafi edildiği belirlenmiştir.

Toroğlu (2007), Niğde'de göçe neden olan faktörleri ve ildeki göç hareketlerinin durumunu ortaya koymakta, yükselti arttıkça göçlerin daha fazla olduğu, kırsaldaki kısıtlı tarım alanlarının artan nüfusu besleyemeyecek hale geldiğini belirtmektedir.

Güreşçi (2007) Erzurum ili İspir İlçesi Kırık Bucağı bölgesinde, **Karahan (2006)** Bursa ilinin Harmancık ilçe merkezinde kırsal göç olgusunu araştırmıştır. İşlenen çayır-mera arazisi miktarının artışı, yakını veya komşusunun köyde boş kalan arazisini işleme, sosyal güvenceye sahip olma, besicilik faaliyeti ile uğraşma ve büyükbaş hayvan sayısının artışı göç eğilimini azaltmaktadır.

Akış ve Akkuş (2003)'un çalışmasında, Şanlıurfa ilinde Güneydoğu Anadolu Projesinin bir kısmının devreye girmesi ve sulu tarıma geçilmesi ile tarımsal faaliyetlerin arttığı, baraj sulaması yapılan ova köylerine dönüş yaşandığı belirlenmiştir.

3. MATERYAL VE YÖNTEM

3.1 Materyal

Çalışmanın materyalini, örnekleme bölümünde seçim kriterlerine ilişkin detaylı bilgi verilen Rize ilinin Merkez, Fındıklı ve Hemşin ilçelerinde 2012-2013 yıllarında yüz yüze görüşme ile yapılan anketlerden elde edilen “birincil veriler” ile çeşitli kurumlardan ve kuruluşlardan, konu ile ilgili yayınlardan, bilimsel makalelerden, lisansüstü tezlerden, kitaplardan ve ilgili kuruluşların internet sitelerinden temin edilerek çalışma sırasında kullanılan “ikincil veriler” oluşturmaktadır.

Rize ilindeki tarımsal yapı unsurlarına ilişkin yeterli sayıda ve detaylı çalışmaların yürütülmediği gerçekleştirilen literatür taramasında ortaya çıkmıştır. Farklı arazi tasarruf şekillerine yönelik araştırmalara ise rastlanılmamıştır.

Anketler, bölgede ikamet eden mülk arazi sahibi üreticiler, ortakçılar ve köy muhtarlarına uygulanmıştır. Nitekim bölgede tarım teşkilatı yetkilileri ve üreticilerle gerçekleştirilen görüşmelerde de toprak sahibine maddi bedel ödenen arazi tasarruf şekillerinden ortakçılık dışında kiracılığın yapılmadığı, başkasının arazisini karşılıksız işletme durumunun ise yaygın olmadığı bilgisine ulaşılmıştır.

Üretici anketleri, Rize'nin Merkez, Fındıklı, Hemşin ilçe merkezlerinde ve belirlenen 12 köyünde, ortakçı anketleri ise aynı köylerde ulaşılabilen ve 119 kişiden oluşan tüm ortakçılarla yürütülmüştür. Bölgede görüşülen ortakçıların büyük çoğunluğunun (beşte üçü) Rize dışından geldiği tespit edilmiştir. İlçeler bazında bakıldığında, ortakçıların %91'i sahil kesiminde yer almakta ve bunların %65'i il dışından gelmekte iken, iç kesimde bulunan ortakçıların sadece %9'u dışarıdandır. Üretici ve ortakçı anketlerine ek olarak, tez araştırması kapsamında Merkez, Fındıklı, Hemşin ilçelerinin belirlenen köylerinde muhtarlarla da görüşmeler yapılmış, bölgenin tarımsal istihdam durumu ve farklı arazi tasarruf şekilleri kullanımını da içeren genel tarımsal yapısına yönelik anketler uygulanmıştır.

Tez çalışmasında anketler ile tarımsal arazi tasarruf şekline, istihdama ve bölge tarımı açısından önem arz eden göçe, bunların diğer tarımsal yapı unsurları ile ilişkisine ve bölgenin genel tarımsal yapısına yönelik veriler elde edilmiştir. Ayrıca uygulanan üretici, ortakçı ve muhtar anketi sorularının bazılarında görüşülen deneklerin birden fazla seçeneği işaretlemesine olanak sağlanmış, böylece bölgenin tarımsal yapı unsurlarına ilişkin daha detaylı bilgi toplanması amaçlanmıştır. Bu bağlamda anket sonuçlarının sunulduğu bölümde de görüldüğü gibi bazı sorulara verilen cevap sayısı görüşülen denek sayısını aşmaktadır.

3.2 Yöntem

3.2.1 Anket yapılan bölgenin seçimi

Rize ili tarımsal faaliyetin ağırlığına göre Tarım Master Planında 2 ana alt bölgeye ayrılmıştır. Birinci alt bölge sahil ilçeleri, ikinci alt bölge ise rakımı yüksek ve dağlık alanların oluşturduğu iç kısımda yer alan ilçelerdir (Anonim 2015a). Rize İl ve İlçe Tarım Müdürlüklerinden yetkililerle görüşülerek il tarımsal yapısını ve sosyo-ekonomik özelliklerini sahil ve iç bölge itibarıyla karakterize eden ilçeler ve köylerinin seçimi gayeli olarak yapılmıştır. Sahil Bölgesini temsilen Merkez İlçe'nin merkezi ve 2 köyü, Fındıklı İlçe merkezi ve 4 köyü, iç bölgeyi temsilen ise Hemşin İlçe merkezi ve 6 köyü alınmıştır. İlçe merkezlerinin ankete dâhil edilme nedenleri, üretici sayısının en yoğun olarak ilçe merkezlerinde bulunması ve sosyo-ekonomik açıdan ilin temsili açısından ilçe merkezlerinin de çalışmada yer almasının yararlı görülmesidir.

İlçelerin seçiminde nüfusun ve üretici sayısının yoğun olmasının yanı sıra, 1. ve 2. alt bölgeleri üretim deseni, coğrafi durum ve sosyo-ekonomik açıdan temsil edebilmesi kriterleri göz önüne alınmıştır. Birinci alt bölgede Fındıklı İlçesi'nin seçilmesindeki nedenlerden biri de Rize'de ikinci en geniş tarım alanına sahip olan fındığın en fazla yetiştirildiği ilçe olmasıdır. İkinci alt bölgedeki Hemşin İlçesinin seçiminde göz önüne alınan faktörler ise organik çay tarımının bulunması ve 2. alt bölgenin tam orta noktasında yer alması dolayısıyla coğrafi açıdan 2. alt bölgeyi kuzey ve güney anlamında tamamı ile temsil edebilmesidir.

İlçelere ait köylerin seçiminde dikkate alınan kriterler, ilçe ortalamasının üstünde nüfus ve üretici sayısı içermesi, ilçeyi üretim deseni, coğrafi durum ve sosyo-ekonomik açıdan temsil edebilmesidir.

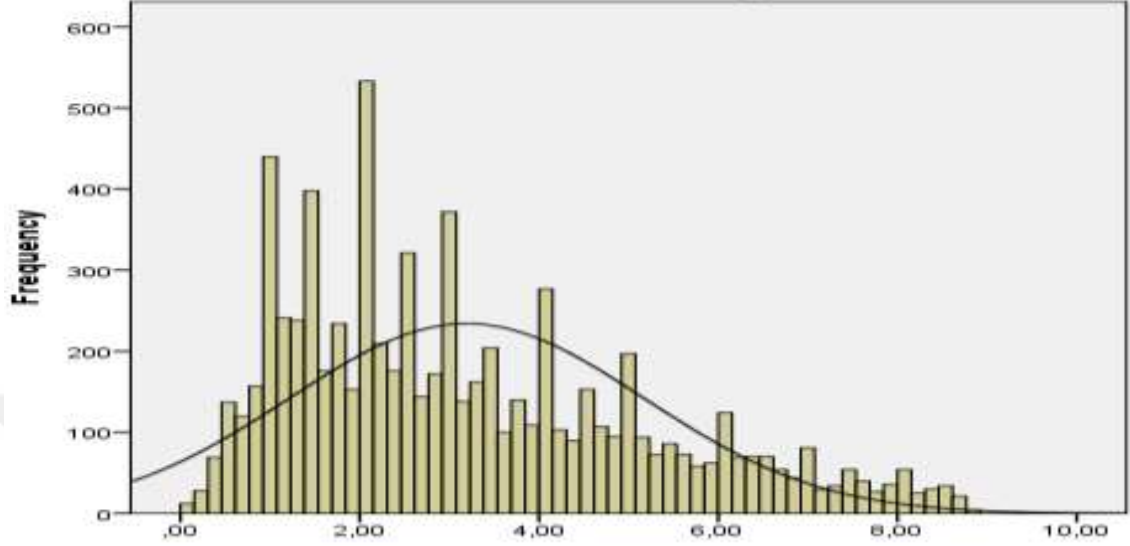
Anket alanı seçilirken ilçe merkezlerinin bölgeyi ve köylerin de coğrafi açıdan tüm ilçeyi temsili aranmıştır. Bu bağlamda, Rize Merkez İlçe açısından ilçe merkezi kuzeyde, seçilen iki köyden Ambarlık köyü orta kısımda ve Küçükçayır köyü ise güneyde yer almaktadır. Fındıklı İlçesinde seçilen 4 köyden Sümer ve Çağlayan ilçenin kuzeyinde, Arılı orta kısımda, Ihlamurlu güney kesimde, ilçe merkezi ise kuzeybatı sahil kısımda yer almıştır. Hemşin ilçesinde ise seçilen 6 köyden Levent ve Yaltkaya ilçenin kuzeyinde, ilçe merkezi Levent ve Yaltkaya köyünün güneyinde ve seçilen Nurluca ve Akyamaç köyünün ise kuzeyinde, Hilal köyü ilçenin orta kısmında ve Kantarlı ise güney kısmında yer almaktadır. İlçeler itibariyle farklı sayıda köy seçilmesi köylerdeki üretici sayısı ile bağlantılıdır; nüfusu fazla olan yerlerde daha az köyde çalışma yürütülmüştür.

3.2.2 Deneklerin seçimi

Rize ili çiftçileri, arazi genişliklerinin çok küçük ve devletten alınabilecek tarımsal destek miktarının çok az olması beklentisi nedeniyle Çiftçi Kayıt Sistemine kayıt yaptırmada isteksiz olmuşlardır. Bu yüzden araştırma bölgesi için tüm çiftçileri kapsayan bir liste elde edilmesi olanağı bulunamamıştır. Bölgedeki mevcut üreticilerin tamamına yakınının çay üreticisi olduğu gerçeğinden yola çıkılarak Çay Kurumu tarafından tutulan listelerden yararlanılabileceği düşünülmüş ve araştırmada anket uygulanacak üreticilerin seçimi için Çay Kurumu'na ait resmi kayıtlara başvurulmuştur. Buna göre Rize iline ait Merkez, Fındıklı ve Hemşin ilçe merkezleri ve seçilen köylerinde yer alan 7000 üretici popülasyonu oluşturmuştur.

Bu popülasyon üzerinden Oran Ortalamalarına Dayalı Basit Tesadüfi Örnekleme Yöntemi (Miran 2003) kullanılarak %95 güven seviyesi ve 0,065 hata payı esas alınarak örnek hacmi 220 adet olarak belirlenmiştir.

Tespit edilen 7000 adet üreticinin çay arazisine ilişkin histogram ve normallik grafiği şekil 3.1’de verilmiştir.

Şekil 3.1 Popülasyonun çay arazisine ilişkin histogram ve normallik grafiği

Şekil 3.1’de görüldüğü gibi popülasyon normal dağılımı sağlayacak şekilde 0-2 dekar, 2-4 dekar ve 4 dekardan büyük olmak üzere 3 tabakaya ayrılmıştır.

Her bir tabakanın popülasyon içindeki ağırlığı esas alınarak, her bir tabakadan anket yapılacak üretici sayısı aşağıdaki gibi belirlenmiştir.

Tabaka	Popülasyon içindeki pay (%)	Anket sayısı
I	22	49
II	25	56
III	53	115
Toplam	100	220

Bu çerçevede yürütülen 220 anketin ilçe merkezleri ve köylere ilgili 3 arazi tabakası kapsamında oransal olarak dağılımı sağlanmıştır.

Çalışmada gerçekleştirilen anketler ile elde edilen verilerin frekans dağılımları tablolaştırılmış ve yorumlanmıştır. Ayrıca, bölgede üreticilerle yürütülen anketler sonucunda ulaşılan verilerin çeşitli testler kullanılarak analizi gerçekleştirilmiştir.

Çalışmada demografik değişkenlere göre karşılaştırmalarda hangi testin kullanılacağına karar vermek için verilerin normal dağılmış evrenden gelip gelmediği, yani normallik varsayımının sağlanıp sağlanmadığı, Kolmogorov-Smirnov testi ile incelenmiştir. Normallik varsayımı sağlandığı için çalışmada parametrik testler kullanılmıştır. Kategorik değişkenler arasındaki ilişkilerin araştırılmasında ki-kare testleri kullanılmıştır. Ki-kare testinin uygulanması için gerekli olan varsayımlar sağlanmadığı durumlarda sadece çapraz tablolara ait yüzdeler yorumlanmıştır. Ortalamaların karşılaştırılmasına ilişkin testlerde ise t testi kullanılmıştır.

Çalışmada analizler için elde edilen sonuçlar 0.01 ve 0.05 anlamlılık düzeyinde yorumlanmıştır. Çalışmada yer alan analizler için SPSS 21.0 paket programı kullanılmıştır.

4. BULGULAR VE TARTIŞMA

Tez çalışması kapsamında, araştırmanın yürütüldüğü Rize ilinde coğrafi ve ekonomik yapının, işgücü, istihdam ve göç verilerini de içeren demografik ve tarımsal yapının mevcut istatistiki veriler yoluyla incelenmesi önem arz etmektedir.

4.1 Rize İli Hakkında Genel Bilgi

Rize ili 3920 km² ile Türkiye yüzölçümünün yaklaşık %0.51 ini oluşturmaktadır (Anonim 2011). Doğu Karadeniz Bölgesi'nin topografik ve iklimsel özelliklerini tamamıyla taşıyan il engebeli yeryüzü şekillerine, ılıman ve her mevsim yağışlı bir iklime sahiptir. Rize ili topografik yapı açısından iki bölüme ayrılmaktadır. Oldukça dar ve iç kesime göre daha sade yeryüzü şekillerine sahip olan kıyı şeridinde, akarsuların getirdiği alüvyonlardan oluşan ve ilin en verimli tarım topraklarının yer aldığı düzlükler bulunmaktadır. İç kesimde ise yükseklik 3000-3200 metreye kadar çıkmakta ve hem ana akarsular hem de bu akarsuların orta çığırları boyunca aldıkları sayısız kollar araziye şiddetle aşındırmaktadır. Ayrıca, bu bölümde yükselteri kabaca 1.500 metre dolayında olan yaylalar bulunmaktadır (Anonim 2012).

4.1.1 Ekonomi

Rize ilinin ekonomisi çay ticareti ve tarımına dayalıdır. Türkiye yaş çay yaprağı üretiminin % 80'e yakını bu ilimizde gerçekleştirilmektedir (Anonim 2014a).

Coğrafi özelliklerin alt yapı gelişimini ve yatırımlarını kısıtlaması nedeniyle ilde sanayi fazla gelişmemiştir. Rize sanayinin en önemli kuruluşları, Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü (Çay-Kur) ile özel kesimin elindeki çay işleme ve paketleme fabrikalarıdır. Sanayi siciline kayıtlı 205 işletmenin 170 adedi çay işleme alanında faaliyet göstermektedir. Çay işlemeye yönelik tesislerden sonra bir diğer önemli faaliyet kolu da orman ürünlerine dayalı sanayi tesisleridir (Anonim 2013a).

Rize ilinde bir yıllık süreçte yaratılan üretimin parasal değerini ifade eden Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYH) değerleri il gelir düzeyi açısından gösterge kabul edilmektedir. Türkiye ve Rize GSYH değerleri karşılaştırmasına ilişkin istatistiksel veriler 1987-2001 zaman periyodu için bulunmaktadır. Enflasyonun etkisinin kaldırıldığı, dolayısıyla reel anlamda GSYH karşılaştırmasının yapılabildiği 1987 sabit fiyatlarına göre mevcut verilerde 1987-2001 yılları arasında Rize GSYH değerlerinin Türkiye içindeki payları %0,0003 ile %0,6 arasında değişmekte, dolayısıyla ilin Türkiye içerisinde aldığı payların oldukça düşük olduğu görülmektedir. Rize ilinde aynı dönem için genel olarak GSYH'da büyümenin gerçekleşmemesi, tarım sektörünün yanı sıra sanayi üretiminin de çay işleme ile sınırlı kalıp, çeşitlendirilememesinden kaynaklanmaktadır (Anonim 2014b). Zaman içinde (belirtilen dönemde olduğu gibi) ilin tarım sektörünün çay ürününe, sanayisinin çay işlemeye bağlı olduğu ve çeşitlendirilemediği göz önüne alındığında, GSYH değerlerinin halen Türkiye ortalamasının oldukça gerisinde kaldığı öngörülebilir.

4.1.2 Demografik yapı

4.2.1.1 Nüfus

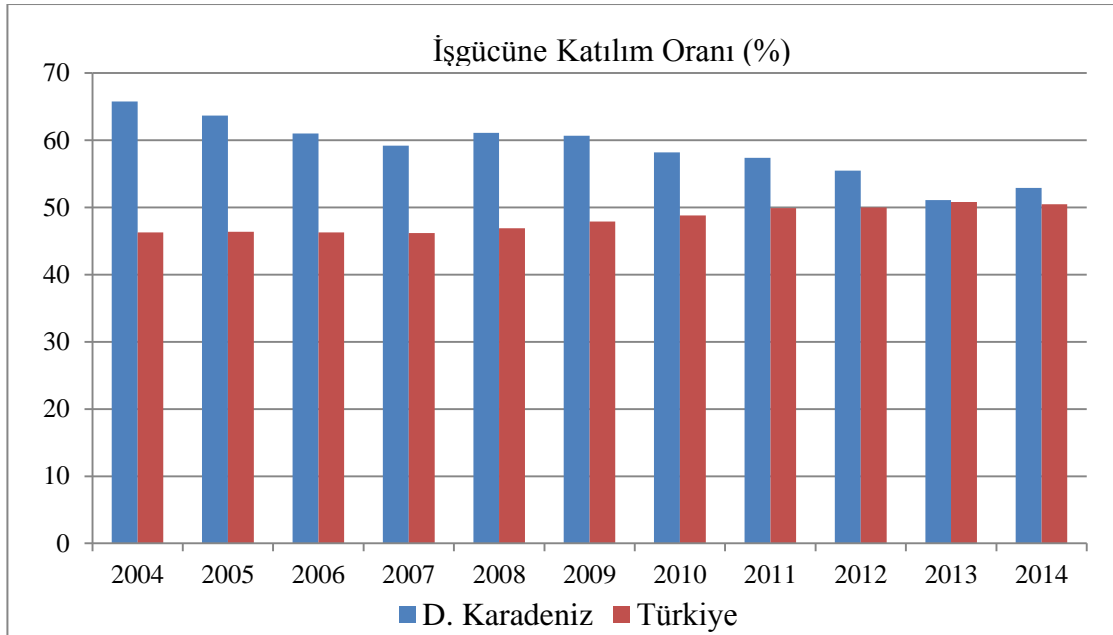
Rize ili nüfusu 2014 yılı TÜİK verilerine göre 329.779 olup, bu nüfusun %36'sı kırsal alanda yaşamaktadır. Türkiye ortalama değerleri ile karşılaştırıldığında bölgede şehirleşme oranının düşüklüğü ve kırsal nüfusun fazlalığı göze çarpmaktadır. Nitekim aynı tarihte Türkiye ortalaması itibariyle nüfusun %8'i kırsal alanda yaşarken %92'si şehirlerde ikamet etmektedir. İlin nüfus yoğunluğu 2014 itibariyle km² başına 84 kişi olup, 101 kişi olan Türkiye ortalamasının altında kalmakta ve bu durum, yüzölçümü büyüklüğü açısından Türkiye ortalamasının oldukça altında olan ve en küçük yüz ölçüme sahip ilk 10 il içerisinde yer alan Rize ilinden gerçekleşen göçün bir göstergesi de olmaktadır (Anonim 2015b).

4.1.2.2 İşgücü ve istihdam

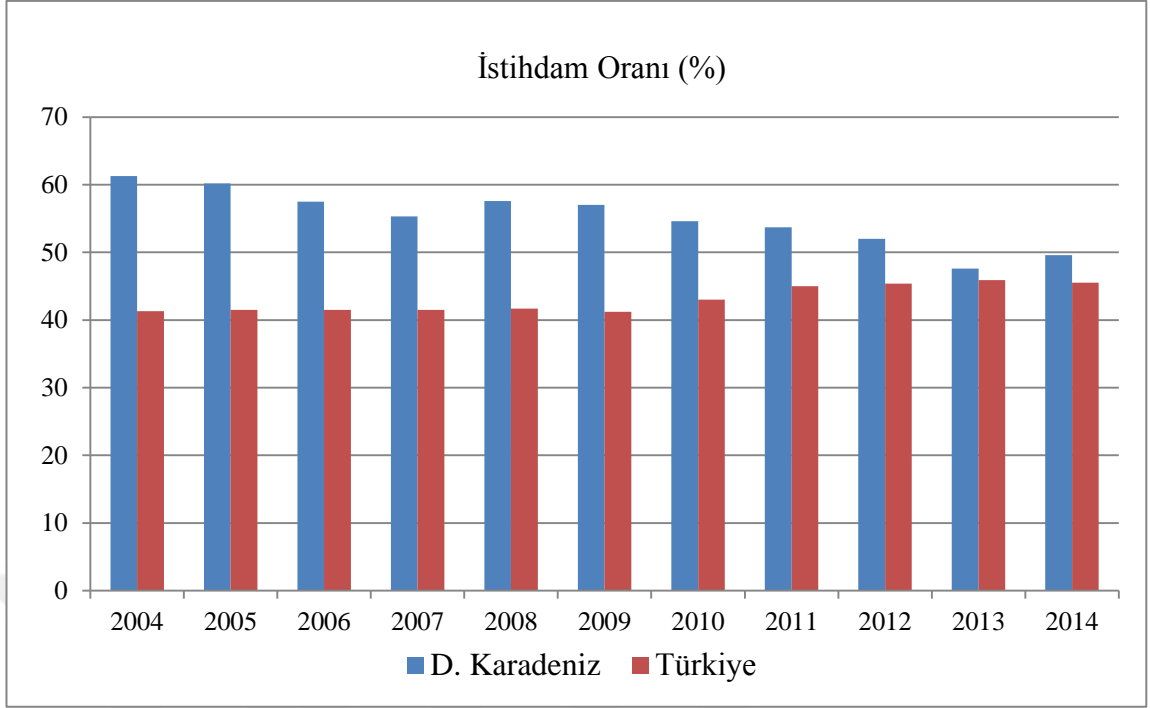
Rize ilinde işgücü, istihdam ve göç olgularının mevcut istatistikler itibariyle Türkiye geneli ile karşılaştırılmasında sorun vardır. Çünkü belirtilen konulardaki istatistiksel verilerin ancak bir kısmı Rize için bulunabilmekte, bazıları ise Doğu Karadeniz Bölgesi için verilmektedir. Doğu Karadeniz Bölgesine ait verilerin Rize ili için de bir gösterge olarak kabul edilmesi gerekmektedir.

Rize ili veya Doğu Karadeniz'e ait işgücü ve istihdam verileri TÜİK kayıtlarında günümüze en yakın dönem olarak 2004 yılından 2014'e kadar mevcut olup, önceki dönemde yalnızca 2000 yılına ait olan ve aynı unsurların incelendiği veriler bulunmaktadır.

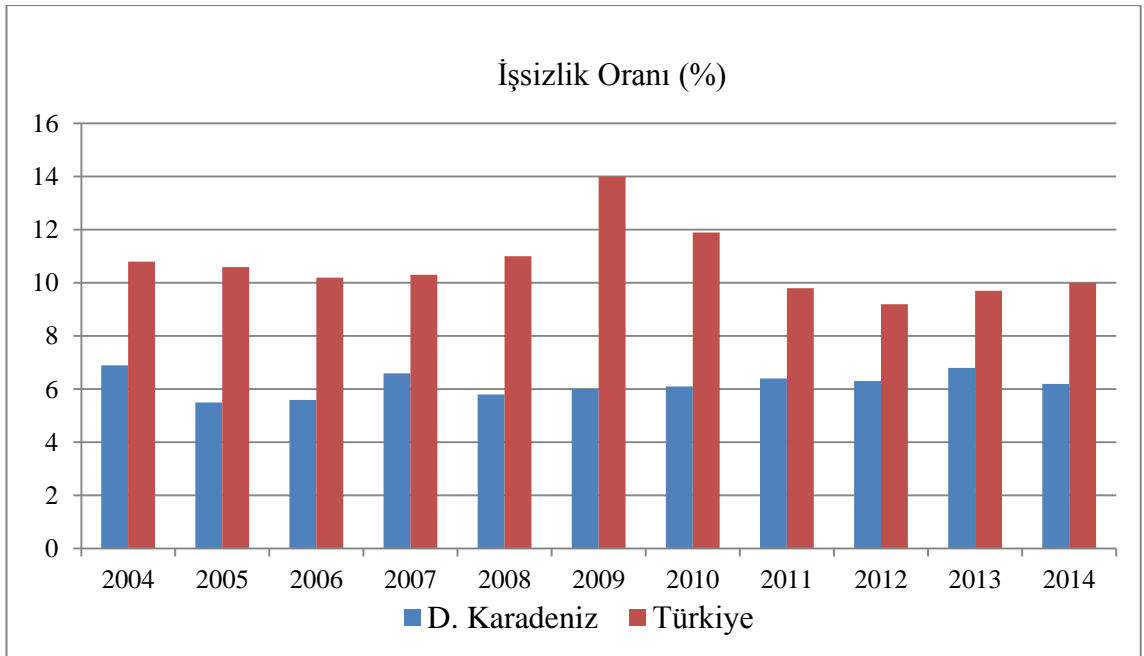
Şekil 4.1 - 4.3 itibariyle 2004-2014 dönemi için Türkiye ve Doğu Karadeniz Bölgesi'ne ait işgücüne katılım, istihdam ve işsizlik oranları gösterilmektedir. Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Türkiye ile karşılaştırıldığında daha yüksek işgücüne katılım ve istihdam oranları, daha düşük işsizlik oranları görülmektedir.

Şekil 4.1 Doğu Karadeniz Bölgesi ve Türkiye'de işgücüne katılım oranı (15+ Yaş)
(Anonim 2015b)

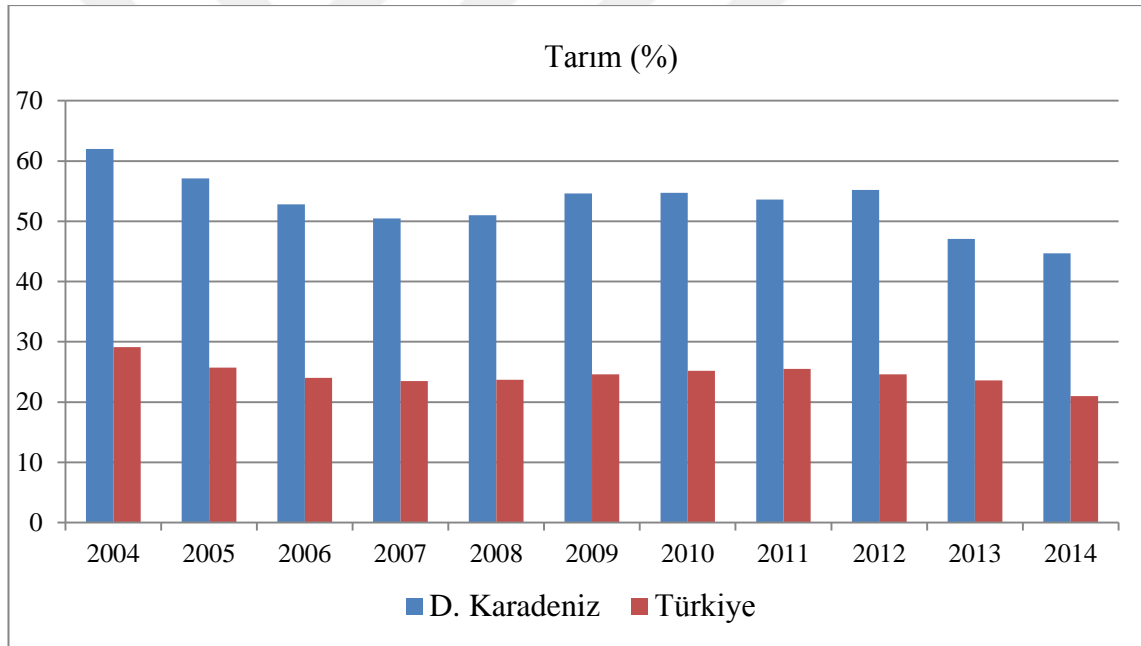
Şekil 4.1 Doğu Karadeniz Bölgesi ve Türkiye'de istihdam oranı (15+ Yaş) (Anonim 2015b)

Şekil 4.2 Doğu Karadeniz Bölgesi ve Türkiye'de işsizlik oranı (15+ Yaş) (Anonim 2015b)

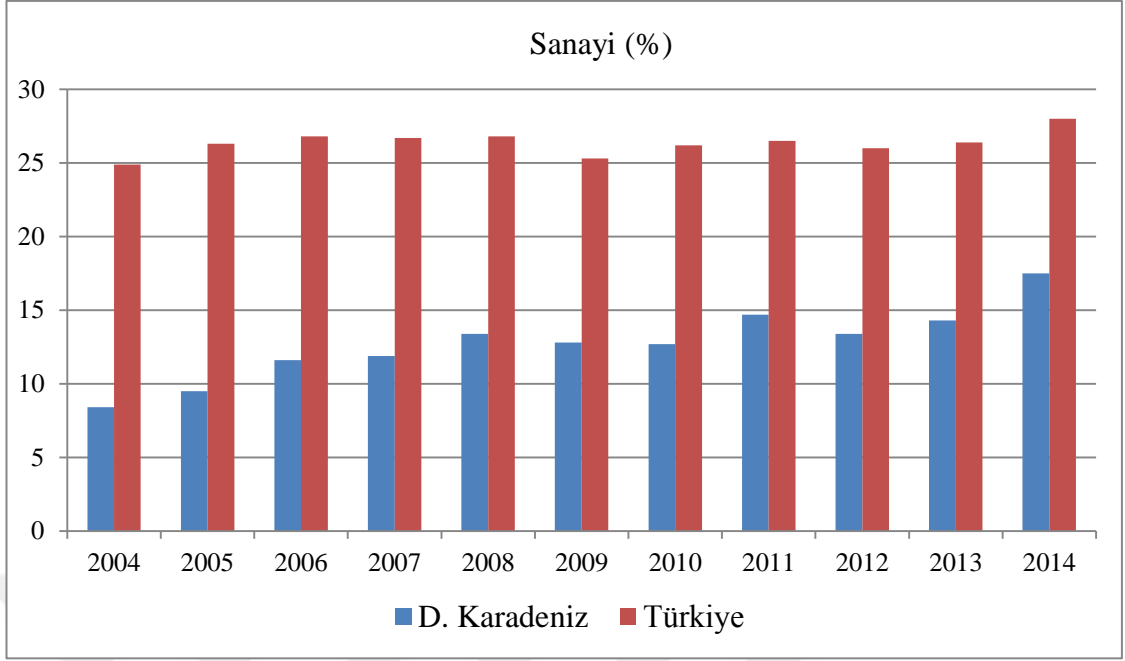
Bölgede istihdam oranlarının Türkiye geneline göre daha yüksek görünmesi tarım sektörünün istihdamdaki ağırlığına ve dolayısıyla tarım sektöründeki mevcut gizli işsizliğe bağlanabilmektedir. Yukarıda yer alan unsurlara ilişkin istatistiksel veriler Rize ili için 2008-2013 dönemi itibariyle bulunmaktadır. Söz konusu verilere göre, 2008-2013 döneminde Rize ilinde işgücüne katılım oranı %47,6 ile %66,3, işsizlik oranı %4,6 ile %10,5 ve istihdam oranı %42,6 ile %62,8 arasında değişmekte ve Doğu Karadeniz Bölgesi rakamlarına yakınlık göstermektedir.

Şekil 4.4 - 4.6'da 2004-2014 döneminde Türkiye geneli ve Doğu Karadeniz Bölgesi için tarım, sanayi ve hizmet iktisadi faaliyet kollarına göre istihdam oranları incelenmektedir.

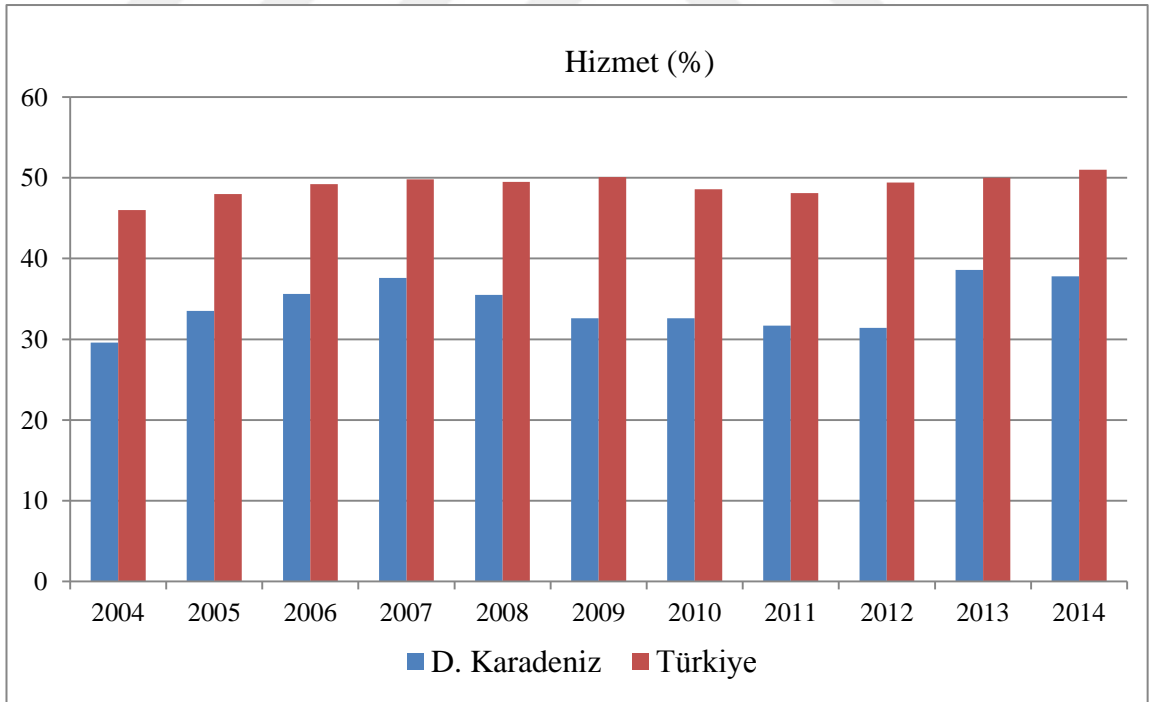

Şekil 4.3 Doğu Karadeniz Bölgesi ve Türkiye'de tarım istihdamı oranı (15+ Yaş)
(Anonim 2015b)

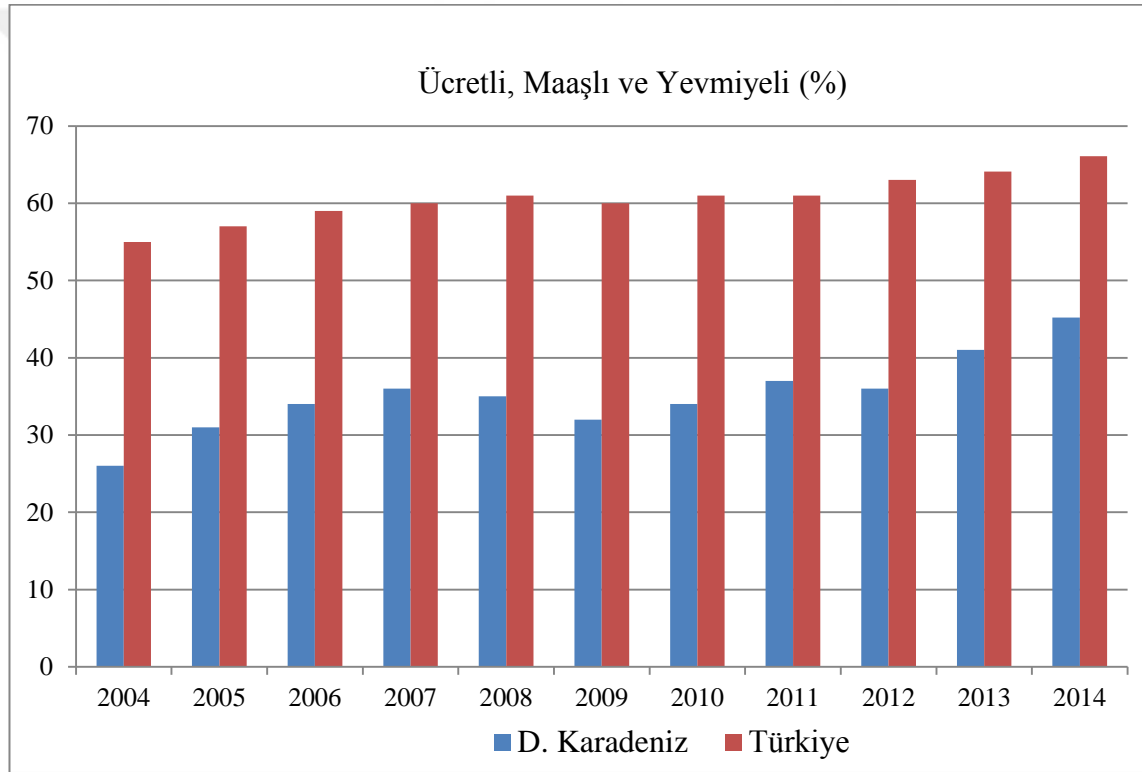
Şekil 4.4 Doğu Karadeniz Bölgesi ve Türkiye’de sanayi istihdamı oranı (15+ Yaş)
(Anonim 2015b)

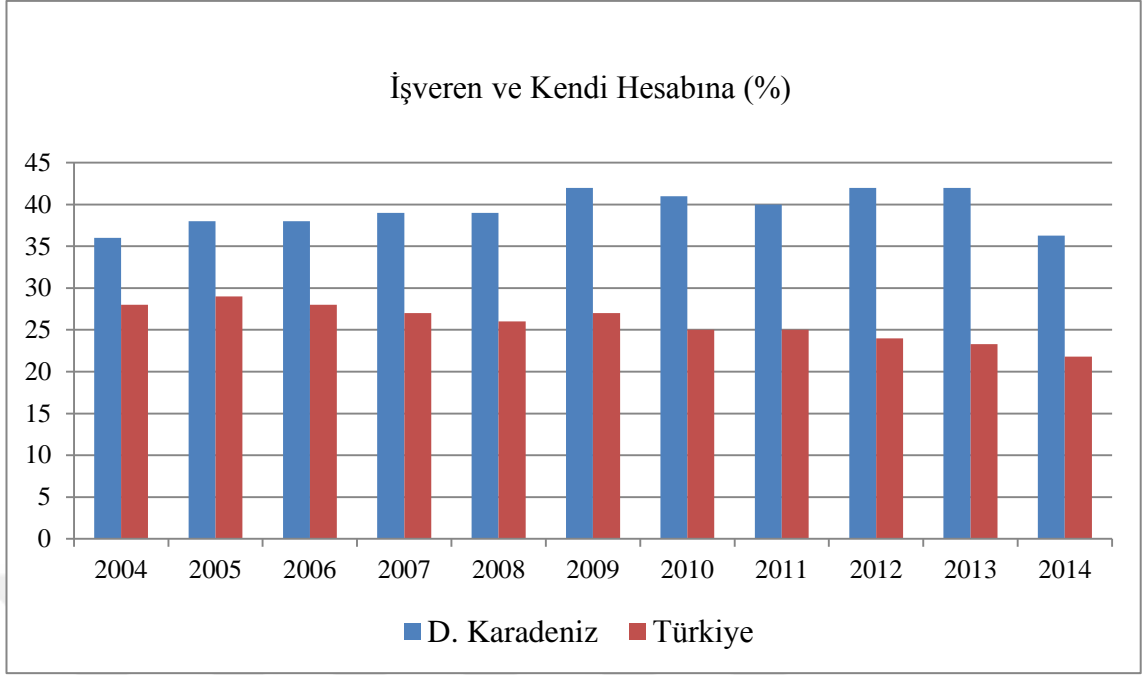
Şekil 4.5 Doğu Karadeniz Bölgesi ve Türkiye’de hizmet istihdamı oranı (15+ Yaş)
(Anonim 2015b)

Türkiye geneli için sanayi ve hizmet sektörleri istihdam oranlarının Doğu Karadeniz Bölgesi ile karşılaştırıldığında yaklaşık iki kat fazla olduğu görülmektedir. Bu durum, sanayi ve hizmet sektörlerinin topografya nedeniyle diğer Bölge illerinin çoğu ile karşılaştırıldığında daha az gelişim gösterdiği Rize için de geçerlidir. Rize ilinin Türkiye’de en dar tarım alanlarına sahip olması da istihdamın tarım sektöründe yoğunlaşmasının daha dezavantajlı bir durum yaratmasına sebep olmaktadır.

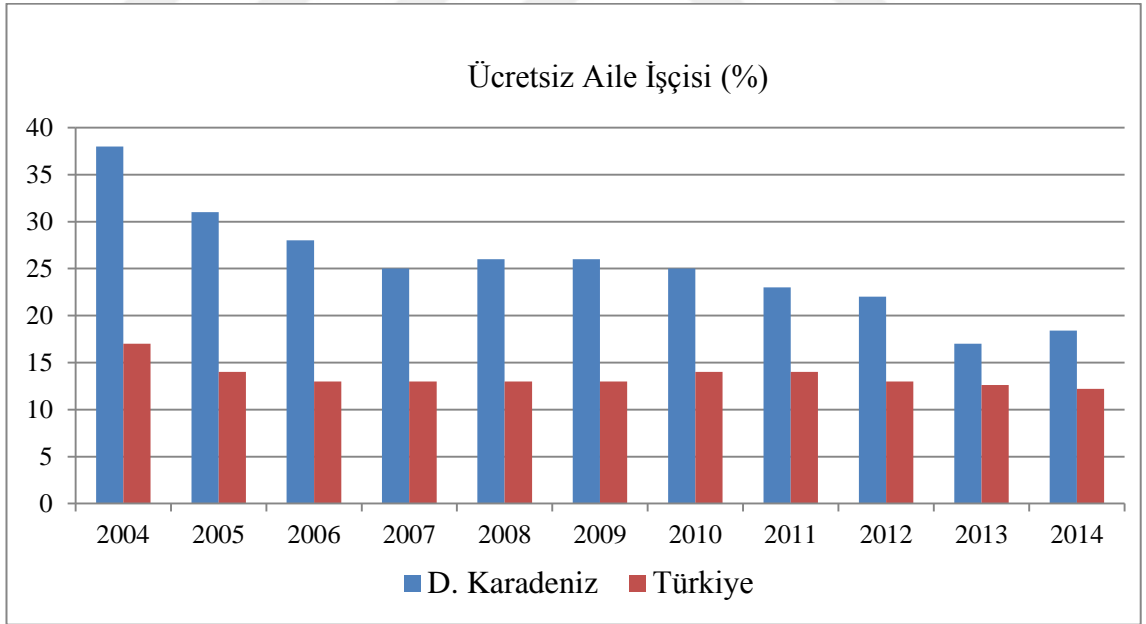
Şekil 4.7 - 4.9’da 2004-2014 döneminde Türkiye geneli ve Doğu Karadeniz Bölgesi’nde istihdam edilen işgücünün işteki durumu görülmektedir.

Şekil 4.6 Doğu Karadeniz Bölgesi ve Türkiye’de istihdam edilen ücretli, maaşlı ve yevmiyeli işgücünün oranı (15+ Yaş) (Anonim 2015b)

Şekil 4.7 Doğu Karadeniz Bölgesi ve Türkiye’de istihdam edilen işveren ve kendi hesabına çalışan işgücünün oranı (15+ Yaş) (Anonim 2015b)

Şekil 4.8 Doğu Karadeniz Bölgesi ve Türkiye’de istihdam edilen ücretsiz aile işgücünün oranı (15+ Yaş) (Anonim 2015b)

Türkiye geneli ile karşılaştırıldığında Doğu Karadeniz’de ücretli, maaşlı ve yevmiyeli olarak çalışan işgücünün oldukça düşük, işveren, kendi hesabına ve ücretsiz aile işçisi

olarak çalışan işgücünün ise belirgin düzeyde yüksek olduğu görülmektedir. Bu duruma sebep, bölgede tarım sektörünün yoğunluğu ve tarım sektöründe ise ücretli, maaşlı ve yevmiyeli olarak çalışmanın yaygın olmamasıdır. Diğer birçok Doğu Karadeniz iline göre tarım sektörü istihdamına daha fazla bağımlı olan Rize ilinde ücretli, maaşlı ve yevmiyeli olarak çalışma oranının bölge ortalamasına göre daha da düşük olması beklenmektedir.

4.1.2.3 Göç

Rize ilinde göçe ilişkin veriler TÜİK kayıtlarında günümüze en yakın 2007-2013 dönemi için mevcuttur. Söz konusu dönemden önce yalnızca 2000 yılı verileri olup, göçe ilişkin aynı unsurlar incelenmiştir.

Rize ili için 2007- 2013 dönemine ait yıllık bazda net göç hızı verileri incelendiğinde, ilin 44., 26., 41., 58., 31. ve 56. sırada yer aldığı görülmektedir. Bununla birlikte, daha yüksek göç verme hızına sahip olan illerin %63'ü Rize'den daha fazla nüfusa sahiptir. Ayrıca bunlar arasında göç açısından itici bir faktör olarak kabul edilen terör olaylarının yaygın görüldüğü Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri illeri ve Rize'ye göre hizmet ve sanayi sektörlerinin ve istihdamının daha gelişmiş olduğu iller bulunmaktadır (Anonim 2015c).

Çizelge 4.1'de, mevcut veriler kapsamında 2007-2012 periyodunda yıllık bazda Rize'nin en fazla göç aldığı ve verdiği iller görülmektedir. 2007-2012 itibarıyla Rize ilinin verdiği göç, sanayi ve hizmet sektörlerinin daha fazla geliştiği illere yönelik olmuştur. Doğu Karadeniz içinde yer almakla birlikte, sanayi ve hizmet sektörlerinde iş imkânlarının daha fazla olması nedeniyle Trabzon da göç hareketinin olduğu illerdendir.

Çizelge 4.1 Rize ilinin en fazla göç verdiği ve aldığı şehirler (%) (Anonim 2015c)

Rize'nin En Fazla Göç Verdiği Şehirler (%)					
	2007-08	2008-09	2009-10	2010-11	2011-12
İstanbul	36	40	40	38	33
Ankara	7	6	7	7	6
İzmir	4	3	3	3	4
Trabzon	9	9	8	8	8
Rize'nin En Fazla Göç Aldığı Şehirler (%)					
	2007-08	2008-09	2009-10	2010-11	2011-12
İstanbul	41	34	36	34	31
Ankara	7	6	6	6	6
İzmir	3	4	3	3	3
Trabzon	9	10	10	8	8

Rize ilinde bu dönemde göçe konu nüfusun %70'e yakın bölümü 15-44 yaş aralığında gerçekleşmiştir (Anonim 2015c).

4.1.3 Tarımsal yapı

4.1.3.1 Tarımsal üretim

Rize ilinde toplam tarım alanı yıllara göre ufak farklılıklar gösterse de Türkiye ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nin tarım alanları içinde sırasıyla %0,2 ve %7,7 oranındadır (Anonim 2014a). 2012 Rize Tarım İl Müdürlüğü verilerine göre ildeki tarım alanları toplam arazi varlığının %14'ünü oluşturmaktadır (Anonim 2013b).

İl kapsamında tarımsal üretim çoğu kez, ancak özel teknikler kullanılarak tarım yapılabilen, dolayısıyla tarıma elverişli olmayan V., VI., VII. ve VIII. toprak sınıflarında gerçekleştirilmektedir. Tarım arazileri düşük verimliliğe sahip olup, arazilerin %70'inden fazlası su erozyonu, yetersiz toprak derinliği ve yetersiz drenajdan doğan sorunlarla karşı karşıyadır (Anonim 2006). Rize ilinde yıllık yağışın yüksekliği,

güneş ışığının yetersizliği, tarım alanlarının genel olarak engebeli oluşu ve tarım topraklarının kalitesinin düşüklüğü bitki desenini sınırlandırmaktadır. Tarımsal üretim bu bağlamda monokültür niteliğinde olup, il tarım topraklarının %90'ından fazlası çay ürünü yetiştiriciliğine ayrılmıştır (Anonim 2014a).

Rize'de engebeli yeryüzü şekilleri, iklim şartları ve sınırlı mera varlığı nedenleriyle hayvancılık faaliyeti aile işletmelerinde oldukça sınırlı ölçüde ve öz tüketim için gerçekleştirilmektedir (Gülçubuk vd. 2003). Tarımsal üretimin bir parçası olan hayvansal üretim açısından il hayvan varlığının Türkiye hayvan varlığı içerisinde aldığı payın düşüklüğü dikkat çekmektedir (Anonim 2014c).

İl için oldukça önem taşıyan çay tarım alanları Bakanlar Kurulu Kararlarına bağlı olarak genişletilebilmektedir. Çay üretim alanlarına ilişkin olarak en son 93/5096 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile çay bahçelerinin ölçümleri yapılarak ruhsatlı çay bahçelerinin ruhsatları yenilenmiş, o döneme kadar kurulmuş ruhsatsız üretim alanlarına ruhsat verilmiş ve yeni çaylık tesisi yasaklanmıştır (Karakaş 1994). Söz konusu durum 1994 yılı ve sonrasında üreticilerin çay alanı büyüklüğünü genişletmesinin yasaklandığı anlamına gelmektedir.

4.1.3.2 Tarımsal istihdam

Rize ili itibariyle tarımsal istihdamın yapısına bakıldığında, Rize Tarım İl Müdürlüğü 2012 verilerine göre il genelinde çalışan nüfusun %40'ı tarımda istihdam edilmektedir (Anonim 2013b). Rize'de tarımsal alanda istihdam edilen nüfusun, sanayi kuruluşlarının yetersizliği ile de bağlantılı olmak üzere, Türkiye ortalamasının oldukça üstünde olduğu görülmektedir.

Rize ili tarımsal istihdam yapısını geçmişten günümüze ele aldığımızda, 1940 yılında yayınlanan 3788 sayılı “Çay Kanunu” ile ilde çay tarımının başlatılması ve geliştirilmesi sonucunda yaygın tarımsal istihdam yaratılabildiği görülmektedir. 1940

yılı ve takip eden dönemlerde çay ürününe ilişkin sürdürülen destekleme politikaları ile bölge halkı çay üretimini ana istihdam alanı olarak benimsemiştir.

Çay tarımının yarattığı istihdamın il nüfusu üzerindeki etkisine bakıldığında, Türkiye Cumhuriyet döneminde ilk nüfus sayımının yapıldığı 1927 yılından 2012 yılına kadar en hızlı nüfus artışının yaşandığı dönem olan 1950-85 arasında çay tarımının ve sanayinin hızla yaygınlaştığı görülmektedir. Bu dönemde bazı yıllar itibariyle ildeki nüfus artış hızı Türkiye ortalamalarının üzerine dahi çıkmıştır (Zaman ve Coşkun 2008).

Çay üretimi sürecinde istihdam kullanımı ve süresi incelendiğinde, işgücüne budama ve hasat dönemlerinde diğer uygulamalardan daha fazla gereksinim duyulduğu görülmektedir. Çay ürününde özellikle hasat dönemi üretim dönemi içinde süreklilik arz eden bir işgücü talebi yaratmaktadır. İlde alternatif ürün kategorisindeki fındık, narenciye, mısır ve az miktarda yetiştirilen sebze ürünlerinde hasat dönemi çok kısa olduğu halde, çay tarımında Mayıs-Ekim döneminde yaklaşık 6 ay süreli istihdam sağlanmaktadır (Özyurt 1989). Ancak şu hususu da belirtmek gerekir ki, geçmişte hasat elle gerçekleştirilirken, günümüzde makas ve benzeri aletler kullanılarak yapılması işgücü gereksinimini azaltmıştır.

4.1.3.3 Tarımsal gelir

Rize’de hayvansal ve bitkisel ürünler üretim değerlerinin Türkiye içerisindeki paylarına mevcut istatistiki veriler çerçevesinde bakıldığında, 2012 yılı itibariyle ilin bitkisel üretim değerinin Türkiye payının %1, hayvansal üretim değerinin payının ise %0,2 olduğu görülmektedir (Anonim 2014d).

Rize ili GSYH değerlerinin tarım, sanayi ve hizmetler sektörlerine dağılımı ve söz konusu sektörlerin GSYH içinde yüzde ağırlıklarının elde edilebilmesi 1987-2001 dönemi için mümkün olabilmektedir. 1987-2001 döneminde Rize ili GSYH değerleri içinde tarım sektörünün %20 ile %32 arasında pay aldığı ve çay dışında neredeyse hiçbir tesisin yer almadığı sanayi sektörünün payının ise tarıma yakın, hatta çoğunlukla

daha düşük olduğu görölmektedir. Aynı zaman diliminde, çayın ana ürün olarak toptan ve perakende ticareti faaliyetine dayalı hizmet sektörünün ilin GSYH'sı içindeki payı genellikle %40'ın üzerinde yer almıştır. Bu dönemde Rize'de hizmet sektörü en yüksek GSYH payına sahip olmakla birlikte, (tarım, sanayi ve hizmet sektörlerindeki brüt üretimin değeri ile kullanılan girdilerin maliyetleri arasındaki fark olarak ifade edilen) gayri safi katma değerler itibariyle bakıldığında 2004-2011 yıllarında, Türkiye açısından paylarının ortalama olarak tarım sektöründe %4,1, sanayi sektöründe %2,1 ve hizmet sektöründe ise %2,6 olduğu görölmektedir (Anonim 2014d).

Rize Tarım İl Müdürlüğü verilerine göre Rize ili tarımsal gayri safi geliri içerisinde çay üretiminden elde edilen pay 2012 yılında %87 düzeyindedir (Anonim 2013b). Bu bağlamda, ilde özellikle çaya ilişkin destekleme politikasının incelenmesi önem arz etmektedir. Üretilen yaş çay yaprağının devlet tarafından belli bir taban fiyattan alınması garantisi çay destekleme politikalarının oluşturulduğu ilk dönemden itibaren devam etmiş, çay tarımının başlangıç ve gelişme aşamasında alım garantisinin yanı sıra çay bahçesi tesis kredileri uygulaması görölmüştür.

Günümüzde çay üreticisinin desteklenmesinde, Çay Kurumu'na ürün satışı için çaylıklarda her yıl 1/7 oranında gençleştirme budaması yapılması zorunluluğu ile uğranılan gelir kaybının tazminini öngören budama desteğinin, devletin Çay Kurumu vasıtasıyla devam ettirdiği yaş çay alım fiyatının ve kg başına verilen prim uygulamasının olduğu görölmektedir. Ayrıca, organik çay üretim alanı olarak belirlenen Rize ili Hemşin ilçesinde, 2012 yılı itibariyle 16.642 dekar alanda organik çay üretimine başlayan üreticilerden 1. geçiş yılında olanlara 140 TL/dekar, 2. geçiş yılında olanlara 250 TL/dekar, tam organik üretim sağlayan üreticilere ise 415 TL/dekar destek verilmektedir (Anonim 2014e).

Yaş çay alım politikasında günümüze kadar uzanan, dolayısıyla çay üreticisi gelirini etkileyen diğeri bir gelişme çay alım kontenjanlarıdır. Çay Kurumu'nun işleme kapasitesini aşan düzeylerdeki alımları önlemek amacıyla dekar bazında hesaplanan ve üreticinin bir günde Çay Kurumu'na satabileceği ürün miktarının belirlenmesi anlamına gelen kontenjan uygulaması 1980 yılında kısmen yürürlüğe geçirilmiş, 1981 yılında tam

anlamıyla uygulamaya başlanmıştır (Keskin 1989). Çay Kurumu 2000 yılından itibaren de kontenjanlı alımın yanı sıra kotalı alıma geçmiş ve böylece Çay Kurumu her yıl ortalama 550-630 bin ton arası bir kota uygulayarak stoklarını kontrol etmeye başlamıştır (Saklı 2008).

Çay Kurumu'nun yaş çay alımları, çay alanlarının hızla arttığı 1951-1994 arasında 1.444 tondan 567.000 tona yükselirken 2000-2012 döneminde 499.000 ton ile 655.000 ton arasında dalgalanma göstermiştir. Söz konusu alım miktarlarındaki dalgalanmalar çay üretimi, yaş çay yaprağı alım normunda yapılan değişiklikler, kontenjan ve kota uygulamalarından kaynaklanmaktadır. 3092 sayılı yasa ile özel sektöre çay üretim izninin verildiği 1985 yılında Çay Kurumu'nun alım payı %100'e yakın iken günümüzde de ağırlığını koruyarak %57'yi bulmaktadır (Anonim 2014e). Üretici Çay Kurumu'nun kota ve kontenjan uygulaması sonucunda elinde kalan çayını özel sektöre satmakta ve özel sektörün ürüne yönelik ödemeyi makul olmayan sürelerde gerçekleştirmesi, Çay Kurumu'na göre oldukça düşük fiyat düzeyinden alım yapması nedenleri ile mağdur olmaktadır.

4.1.3.4 Tarım işletmeleri

Türkiye'deki en küçük tarımsal işletmelerin bulunduğu Doğu Karadeniz Bölgesi'nde 2001 tarım sayımında ortalama işletme büyüklüğü 21 dekar ile ülke ortalamasının yaklaşık üçte biridir.

Rize tarım işletmeleri ise Doğu Karadeniz'in diğer illerine göre daha da küçük ve parçalıdır. Arazi yapısının engebeli oluşu, dar vadiler ve bunların yamaçlarındaki eğimli arazilerin tarımsal üretimde kullanılması, işletmelerin küçük olmasına ve dar alanda kurulmasına sebep olmaktadır (Anonim 2008). Nitekim 2001 yılı genel tarım sayımında, Türkiye'de ortalama işletme büyüklüğü 12 dekar ile Rize'de en düşüktür.

Rize Tarım İl Müdürlüğü 2012 yılı verilerine göre, Rize'de Çiftçi Kayıt Sistemi'ne 8728 işletme kayıtlı olup, söz konusu işletmeler il genelindeki 55.000 hektar toplam

tarım alanının 17.490 hektarını kapsamaktadır (Anonim 2013b). Üzerinde tarımsal faaliyet yapılmasına karşılık geri kalan alanın sisteme kayıtlı olmamasının nedenlerine bakıldığında, çay ürününün Çay Kurumu ve özel sektöre satımı, Çay Kurumu tarafından üreticiye ödenen destekleme primi ve alan bazlı organik çay tarımı desteğinin alınabilmesi için Çiftçi Kayıt Sistemi'ne kayıtlı olmanın gerekmemesi, Çiftçi Kayıt Sistemi'ne kayıt için mülkiyetin belgelenme zorunluluğu ve tarımsal işletme arazilerinin çok küçük olması nedeniyle sisteme kayıt için başvuru maliyetinin elde edilecek Çiftçi Kayıt Sistemi'ne bağlı desteklerden yüksek olması görülmektedir.

Daha önce de belirtildiği üzere, bölge Türkiye hayvan varlığı ve hayvansal üretimi açısından oldukça düşük oranlara sahiptir ve bitkisel üretime bağımlı bir yapı sergilemektedir. Bu bağlamda ilde tarım arazilerinin %90'ından fazlasını kaplayan çay üretimine yönelik işletmelerin incelenmesi önem arz etmektedir. Çay tarımı işletmelerinde tapu karşılığı alınabilen yalnızca bir tane ruhsat bulunduğu halde genellikle birden çok çay cüzdanı bulunmaktadır. Türkiye'nin diğer bölgelerinde tarım arazilerinin bölünmesi yalnız miras paylaşımı yoluyla olurken Rize'de miras paylaşımının yanı sıra arazilerin çay cüzdanları çıkartılarak da bölünebilmesi özel bir durum arz etmekte ve hâlihazırda Türkiye ortalamasının oldukça altında olan ortalama işletme büyüklüğünü daha da küçültmektedir.

İl tarımsal arazi kullanımında, parçalanmaya ilişkin yukarıda belirtilen husus dışında saha çalışmasıyla tespit edilen diğer bir konu da bölgede mülk arazi dışında bir diğer arazi tasarruf şekli olarak ortaklığın yaygınlığıdır. Mevcut demografik veriler kapsamında Türkiye ortalamasına göre nüfusunun çok büyük bir oranı kırsal alanda ikamet eden Rize için söz konusu durum ilginç bir bulgudur.

Rize ilindeki küçük işletme yapısı ekonomik ölçekte çay tarımı uygulamalarını kısıtlamaktadır. Küçük çapta aile işletmeciliği şeklinde sürdürülen çay işletmeciliği geçimlik düzeyde olduğu için yapılan üretimin karşılığında elde edilen ekonomik değer in sektörel anlamda yatırıma dönüşmesini de engellemektedir.

4.2 Bölgede Gerçekleştirilen Üretici, Ortakçı ve Muhtar Anketleri Bulguları

Tez çalışmasında, Rize ilini temsilen gayeli olarak belirlenen ilçelerin merkezleri ve seçilen köylerinde örnekleme kapsamında yer alan üreticiler, aynı köylerde ulaşılabilen ortakçılar ve muhtarlar ile anketler gerçekleştirilmiştir. Söz konusu anketlerle işletmelerde tarımsal faaliyetin sürdürülmesini etkileyen istihdama, gelire, arazi kullanımına, üretime, farklı arazi tasarruf şekillerine ve bunları etkileyen faktörlere yönelik bulgular elde edilmiştir.

Aşağıda anketler yoluyla elde edilen bulgular, üretici ve ortakçı işletmeleri hanehalklarına ilişkin yaş, cinsiyet, eğitim ve ikamet yeri bilgilerini takiben, bölge coğrafi özelliklerinin etkili olması nedeniyle il tarımsal yapısını yansıtmada öncelikli olduğu düşünülen “Arazi Kullanımı” ve “Tarımsal Üretim”, üretime bağlı olan “Gelir” ve gelirin oldukça önemli rol oynadığı “İstihdam” ve “Göç” başlıkları altında sunulmakta ve bu bulguların ortaya çıkmasına yönelik sebepler tartışılmaktadır.

4.2.1 Üretici ve ortakçı hanehalklarında yaş, cinsiyet, eğitim ve ikamet yeri

Araştırma sahasında anket yapılan üreticiler çizelge 4.2’de yaş, cinsiyet, ikamet yeri ve eğitim durumu itibarıyla incelenmiştir. Bu verilerden üreticiler arasında 51-65 yaş grubunun en fazla, 15-30 yaş grubunun en düşük oranda olduğu, cinsiyet dağılımında ise erkek yüzdesinin %90’a yakın pay aldığı görülmektedir. İkamet edilen yer açısından ilçe merkezi ve köyde tarımla uğraşan üreticilerin hemen hemen aynı oranda olduğu, eğitim durumunda ise ilkokul mezunlarının en fazla payı aldığı belirlenmiştir.

Çizelge 4.2 Üreticilerin yaş, cinsiyet, eğitim ve ikamet yeri durumu

		Sayı	%
Yaş grupları	-14 Yaş	0	0.0
	15-30 Yaş	12	5.5
	31-40 Yaş	44	20.0
	41-50 Yaş	63	28.6
	51-65 Yaş	77	35.0
	65+ Yaş	24	10.9
	Toplam	220	100.0
Cinsiyet	Erkek	189	85.9
	Kadın	31	14.1
	Toplam	220	100.0
İkamet yeri	İlçe	121	55
	Köy	99	45
	Toplam	220	100.0
Öğrenim düzeyi	Okur yazar değil	8	3.6
	Okur yazar	6	2.7
	İlkokul mezunu	84	38.2
	Ortaokul mezunu	27	12.3
	Lise mezunu	62	28.2
	Yüksek öğrenim mezunu	33	15.0
	Toplam	220	100.0

Araştırma bölgesinde çalışmanın yürütüldüğü üreticilerin hanehalklarında mevcut diğer bireylerin yaş, cinsiyet ve eğitim durumuna ilişkin genel demografik bulgular da önem arz etmektedir. Çizelge 4.3’de sunulan söz konusu verilerden hanelerde anket yapılan üretici dışında ortalama 3,1 kişinin bulunduğu, bu bireyler içinde 15-30 yaş grubunun en fazla, 51-65 yaş grubunun en düşük oranda olduğu, kadın ve erkek nüfusunun neredeyse yarı yarıya dağıldığı tespit edilmiştir. Eğitim durumu açısından ise anket

yapılan üretici deneklerde olduğu gibi ilkokul mezunu oranının en yüksek olduğu görülmüştür.

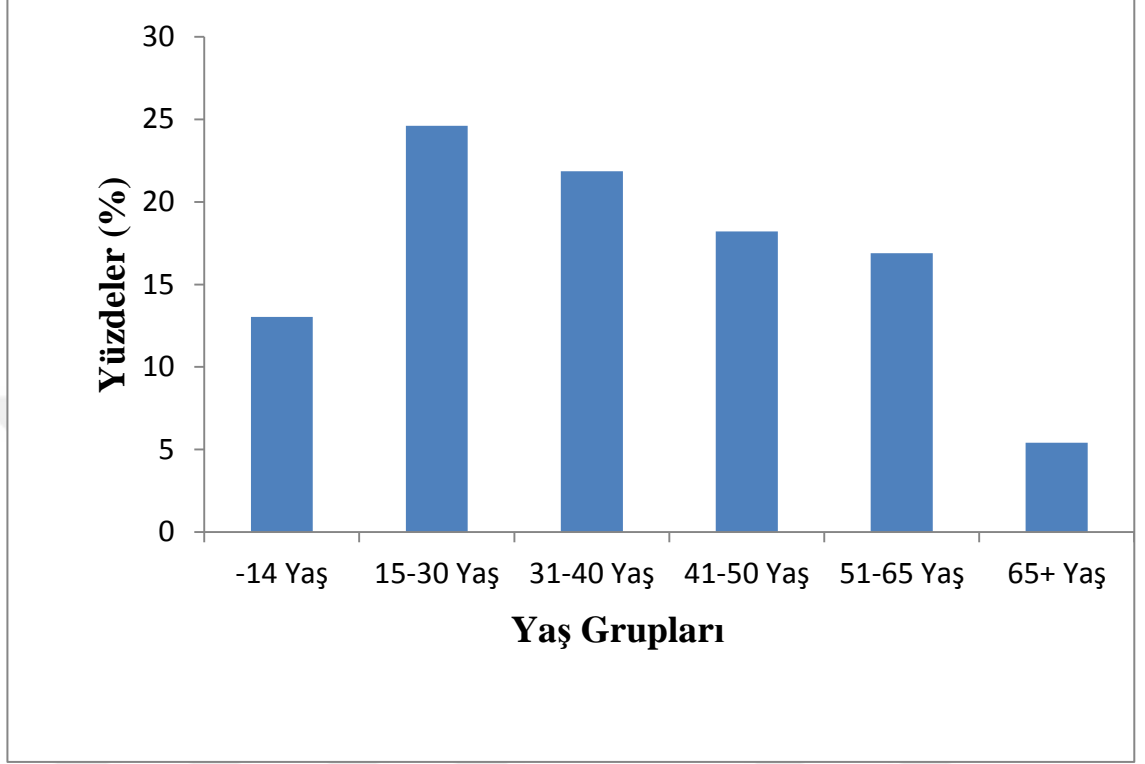
Çizelge 4.3 Üretici hanehalkının diğer fertlerinin yaş, cinsiyet ve eğitim durumu

	Sayı	%	
Hanehalkının diğer fertlerinin yaş gruplarına göre dağılımı	0-14 Yaş	118	17.2
	15-30 Yaş	211	30.8
	31-40 Yaş	154	22.4
	41-50 Yaş	102	14.9
	51-65 Yaş	76	11.1
	65+ Yaş	25	3.6
	Toplam	686	100.0
Hanehalkının diğer fertlerinin cinsiyete göre dağılımı	Kadın	307	44.8
	Erkek	379	55.2
	Toplam	686	100.0
Hanehalkının diğer fertlerinin eğitim düzeyine göre dağılımı	Okur yazar değil	22	3.2
	Okur yazar	45	6.6
	İlkokul mezunu	256	37.3
	Ortaokul mezunu	95	13.8
	Lise mezunu	193	28.1
	Yüksek öğrenim mezunu	75	10.9
	Toplam	686	100.0

Tarımsal faaliyetin gerçekleştirilmesinde fiziksel gücün, dolayısıyla yaşın taşıdığı önem nedeniyle üreticilerin hanehalklarında görüşülen denekleri de içerecek şekilde mevcut nüfusun yaş yüzdeleri aşağıda şekil 4.10'da ayrı olarak sunulmuştur.

Hanehalklarında mevcut nüfus tarımsal işgücüne katılabilecek potansiyel işgücü miktarını göstermektedir. Şekil 4.10'dan görüldüğü üzere, üreticilerin ailelerinde aktif işgücü içinde kabul edilmeyen 0-14 yaş arası ve saha çalışmasında fiziksel gücün

azalması nedeniyle bölgede çay tarımında daha verimsiz çalışılmaya başlanan yaşlar olarak belirlenen 41 yaş ve üstü nüfus az bir farkla olsa da ağır basmaktadır.

Şekil 4.10 Üretici hanehalklarında nüfusun yaş dağılımı

Araştırma sahasında anket yapılan ortakçılar da yaş, cinsiyet, ikamet yeri ve eğitim durumu itibariyle incelenmiş ve ilgili bulgular çizelge 4.4’de verilmiştir. Bu ortakçıların tamamına yakınının erkek olduğu, ağırlıklı olarak 31-40 ve 41-50 yaş grubunda bulunduğu ve genellikle ilköğretim mezunu olduğu görülmektedir. Ortakçılık faaliyeti ile uğraşanların bir kısmı ilçede ikamet ettiğini belirtse de söz konusu bireyler anketin gerçekleştirildiği köylerde ortakçılık yapmaktadırlar.

Çizelge 4.4 Ortakçılarının yaş, cinsiyet, eğitim ve ikamet yeri durumu

		Sayı	%
Yaş grupları	-14 Yaş	3	2,5
	15-30 Yaş	9	7,6
	31-40 Yaş	37	31,1
	41-50 Yaş	46	38,7
	51-65 Yaş	20	16,8
	65+ Yaş	4	3,4
	Toplam	119	100,0
Cinsiyet	Erkek	111	93,3
	Kadın	8	6,7
	Toplam	119	100,0
İkamet yeri	İlçe	16	13,4
	Köy	103	86,6
	Toplam	119	100,0
Öğrenim düzeyi	Okur yazar değil	1	0,8
	Okur yazar	4	3,4
	İlkokul mezunu	74	62,2
	Ortaokul mezunu	23	19,3
	Lise mezunu	9	7,6
	Yüksek öğrenim mezunu	8	6,7
	Toplam	119	100,0

Araştırma bölgesinde çalışmanın yürütüldüğü ortakçıların hanehalklarında mevcut diğer bireylerin yaş, cinsiyet ve eğitim durumuna ilişkin bulgular da önem taşımaktadır. İlgili veriler çizelge 4.5’de sunulmuştur. Ortakçıların ailelerinde nüfusun ortalama 4,7 kişiden oluştuğu tespit edilmiştir. Anket yapılan ortakçıların ailelerindeki diğer bireylerin cinsiyete göre dağılımı yaklaşık aynı oranlarda iken, 14 yaşa kadar ve 15-30 yaş grubunun, lise altı eğitime sahip nüfusun ağırlığı görülmektedir.

Çizelge 4.5 Ortakçı hanehalkının diğer fertlerinin yaş, cinsiyet ve eğitim durumu

		Sayı	%
Hanehalkının diğer fertlerinin yaş gruplarına göre dağılımı	-14 Yaş	140	32,2
	15-30 Yaş	178	40,9
	31-40 Yaş	55	12,6
	41-50 Yaş	36	8,3
	51-65 Yaş	17	3,9
	65+ Yaş	9	2,1
	Toplam	435	100,0
Hanehalkının diğer fertlerinin cinsiyete göre dağılımı	Kadın	175	40,2
	Erkek	260	59,8
	Toplam	435	100,0
Hanehalkının diğer fertlerinin eğitim düzeyine göre dağılımı	Okur yazar değil	41	9,4
	Okur yazar	84	19,3
	İlkokul mezunu	150	34,5
	Ortaokul mezunu	89	20,5
	Lise mezunu	62	14,3
	Yüksek öğrenim mezunu	9	2,1
	Toplam	435	100,0

4.4.2 Arazi kullanımı

Rize iline ilişkin genel bilgilerin verildiği bölümde belirtilen hususlar bağlamında, araştırma bölgesi Rize’de arazi kullanımında işletme büyüklükleri, toprak parçalanması, mülk arazi dışında farklı arazi tasarruf şekilleri kullanımı ve bu durumun sebepleri, farklı arazi tasarruf şekillerinin toprak üzerindeki etkileri konularının incelenmesi önem arz etmektedir. Söz konusu unsurlar tez çalışmasında uygulanan muhtar, üretici ve ortakçı anketleri ile araştırılarak, elde edilen bulgular sıralanabilir.

-Çalışmada anket gerçekleştirilen üreticilerce kullanım hakkına dolayısıyla çay cüzdanına sahip olunan tarımsal arazi büyüklüğü bu bireylerin mülk arazi tanımı için yeterli kabul edilmiştir. Bilindiği üzere, araştırma bölgesinde çay cüzdanları tapuya bağlı olmamaktadır. Nitekim bölgede görüşülen üreticilerin sadece %21'inin tek başına veya hisseli şekilde tarım arazisi tapusuna sahip olduğu tespit edilmiştir. Üreticilerin sahip oldukları ortalama toprak büyüklüğü 4,8 dekadır.

Araştırmada yer alan üreticilerce işletilen tarım arazisi büyüklüğü çay cüzdanına dolayısıyla kullanım hakkına sahip oldukları arazi büyüklüğünden farklı olarak hanehalklarıyla birlikte işletilen arazi büyüklüğünü dolayısıyla işletme büyüklüğünü temsil etmektedir. Bu bağlamda, üretici anketlerine dayanılarak üretici hanehalklarınca işletilen ortalama arazi büyüklüğü 5 dekar olarak belirlenmiştir. Söz konusu arazi büyüklüğünün ortalama bazda 4 parsel ayrıldığı tespit edilmiştir. Bu hanehalklarında tarımsal faaliyette çalışan ortalama 1,9 kişinin olması, 5 dekarın 2 kişi için 4 parsel ayrıldığı anlamına gelmektedir. Parsel sayısının bu derece yüksek olmasında yeryüzü şekilleri etkilidir. Nitekim işletmelerde ortalama değerler bazında çay cüzdanı sayısı 1,6 ile hanehalklarında tarımsal alanda çalışan kişi sayısına yakındır.

Araştırmada, 1994 ve sonrasında üreticilerin işlettikleri tarım arazisi büyüklüğünde gerçekleşen değişimin yönü ve nedenleri taşıdığı önem nedeniyle Çizelge 4.6'da incelenmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi 93/5096 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile çay bahçelerinin ölçümleri yapılarak ruhsatlı çay bahçelerinin ruhsatları yenilenmiş, o döneme kadar kurulmuş ruhsatsız üretim alanlarına ruhsat verilerek yeni çaylık tesisi yasaklanmıştır. 1994 yılından itibaren bölgedeki çay alanları için üreticilere son kez ruhsatname verilmiş ve çay alanlarının genişletilmesi yasaklanmıştır. Çalışma kapsamında görüşülen üreticilerin %70'inden fazlası bu dönemde işlettikleri arazi büyüklüğünde değişim olmadığını belirtmiştir.

Çizelge 4.6 Üreticilerce işletilen arazi büyüklüğünde 1994'den itibaren değişim ve nedenleri

		Üretici sayısı	%
İşletilen arazi büyüklüğünde değişim	Arttı	15	6.8
	Azaldı	46	20.9
	Değişmedi	159	72.3
	Toplam	220	100.0
İşletilen arazi artışında ormanda açmanın etkisi	Evet	5	33.3
	Hayır	10	66.7
	Toplam	15	100.0
İşletilen arazi büyüklüğü değişiminde göçün etkisi	Evet	7	11.5
	Hayır	54	88.5
	Toplam	61	100.0

İşlettikleri tarım arazisi büyüklüğünde artış olduğunu belirtenlerin üçte biri yasak olmasına rağmen ormanlık alanda açma yaptığını ifade etmiştir. Arazi büyüklüğünde değişim gerçekleşen üreticilerin oldukça düşük bir oranı, bu durumun bölgeden gerçekleşen göç kaynaklı olduğunu belirtmiştir.

Araştırma bölgesinde görüşülen ve işlettikleri tarım toprağı büyüklüğünde 1994 yılından itibaren artış olduğunu belirten üreticilerden %6'sı göç edenlerin arazilerinin ortakçı olarak işlendiğini, azalış olduğunu belirten üreticilerden ise %13'ü göç sonucunda ortaya çıkan işgücü eksikliği nedeniyle arazi satışı yapıldığını ya da arazinin ortağa işletilmeye verildiğini belirtmiştir. Söz konusu dönemde işlettikleri arazi büyüklüğünde azalış gerçekleşen üreticilerce, bu durum için gösterilen diğer bir sebep ise bölgede kadastro çalışmasının tamamlanmasıdır. Bölgede kadastro çalışmasının tamamlanması ile çay arazilerinin yanı sıra üreticilerin çaylık alana çevirmeyerek muhafaza ettikleri ve orman ağaçları ile birlikte yetiştirdikleri elma, armut, fındık gibi meyve ağaçlarını da içeren araziler orman mülkiyetine geçmiş ve ellerinden çıkmıştır.

İşletilen arazi büyüklüğünde 1994 yılından itibaren değişim gerçekleşmesinin üretici hanhalklarında işgücü kullanımına etkisi Çizelge 4.7'de görülmektedir.

Çizelge 4.7 Üreticilerce işletilen arazi büyüklüğünde 1994'den itibaren değişimin hanehalkı işgücü kullanımına etkisi

	Üretici sayısı	%
Hanehalkı işgücü kullanımını arttırdı	9	14.8
Hanehalkı işgücü kullanımını azalttı	34	55.7
Hanehalkı işgücü kullanımını değiştirmede	18	29.5
Toplam	61	100

Bu dönemde işletilen toprak büyüklüğündeki artış ve azalışın aile işgücü kullanımına etkisi Analiz Bulguları bölümünde incelenmiştir. Analiz Bulguları bölümünde çizelge 4.47'de arazi büyüklüğünde artış ve azalış gerçekleşen işletmelerde hanehalkı işgücü kullanımının da paralel şekilde değiştiği belirlenmiştir.

Üretici anketleri kapsamında görüşülen deneklerin bir kısmı arazi sahipliğinin yanı sıra bölgede başkasına ait tarım toprağını işletmekte veya sahip oldukları araziye başkasına işletmesi için vermektedir. Çizelge 4.8'de üreticilerin başkasına işletmesi amaçlı tarım arazisi verme ve başkasına ait tarım arazisi işletme durumları gösterilmektedir.

Çizelge 4.8 Üreticilerin başkasına ait tarım arazisi işletme/başkasına işletmesi amaçlı tarım arazisi verme durumu

		Üretici sayısı	%
Başkasına ait tarım arazisi işletme	Evet	27	12.3
	Hayır	193	87.7
	Toplam	220	100.0
Başkasına işletmesi amaçlı tarım arazisi verme	Evet	31	14.1
	Hayır	189	85.9
	Toplam	220	100.0

-Bölgede miras paylaşımı nedeniyle arazi parçalanması yaygındır. Nitekim anket gerçekleştirilen üretici deneklerin aile işletmelerinin üçte ikisinden daha fazlasında geçmişte miras bölüşümü nedeniyle parçalanma yaşanmış ve toprak miktarı ortalama 5 parçaya bölünmüştür. Çizelge 4.9’da, üreticilerin miras yoluyla bölünmenin önlenmesi için karşılığı ödenmek koşuluyla bir kişiye aile arazisinin tamamının kullanım hakkının verilmesine yaklaşımı incelenmiştir.

Çizelge 4.9 Üreticilerin miras ile bölünmenin önlenmesi için karşılığı ödenmek koşuluyla aile arazisinin kullanım hakkının bir kişiye verilmesine yaklaşımı

		Üretici sayısı	%
Aile arazisinin kullanım hakkının bir kişiye verilmesine yaklaşım	Olumlu karşılarım	119	54.1
	Olumsuz karşılarım	69	31.4
	Kararsızım	32	14.5
	Toplam	220	100.0

Görüşülen üreticilerden bu konuyu olumlu karşılayanların oranı ile olumsuz ve kararsız olanların oranı hemen hemen eşittir. Saha çalışmasında üreticilerce toprağın ileriye dönük bir maddi güvence ya da yatırım aracı olarak görüldüğü belirlenmiştir. Ayrıca, bölgeden göç etme düşüncesine sahip olunup olunmaması da söz konusu görüşler arasında önemli farklılık yaratmamaktadır. Göç etme düşüncesi olanların aile arazisi miras paylarını muhafaza etmeyi isteme sebepleri, göç durumunda geriye dönüş yapabileceklerini veya çiftçiliğe devam edebileceklerini öngörmeleridir.

Üreticilere uygulanan anketler ile araştırma alanında tarım topraklarının miras paylaşımı ile parçalanmasını hızlandıran unsurlara ilişkin elde edilen bulgular çizelge 4.10’da sunulmuştur.

Çizelge 4.10 Tarım alanlarının miras bölüşümü ile parçalanmasını hızlandıran unsurlar

	Üretici sayısı	%
Artan nüfus	198	49.5
Göç	30	7.5
Aile içinde mal paylaşımı konusunda anlaşmazlık	172	43.0
Toplam	400	100.0

Görüşülen üreticilerce, bölgedeki tarım alanlarının söz konusu parçalanmasını en fazla nüfus artışının ve aile içinde mal paylaşımı konusunda çıkan anlaşmazlıkların hızlandırdığı ifade edilmiştir. Ayrıca, ailenin kadın üyelerine geleneksel olarak aile tarım arazisinden miras yolu ile pay verilmediği ya da onlar tarafından da pay talep edilmediği, ancak bu geleneğin zorlaşan ekonomik şartlar nedeniyle kalkmaya başladığı ve mahkeme yoluyla geriye dönük olarak da hak taleplerinin ileride söz konusu olabileceği belirtilmiştir.

Rize ilinde arazi parçalanması yalnızca miras bölüşümünden kaynaklanmamakta, üretici çay tarımına konu toprağını çay cüzdanları ile başka bireylere üretici statüsü kazandıracak şekilde paylaşırabilmektedir. Bu anlamda miras yoluyla parçalanmanın önüne geçilse dâhi çay cüzdanları ile arazi parçalanmasının süreceği öngörülebilir.

Tez kapsamında incelenen köylerin muhtarları ile yapılan anketlerde bölgedeki arazi parçalanmasının tarım üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Köy muhtarlarınca tarım topraklarında miras veya çay cüzdanları yolu ile bölünmenin sürmesinin bölge tarım işletmelerinin tamamen veya kısmen işletilmemesine/ boş bırakılmasına neden olduğu ifade edilmiştir.

Muhtarlar ile gerçekleştirilen görüşmelerde, bölgedeki tarım arazilerinin parçalanmasının söz konusu arazilerin tamamen veya kısmen işletilmemesine/boş bırakılmasına yol açmasının en önemli nedeninin, parçalanma sonucunda toprağın yeterli geliri sağlayamayacak hâтта sadece işleme maliyetini karşılayabilecek kadar

küçülmesi olduğu tespit edilmiştir. Göç eden ve arazi parçalanmasıyla tarımsal gelir düzeyi azalan işletme sahiplerinin bölgeye dönerek topraklarını işlemek istememesi veya iş yoğunlukları nedeniyle dönememesi, arazi üzerinde birden fazla hissedarın bulunduğu müşterek tapu durumunda hissedarlar arasında çıkan anlaşmazlıklar, tarımsal gelir düzeyi azalan üreticinin tarım dışı alanda yoğun şekilde çalışmaya yönelmesi, arazinin yarıcıya verilmek istenmesi halinde küçük arazilerden elde edilen gelirin azlığına bağlı olarak yarıcı bulunamaması diğer sebepler olarak belirtilmiştir. Muhtarlarca hızla artan gübre, mazot gibi üretim maliyetlerinin yüksekliği nedeniyle genellikle 5 dekardan aşağı tarımsal alanlar için ortakçı bulmanın oldukça zor olduğu, özellikle 0-3 dekar arası arazilerden sağlanacak gelirin yalnızca yapılan üretim masraflarını karşılayabileceği ifade edilmiştir.

Ayrıca, tarım toprakları parçalanmış üreticilerin ailelerinde diğer bireyler arasında geçim gücüne bağlı göçler yaşandığı ve hane içinde söz konusu işgücü azalmasının yine arazilerin boş bırakılmasına ya da kısmen işlenmemesine katkıda bulunduğu muhtarlar tarafından eklenmiştir.

Bölgedeki arazi parçalanmasının tarım üzerine diğer bir etkisi olarak parçalanma ve verim düzeyi ilişkisi araştırıldığında, köy muhtarlarının yarısından fazlası parçalanmış arazilerde verim düzeyinin düştüğünü aktarmıştır. Arazilerde parçalanmanın verim düzeyinde azalma yaratmasının başlıca nedenleri, gelir düzeyi azalan üreticilerin yeterli girdi kullanmaması ve bakım uygulamalarını eksik gerçekleştirmesi, bu arazilerin başkasına işletmeye verilmesi durumunda da yine yetersiz toprak ve ürün bakımı yapılması olarak ifade edilmiştir. Aile işletmesinin parçalanması ile göçe teşvik edilen üreticilerin de aralarında bulunduğu göç eden nüfusun tarımsal faaliyeti sürdürebilecek süre kadar bölgede bulunamaması muhtarlarca belirtilen diğer bir sebeptir.

Parçalanarak küçülme sonucunda sahibince tarımsal üretimde kullanılmayan alanların akıbeti bölge tarım sektörünün geleceği açısından oldukça önem taşımaktadır. Muhtar anketleri yoluyla söz konusu husus incelendiğinde, bu arazilerin genellikle orman ağaçları ile kaplandığı ya da komşu tarım arazisi sahipleri ve toprak sahiplerinin akrabaları tarafından maddi bir bedel ödenmeksizin tarımsal üretim amaçlı kullanıldığı

belirlenmiştir. Bu konuda belirtilen diğer bir yaygın kullanım şekli boş bırakılan tarımsal alanlarının komşu tarım arazisi sahiplerince tarım dışı amaçlar için kullanımıdır. Bozulan ya da ormana dönüşen çay arazilerinin tekrar tarımsal üretim için uygun hale getirilmesi oldukça zor olmaktadır. Nitekim muhtarlarca, ortakçılığa ilişkin arazi tasarruf şekli kullanımının bölgeye sağladığı başlıca yarar da çay alanlarının ormana dönüşmesinin engellenmesi olarak ifade edilmiştir.

-Arazi kullanımı ile bağlantılı olan toprak yapısında bozulma durumu yine köy muhtarlarıyla gerçekleştirilen anketler ile ortaya konulmaya çalışılmıştır. Hemşin ilçesi köylerinin bir kısmı hariç, muhtarların tamamı tarafından bölgede toprak yapısında bozulma olduğu belirtilmiştir.

Muhtarlarca, toprak yapısındaki bozulmanın başlıca nedenleri yanlış gübre çeşidi kullanımı ve toprağa aşırı ölçüde gübre verilmesi olarak aktarılmıştır. Bölgedeki çaylıkların çok sık tesisi ve yüksek eğim kimyasal gübre miktarının aşılmasına sebep olmaktadır. Hemşin ilçesi organik çay tarımı bölgesi olup, 2009 yılından itibaren kimyevi gübre kullanımına izin verilmemektedir. Bununla birlikte, organik tarım öncesi dönemde yanlış ve aşırı düzeyde kimyevi gübre kullanımının toprak yapısında yarattığı bozulmanın etkileri halen devam etmektedir. Diğer nedenler, aşırı nem ve yağmurların toprak yapısındaki besin maddelerini negatif etkilemesi ve heyelana yol açması, tarımsal ya da tarım dışı amaçla arazi yolları açılmasının ve yanlış toprak işleminin heyelan yaratması, toprağın monokültür tarımsal üretim nedeniyle yorulması, arazinin havalandırılması gibi bakım işlemlerinin yeterince yapılmaması, arazilerin işlenmediği için ormanlık ya da çalılık alana dönüşmesi olarak ifade edilmiştir.

Ortakçı olarak tarım toprağı işleyenlerin tarımsal uygulamalarının toprak bozulmasına sebebiyet verip vermediği de bölge tarımının geleceği açısından tez kapsamında incelenmiştir. Köy muhtarlarının yarısı ortakçıların toprak yapısında bozulmaya sebebiyet vermediğini diğer yarısı ise zarar verdiğini veya bu konuda kararsız kaldığını belirtmiştir. Görüşülen köy muhtarlarınca bölgede arazilerin ortakçılara işletilmesi için verilmesinin toprak yapısı üzerindeki olumsuz etkisi, yukarıda tespit edilen yanlış

çeşitte ve fazla gübre kullanımının, yanlış toprak işlemenin yanı sıra bilinçsiz gübreleme ve toprak bakımına karşı ilgisizlik faktörlerine bağlanmıştır.

-Bölgede son yirmi yıllık dönemde ortakçı sayısında gerçekleşen değişimin yönü 1994 yılından günümüze uzanan süreçte arazi tasarruf şeklindeki değişimin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Saha çalışmasında bölgede belirlenen mevcut ortakçıların çoğunluğunun il dışından gelmiş olması arazi kullanımını açısından bu hususu daha da önemli hale getirmektedir. Araştırma kapsamında yer alan köylerin muhtarları ile yürütülen anketlerle söz konusu değişim incelenmiş ve ortakçı sayısının son 20 yıl içinde Fındıklı ilçesinin ilgili köylerinde arttığı, Merkez ilçede Küçükçayır Köyü'nde değişmediği, Ambarlık Köyü'nde arttığı, Hemşin ilçesinde ise Levent ve Hilal köylerinde azaldığı, diğer dört köyde değişmediği tespit edilmiştir.

Köy muhtarlarınca son yirmi yılda ortakçı sayısının artmasında etkili olan faktörler, bölgede ikamete devam eden toprak sahibinin hanehalkındaki işgücü eksikliği, yaşlılık veya hastalık nedeniyle toprağını işleyememesi ve toprak sahibinin bölgeden göç etmesi olarak belirtilmiştir. Ayrıca, köylerde ortakçı sayısındaki artışta ortakçıların köyde ikamet eden akrabalarından oluşmasının da etkili olduğu yine muhtarlarca eklenmiştir. Bölgede arazi bölünmesinin devam etmesine rağmen ortakçıların toprak sahibinin akrabaları arasından oluşması daha az kâr odaklı olmalarını sağlamakta, elde edilecek gelirin düşüklüğüne rağmen bu kişilerce belli büyüklüğün özellikle de 5 dekarın altındaki araziler ortakçı olarak kabul edilebilmektedir. Nitekim, ortakçılık faaliyetinin çoğunlukla toprak sahibinin akrabalarıyla yürütüldüğü Ambarlık'ta ortağa verilen arazilerin %70'i 5 dekara kadar olan arazilerdir. Hemşin'de de genellikle dışarıdan gelen ortakçı bulunmama ile birlikte, aşağıda belirtilen faktörler kaynaklı gelir düzeyi düşüklüğü ortakçı sayısındaki artışı engellemekte hatta Levent ve Hilal köylerinde bu sayı azalış göstermektedir. Sahil kesimine göre topografyanın daha eğimli hale geldiği Hemşin'de yeryüzü şekillerine bağlı olarak arazi büyüklüğünün küçülmesi, toprak kalitesinin daha da bozulması ve organik tarımın verim kaybına yol açması ile işletmelerden sağlanan gelir düzeyi düşmekte ve buralarda ortakçıların toprak işleme yönündeki talepleri azalmaktadır. Türkiye'de Adana ve Adıyaman tarım işletmeleri üzerinde yürütülen bir çalışmada, doğal üretim kapasitesinin sınırlı olduğu topraklarda

işletmelerdeki gelir eksikliğinin mülk arazi olarak işlenen toprakların büyük olması dolayısıyla da ekstansif tarım ya da işlenen arazilerin ortakçılık faaliyetiyle genişletilmesi sonucunda telafi edildiği belirlenmiştir (Aksoy vd. 1988). Belirtildiği gibi Hemşin’de organik tarım ve toprak kalitesi kaynaklı verim düşüklüğüne ve arazi büyüklüklerinin oldukça küçük olmasına bağlı gelir azlığı ortakçılığın yürütölmek istenmemesine yol açmaktadır. Ancak, bunun dışında istihdama ilişkin bölümde de ele alınan bölge işletmelerindeki tarımsal istihdamın çoğunlukla sayıca ve fiziksel olarak yetersiz olması hususu da işlenilen alanın ortakçılık ile büyütölmelerini neredeyse imkânsız hale getirmektedir.

Tarımdan uzaklaşma ve göçün yaygın olduğu inceleme alanında ortakçılarca işletilen toprak büyüklüğündeki değişim tarımın geleceğini etkileyen ve yukarıda ele alınan bölgedeki arazi tasarruf şekli değişimi ile ilgili unsurlardandır. Bu bağlamda ortakçılarla yapılan anketlerde konuya ilişkin veri elde edilmeye çalışılmış ve çizelge 4.11’de sunulmuştur.

Çizelge 4.11 Ortakçı olarak işletilen toprak büyüklüğünde değişim

		Ortakçı sayısı	%
Ortakçı olarak işletilen toprak büyüklüğünde değişim	Artmış	13	10,9
	Azalmış	16	13,4
	Değişmemiş	90	75,6
	Toplam	119	100,0

Ortakçıların dörtte biri işletilen toprak büyüklüğünde çeşitli nedenlerle zaman içinde değişim gerçekteştiğini belirtmiş ve bu değişimler daha çok azalma şeklinde gözlemlenmiştir.

Ortakçılık yapılan arazi büyüklüğünde görülen bahsi geçen değişimin nedenlerine yönelik elde edilen veriler çizelge 4.12 - 4.13’de sunulmaktadır.

Çizelge 4.12 Ortakçı olarak işletilen toprak büyüklüğünde artışın nedenleri

	Ortakçı sayısı	%
Toprak sahibinin bölgeden göç etmesi	6	23,1
Toprak sahibinin yaşlılık veya hastalık nedeniyle toprağını işleyememesi	11	42,3
Bölgede ikamete devam eden toprak sahibinin işgücü eksikliği	9	34,6
Toplam	26	100,0

Ortakçılardan işlettikleri toprak büyüklüklerinde zaman içinde artış olduğunu belirtenlerin %80’inden fazlası, muhtar anketlerini doğrular şekilde işletmelerdeki işgücü eksikliği ve işletme sahiplerinin yaşlılık veya hastalık ile toprağını işleyememesi sebeplerini göstermektedir.

Çizelge 4.13 Ortakçı olarak işletilen toprak büyüklüğünde azalışın nedenleri

	Ortakçı sayısı	%
Tarımsal arazilerin sahiplerince işlenmeye başlaması	3	16,7
Tarımsal arazilerin sahiplerince satışa çıkarılması	0	0,0
Tarımsal arazilerin sahiplerince işlenmeden bırakılması ya da tarım dışı amaçlar için kullanılmaya başlanması	4	22,2
Ortakçı olarak daha az toprak işlemek istemeniz	11	61,1
Toplam	18	100,0

Ortakçılardan işlettikleri tarımsal arazi büyüklüklerinde zaman içinde azalış olduğunu belirtenlerin %70'i bu duruma sebep olarak daha az toprak işlemeyi tercih etmelerini göstermektedir. Bunu tarımsal arazilerin sahiplerince işlenmeden bırakılması ya da tarım dışı amaçlar için kullanılmaya başlanması %25 ile takip etmektedir.

Saha çalışmasında tarımsal arazilerin sahiplerince işlenmeden bırakılması ya da tarım dışı amaçlar için kullanılmaya başlanması durumunun, toprak sahiplerinin yakacak temini için arazilerinin bir kısmını ağaçlandırması, mülkiyetin aile üyeleri arasında münferit tapuya dönüştürülmesi sonucu, işlense dâhi yeterli gelir elde edilemeyecek kadar küçülen arazinin sahibince işlenmeden bırakılması, hanehalkı üyelerinin paylarına düşen arazi üzerinde ev vb. yapılar inşa etmesi nedenlerinden kaynaklandığı tespit edilmiştir. Ortakçılar daha az toprak işlemeyi tercih etmelerine gerekçe olarak ise destekleme politikası, girdi maliyetleri ve organik tarım nedeniyle verim azalması kaynaklı gelir düşüklüğü faktörünün yanı sıra fiziksel güçlerinin azalmasını göstermektedirler.

Bireylerin ortakçılık faaliyeti gerçekleştirdikleri tarım arazisini işletme süresi ve bu sürenin ne kadar olması gerektiği konusundaki görüşleri bölgede toprak sahipliği dışındaki arazi tasarruf şekli kullanımının sürdürülebilirliğine yönelik veri sağlamaktadır. Ortakçıların toprak sahibiyle yaptıkları anlaşma yaklaşık bir yıl (ortalama 1.1 yıl) olmasına karşın, ortakçılık için en uygun süre olarak belirtilen (ortalama) 2.4 yıldır.

Bölgede görüşülen ortakçıların tamamı toprak sahibi ile minimum 1 yıllık üretim dönemi için yazılı ya da sözlü anlaşma yapmakta, toprak sahibinin ürün bakımı ve veriminden memnun olması ve tarafların ilişkilerinin iyi olması durumunda bu süre her yıl yenilenerek uzatılmaktadır.

Ortakçılık faaliyetinde tarım toprağının işletilmesi için en uygun sürenin belirlenmesinde gösterilen nedenlerin detayı araştırılmıştır. 1 yıllık üretim sürecinin yeterli olduğunu belirten ortakçılar yapılacak ürün bakımı sayesinde 1 senelik üretim sezonu sonunda verim artışı sağlanabileceği görüşündedirler. Ancak verimin sabit hale

gelmesinin her sene düzenli yapılacak iyi bakım ile sağlanacağı ifade edilmektedir. Ayrıca, bu ortakçılar arasında sigortalı iş arayışında olduğunu ve bu sebeple de söz konusu sürenin daha uzun belirlenmemesi gerektiğini belirtenler de olmuştur. Aynı arazinin 1 yıldan daha uzun süre işlenmesinin uygun olduğunu söyleyen ortakçılar ise tarım arazisinin gereksinimlerini tanıma ve yapılan ürün bakımının karşılığını alma, çevreye alışma, çocuklara okul imkânı sağlanması, toprak sahibi ile ilişkilerin istikrarlı hale gelmesi gibi nedenler ileri sürmektedirler. Bu kişiler arasında 5 yıl ve daha uzun süre toprağın işlenmesinin uygun olduğunu belirtenler de vardır. Bunlar kimyasal gübre kullanımının toprak yapısına zarar verdiğini ve kimyevi gübre kullanım düzeyini düşürerek yapılan bakım faaliyetinin verim artışı sağlaması için minimum 5 yılın gerektiğini vurgulamaktadır. Organik çay tarımı bölgesi olan ve kimyasal gübre kullanımına izin verilmeyen Hemşin ilçesinde bulunan ortakçılarca da minimum 5 sene sonunda toprağın kimyasal gübre kalıntısından arınacağı ve yaprak döküntüsü gibi organik materyallerin kullanımı ile yapılan bakım uygulamasının verim artışı olarak karşılığının alınabileceği ifade edilmektedir. Bununla birlikte Hemşin ilçesinde 5 yıldan daha düşük sürenin toprağı işlemek için yeterli olduğunu belirtenler, kimyasal gübrenin yasaklanması sonucunda ne kadar iyi bakım yapılırsa yapılsın verim artışının sağlanamayacağını savunmaktadır.

-Tez çalışmasında ortakçılarla gerçekleştirilen anketlerde de ortakçıların arazi tasarruf şekli kullanımları incelenmiştir. Bölgede kiracılığa rastlanılmamakta, karşılığında bedel alınmaksızın arazinin başkasına işletilmeye verilmesi durumu da çok nadir olmaktadır. Ama yaygın olarak ortakçılıkla arazi işleme şekline rastlanmaktadır. Bu konu araştırılırken önce araştırma kapsamındaki köylerin muhtarlarına uygulanan anketlerle köylerindeki ortakçılık durumu, koşulları ve ortakçılığa konu arazi büyüklüğüne ilişkin veriler soruşturulmuştur.

Ortağa verilen işletmelerin büyüklükleri bölgedeki ortakçılığa ilişkin arazi tasarruf şeklinin özellikleri ve ortakçıların arazi kullanımı açısından önem taşımaktadır. Muhtar anketleriyle ilgili köylerde küçük, orta ve büyük kategorilerine giren işletme büyüklükleri ve bu kategorilerdeki işletmelerden ortağa verilenlerin oranları incelenmiştir. Muhtarlarca, Merkez ve Fındıklı ilçelerinin köylerinde 5 dekar ve daha az

arazileri olan işletmeler küçük işletmeler olarak belirtilirken, Hemşin ilçesinde 2 dekara kadar araziler küçük işletmeler olarak tanımlanmıştır. Orta ve büyük işletmelerin büyüklüğü konusundaki görüş, yine Hemşin ilçesinde diğer ilçelere göre oldukça düşük olarak belirtilmektedir. Nitekim Hemşin dışındaki ilçelerde orta büyüklükteki işletmelerin 6 ile 10 dekar arasında olduğu kabul görürken, büyük işletmeler 10 dekardan başlamaktadır. Hemşin’de ise orta büyüklükteki işletmelerin 2 ile 5 dekar arasında olduğu, büyük işletmelerin ise 5 dekardan başladığı ileri sürülmektedir. Bu durum, çay cüzdaneleri veya miras yoluyla parçalanma dışında iç bölgeyi temsil eden Hemşin İlçesi’nin yeryüzü şekilleri nedeniyle tarım arazilerinin sahil kesimine göre daha dar ve daha parçalı olmasından kaynaklanmaktadır.

Muhtarlar tarafından Merkez ilçenin Ambarlık köyü dışında, Fındıklı ve Merkez ilçelerinin araştırma kapsamındaki köylerinde orta ve büyük sınıfa giren işletmelerin ortağa verilen araziler içindeki oranının %70 ve üzerinde olduğu aktarılmıştır. Ambarlık Köyü’nde ise ortağa verilen arazilerin %70’i 5 dekara kadar olan küçük işletme grubunda yer almaktadır. İç kesimde Hemşin ilçesinde de ortağa verilen araziler içinde küçük ve orta büyüklükteki işletmeler ağırlıklıdır. Ambarlık köyü ve Hemşin ilçesi için söz konusu durumun sebebi muhtarlarca, bu bölgelerde ortakçılık faaliyetinin genellikle dışarıdan gelen üreticiler ile değil de akrabalar vasıtasıyla yürütülmesine ve toprak büyüklüğüne bağlı olarak sağlanacak gelir düzeyi düşük olsa da bu bireyler tarafından işletmenin kabul edilebilmesine bağlanmıştır.

Tez çalışmasında yer alan köylerde muhtar anketleri ile bölgedeki üreticilerin arazilerini ortağa vermede göz önüne aldıkları başlıca kriterlerin, ortakçıların güvenilirliği ve ortakçı olacak hanehalkında yeterli işgücünün veya tarımsal ekipmanın bulunması olduğu belirlenmiştir. Ortakçının köyde kalan akrabası olması da üreticilerin ortakçı seçiminde belirlenen diğer bir önemli kriterdir. Bununla birlikte muhtarlardan edinilen bilgiye göre bölgeden gerçekleşen göç veya bölge hanehalklarında tarımsal istihdamın yetersizliği durumlarında araziler işletilmek üzere köye dışarıdan gelen üreticilere verilebilmektedir.

Tez kapsamında ortakçılarla gerçekleştirilen anketlerde ortakçıların ortalama iki ayrı işletmenin toprağını işlediği belirlenmiştir. Ortakçıların arazi tasarruf şekli kullanımında bu bireylerce sahip olunan, ortakçı olarak işletilen, ortağa verilen arazi büyüklükleri çizelge 4.14’de görülmektedir.

Çizelge 4.14 Ortakçıların arazi tasarruf şekilleri ve büyüklükleri

	Ortakçı sayısı	Ortalama genişlik
Sahip olunan tarım arazisi (da)	75	7,2
Ortakçılık yapılan arazi (da)	119	17,2
Ortağa verilen arazi (da)	1	16,0

Ortakçılık yapılan arazi dışında sahip olunan tarım toprağının bulunduğu yer ortakçıların arazi kullanımı konusunda fikir sahibi olmayı sağlamaktadır. Araştırmada yer alan ortakçılara ilişkin ilgili veriler çizelge 4.15’de gösterilmektedir. Araştırma bölgesinde görüşülen ortakçıların yarısından çoğunun (71 kişi) Ordu, Artvin, Trabzon, Giresun ve Erzurum illerinden geldiği belirlenmiştir. Dışarıdan gelen ortakçılar içinde Fındıklı ilçesinin Sümer ve Çağlayan köylerinde Ordu ve Giresun’dan gelerek bölgede toprak sahibi olmuş 4 kişiye rastlanmıştır. Söz konusu 4 kişi haricinde dışarıdan gelen 28 kişi geldikleri illerde tarım arazisine sahip olup, il dışı kaynaklı ortakçılar arasında Rize sınırları dâhilinde anket yapılan köy haricinde tarım arazisine sahip kişi bulunmamaktadır.

Çizelge 4.15 Ortakçılarca sahip olunan tarım arazisinin bulunduğu yer

		Ortakçı sayısı	%
Anket yapılan köy dışında tarım arazisine sahip olma	Evet	34	28,6
	Hayır	85	71,4
	Toplam	119	100,0
Rize ili sınırı içinde ve anket yapılan köy dışında tarım arazisine sahip olma	Evet	6	17,6
	Hayır	28	82,4
	Toplam	34	100,0
Rize ili sınırı içinde ve anket yapılan köy dışında bulunan tarım arazisinin yeri	Köyün bağlı olduğu ilçe	3	50,0
	Rize'nin diğer ilçe ve köyleri	3	50,0
	Rize Merkez	0	0,0
	Toplam	6	100,0

Ortakçılardan araştırma bölgesi Rize'de araziye sahip olmayanlar tarım topraklarının geldikleri illerde bulunduğunu, ancak verimsiz olması ve ürün vermemesi ya da aile içinde miras paylaşımına ilişkin sorunlar nedeniyle işleyemediklerini belirtmişlerdir. Ayrıca geldikleri illerde söz konusu tarım arazilerini işleyebilmeleri ve aynı düzeyde gelir elde etmeleri durumunda bölgede ortakçılık faaliyetini gerçekleştirmeyeceklerini ifade etmişlerdir.

Ortakçıların araştırma alanında kimlerin topraklarını işledikleri, bölge üreticilerinin bu şekilde arazi tasarrufuna ve yine ortakçıların arazi kullanımına ilişkin veri sağlamaktadır. Çizelge 4.16 itibariyle ilgili bulgular görülmektedir.

Çizelge 4.16 Ortakçı olarak işletilen arazinin sahipliği

	Ortakçı sayısı	%
Akrabaların	38	29,5
Komşuların	14	10,8
Diğer	77	59,7
Toplam	129	100,0

Anket yürütülen ortakçıların çoğunluğunu oluşturan Ordu, Artvin, Trabzon, Giresun ve Erzurum illerinden gelenlerden bölgeye yerleşmemiş olanlar genellikle tanımadıkları kişilerin topraklarını işlemektedir. Yeni neslin eğitim oranının oldukça yüksek ve bu nedenle de göçün fazla olduğu Fındıklı ilçesinde il dışından gelen ortakçıların diğer ilçelere göre daha fazla olduğu, hatta bu şekilde çalışanların tamamına yakınının dışarıdan geldiği tespit edilmiştir. Ayrıca, incelemede ortağa verilen arazilerin sahiplerinden %14'ünün arazinin bulunduğu yerde, %32,5'inin Rize il merkezinde, %54,5'inin ise Rize dışında ikamet ettiği bilgisine ulaşılmıştır.

4.2.3 Tarımsal üretim

Rize ili ekonomik yapısında sunulduğu üzere, coğrafi özelliklerin alt yapı gelişimini ve yatırımları kısıtlaması ile tarım dışındaki sektörlerin fazla gelişim göstermediği ve tarıma dayalı olduğu araştırma bölgesinde tarımsal üretimin ve devamlılığının sağlanması önem arz etmektedir.

İl tarımsal yapısında ele alındığı gibi, yeryüzü şekilleri, iklim şartları ve sınırlı mera varlığı nedenleriyle bölgede hayvancılık çok sınırlı ölçüde yürütülebilmekte ve tarımsal faaliyette bitkisel üretim öne çıkmaktadır. Bitkisel üretim açısından ise topografya, iklim şartları ve toprak kalitesinin düşüklüğü yetiştirilebilen ürün miktarını oldukça kısıtlamakta ve bölgeyi monokültür niteliğinde çay üretimine bağımlı hale

getirmektedir. Rize ilinde bitkisel üretim yapısı, yukarıda bahsi geçen unsurlardan dolayı Türkiye'nin diğer birçok bölgesinden farklı özellikler taşımaktadır.

Bu bağlamda, Rize'de üretici, ortakçı ve muhtar anketleri yoluyla mülk arazi tasarruf şekli ve bölgede yaygın olan ortakçılık altında işletilen arazilerde bitkisel üretim deseni ve bunu etkileyen faktörler, tarımsal üretimin bir parçası olan hayvancılık ile uğraşma durumu, bölge tarım topraklarının neredeyse tamamını kaplayan çay ürünüde verimi arttırma imkânları, farklı arazi tasarruf şekillerinin çay verimine ve tarımsal üretim için gerekli bakım uygulamalarının gerçekleştirilmesine etkisinin incelenmesi önemli görülmüş ve elde edilen bulgular aşağıda sunulmuştur.

- Araştırma bölgesinde ankete konu üreticiler tarafından işletilen arazilerde yetiştirilen bitkisel ürünler ve alanlarına ilişkin veriler çizelge 4.17'de yer almaktadır.

Çizelge 4.17 Üreticilerce işletilen arazide yetiştirilen bitkisel ürünler (da)

Ürünler	Üretici sayısı	Ortalama genişlik
Çay	220	4.3
Kivi	28	1.4
Turuncgiller	6	1.4
Fındık	44	3.6
Mısır	16	1.1
Sebze (lahana, fasulye, marul)	5	0.8

Saha çalışmasında, üreticilerce işletilen arazilerde çay dışındaki ürünlerin oldukça az düzeyde ve çay alanlarının içinde yetiştirildiği, bu ürünlere yönelik kapama bahçe şeklinde yetiştiriciliğin yapılmadığı tespit edilmiştir.

Tez çerçevesinde ortakçılarla gerçekleştirilen anketlerle de ortakçıların arazi tasarruf şekilleri kullanımları altında yetiştirdikleri bitkisel ürünler belirlenmeye çalışılmıştır. Çizelge 4.18'de söz konusu veriler görülmektedir.

Çizelge 4.18 Ortakçılarca işletilen arazide yetiştirilen ürünler

		Ortakçı sayısı	%
Sahip olunan tarım arazisi	Çay	57	58,8
	Fındık	21	21,6
	Mısır	5	5,1
	Kivi	5	5,1
	Çayır	7	7,2
	Fasulye	2	2,1
	Toplam	97	100,0
Ortakçılık yapılan arazi	Çay	119	78,3
	Fındık	30	19,7
	Mısır	1	0,7
	Kivi	1	0,7
	Çayır	1	0,7
	Toplam	152	100,0
Ortağa verilen arazi	Çay	1	100,0
	Toplam	1	100,0

Araştırma bölgesinde ortakçı olarak işletilen arazilerde sadece fındık yetiştiren bir kişi haricinde, ya tek başına çay ya da çayın yanı sıra oldukça düşük düzeyde ticari ve çoğunlukla da aile tüketimi amaçlı ürünler yetiştirilmektedir. Saha çalışmasında çay ürününün ortakçı tarafından genellikle değiştirilmeye çalışılmadığı görülmüştür. Ayrıca, diğer ürünlere göre uzun süren toplama ve satış dönemi nedeniyle sahiplerince çayın yaygın olduğu toprakların ortağa verildiği bulgusu elde edilmiştir.

Bölgede görüşülen arazi sahibi ortakçıların %75'inin bu arazilerde ya tek başına çay ya da yine çayın yanı sıra çoğunlukla aile tüketimi amaçlı ürünler yetiştirdiği görülmüştür. Çaydan sonra en yaygın olarak ortakçıların %15'inin arazisinde fındık yetiştirmeyi tercih ettiği görülmektedir. Ortakçıların %1'inin sahip olduğu arazide sadece mısır, %9'unun ise sadece çayır bulunmaktadır. Çayır arazileri verimsiz topraklar veya bakımsız kalma sonucunda bozulmuş çaylıklar için gündeme gelmektedir. Ayrıca,

büyükbaş hayvan yetiştiren ortakçılar hayvanların beslenmesi için çayırliklardan yararlandıklarını belirtmişlerdir.

-Bölgede, araştırma kapsamında yer alan üreticilerin ancak %20'sinin bitkisel üretimin yanı sıra hayvancılık faaliyeti ile uğraştığı belirlenmiştir. Çizelge 4.19'da arı için kovan, büyükbaş ve küçükbaş hayvan cinsleri için baş, kümes hayvanları için ise adet şeklinde miktarlar sunulmaktadır.

Çizelge 4.19 Üreticilerce yetiştirilen hayvan cinsleri ve miktarları

	Üretici sayısı	Ortalama
Büyükbaş hayvan	37	1.9
Küçükbaş hayvan	4	3.8
Kümes hayvanı	7	9.3
Arıcılık	11	8.3

Saha çalışmasında, bölgenin daha önce belirtilen doğal kısıtları dışında hayvancılık girdilerinin özellikle de yem maliyetinin oldukça yüksek olmasının hayvancılığın gelişmesini engellediği tespit edilmiştir. Üreticilerce, bölgede yem bitkisi yetiştirilmemesinin, hayvan yemi olarak kullanılan mısır alanlarının çoğunluğunun çaylığa dönüştürülmesinin de bu duruma katkıda bulunduğu ifade edilmiştir.

-Tarımsal ürün deseninde gerçekleşecek değişim tarımsal yapıyı çeşitli unsurlar itibariyle etkileyebilmekte ve tarım sektörünü işgücü için çekici hale getirebilmektedir. Çizelge 4.20-4.22 itibariyle görüşülen üreticilerin çay alanlarını başka ürünler için azaltma düşüncesi, bu durumun nedenleri ve söz konusu ürünlerin neler olduğu incelenmiştir.

Çizelge 4.20 Üreticilerin çay alanını başka ürünler için azaltma düşüncesi

		Üretici sayısı	%
Çaylık alanı başka ürünler için azaltma düşüncesi	Evet	14	6.4
	Hayır	206	93.6
	Toplam	220	100.0

Üreticilerin çok büyük bir çoğunluğu, yukarıdaki çizelgeden de görüldüğü üzere çay alanlarını başka ürünler lehine azaltmayı düşünmemektedir.

Çizelge 4.21’de sunulduğu gibi çay alanlarını diğer ürünler lehine azaltmak istediğini belirten üreticilerce gösterilen en önemli sebepler, alternatif ürünlerin pazar fiyatının çaya göre daha yüksek olması, verilen desteğin çay ürününden daha fazla olması ve bu ürünlerin tarımsal arazi koşullarında çay kadar verimli olmasıdır.

Çizelge 4.21 Üreticilerin çay dışındaki ürünlerin alanını arttırma düşüncesinin nedenleri

	Üretici sayısı	%
Alternatif ürünün de çay kadar toprağı su erozyonu ve heyelandan koruyabilmesi	4	11.4
Alternatif ürünün pazar fiyatının çaya göre daha yüksek olması	10	28.6
Alternatif ürün pazarlamasında sorun yaşanmaması	4	11.4
Alternatif ürüne verilen desteğin çay ürününden daha yüksek olması	6	17.1
Alternatif ürün maliyetinin çay ürününden daha az olması	5	14.3
Alternatif ürünün tarımsal arazi koşullarında çay kadar verimli olması	6	17.1
Toplam	35	100.0

Üreticilerce çaya göre fiyat avantajının olduğu kaydedilen kivi ve turunçgiller için pazarlama kanalları bulma, nakliye ve ürünü muhafaza sorunu bulunmakta, fındık ürünü için de Doğu Karadeniz’de Fiskobirlik’e sınırlı satış yapılabilmekte ve yine gerek bölge içine gerekse de bölge dışına nakliye ve pazarlama sorunları bulunmaktadır. Saha çalışmasında alternatif ürünlere verilen desteğin çay ürününden daha yüksek olduğunu belirtenlerce, İl ve İlçe Tarım Müdürlükleri tarafından dönem dönem Doğu Karadeniz Projesi gibi çeşitli projeler altında yürütülen, bölgede tarımsal çeşitliliği arttırmayı amaçlayan kivi, likapa, elma gibi ürünlerde bedelsiz fidan dağıtımı ve diğer girdilere yönelik destek unsurlarının göz önüne alındığı belirlenmiştir. Ancak, bu destek unsurlarının süreklilik arz etmediği ve bu ürünlerin pazarlamasında çay gibi devlet garantisi ya da bölgede yer alan özel sektör gibi yaygın bir pazarlama seçeneğinin olmadığı dikkate alınmamıştır. Çay dışında yetiştirilebilecek diğer ürünlerin tarımsal arazi koşullarında çay kadar verimli olması nedeni de belirtilmekle birlikte, söz konusu ürünlerin çay gibi yılda 3 defa hasat edilmesi ve her üretim döneminde aynı düzeyde ürün vermesinin mümkün olmayabileceği söylenmektedir. Ayrıca kivi, turunçgiller gibi ürünler özellikle Akdeniz Bölgesi gibi diğer bölgelerde daha verimli olabilmektedir. Doğu Karadeniz’e özgü fındık ürünü için de Rize ikliminin nem oranı yüksek olup, Giresun, Ordu, Trabzon kadar verim sağlanamamakta, bu bağlamda il iklim ve toprak özelliklerine en fazla uyum sağlayan ürünün, mısırın ticari amaçla yetiştirilmediği göz önüne alındığında çay olduğu görülmektedir. Ancak, mısır sıcaklık ve nem koşullarını sağlayan Türkiye’nin diğer bölgelerinde de yetiştirilebilmekte ve çok yıllık bir bitki olmadığı için her yıl ekiminin yapılması eğimli topografyada zorluk yaratmaktadır. Ayrıca, iklim şartlarının buğday ve benzeri tahıl yetiştiriciliğine uygun olmaması ile halk mısırını sadece gıda ihtiyacını karşılamak için kullanmaktadır. Tarımsal hanelerde mısırın gıda amaçlı kullanımı Doğu Karadeniz’e özgü kültürün bir parçasıdır. Alternatif ürün olarak mısır yetiştiriciliğine eklenebilecek bir husus da mısıra verilen desteğin çay düzeyinde olmaması ve çay ile karşılaştırıldığında pazarlama imkânının azlığıdır. Nitekim geçmişte bölgeye çayın gelişi ve çaydan daha fazla gelir sağlanması ile mısır alanları çoğunlukla çaya dönüştürülmüştür.

Çay tarım alanlarını başka ürünler lehine azaltmak istediklerini ifade eden üreticilerce yetiştirilmek istenen alternatif ürünler çizelge 4.22’de gösterilmektedir.

Çizelge 4.22 Üreticilerce üretim alanı çay aleyhine arttırılmak istenen ürünler

	Üretici sayısı	%
Kivi	12	66.7
Turunçgiller	4	22.2
Fındık	1	5.6
Mısır	1	5.6
Toplam	18	100.0

Bu üreticiler en fazla kivi yetiştirmek istediklerini belirtmekte, bunu turunçgiller ve fındık takip etmektedir. Mısır ürünü bölge tarım topraklarına uyum sağlama oranının yüksekliği nedeniyle tercih edilmektedir.

Ortakçılığa ilişkin arazi tasarruf şekli kullanımının bitkisel üretim desenine etkisi, farklı arazi tasarruf şekillerinin tarımsal yapı açısından sonuçlarında önemli unsurlardandır. Çizelge 4.23’de ortakçılarla yapılan anketler kapsamında ulaşılan ilgili veriler görülmektedir.

Çizelge 4.23 Ortakçıların ortakçılığa konu arazide farklı ürünler yetiştirme isteği

		Ortakçı sayısı	%
Ortakçı olarak işletilen arazide yetiştirilen ürünlere toprak sahibinin karar verme durumu	Evet	74	62,2
	Hayır	45	37,8
	Toplam	119	100
Ortakçı olarak işletilen arazide toprak sahibinin karar verdiğiinden farklı ürünler yetiştirilmek istenmesi	Evet	18	24,3
	Hayır	56	75,7
	Toplam	74	100

Bölgede görüülen ortakçuların 5'te 3'ü ortakçılık yapılan arazide yetiştirilen bitkisel ürünlere toprak sahibinin karar verdiğini belirtmiştir. Yetiştirilen ürünlerin belirlenmesine toprak sahibinin karar verdiği durumda bu bireylerin %76'sının inisiyatiflerinde olduğu takdirde de ürün deseninde değişim yapmak istemediği belirlenmiştir. Toprak sahibinden farklı ürünler üretmek isteyen ortakçılar gibi bu ürünlerin sayısı da fazla değildir. Bu kişilerden 7 tanesi çay, 9 tanesi kivi, 1 tanesi fındık yetiştirmek isterken, üzüm, ceviz ve likapa yetiştirmek isteyen sayısı ikişer tanedir.

Çay yerine başka ürünleri tercih edenler bu duruma neden olarak, Çay Kurumu'na ve özel sektöre pazarlamada daha önce de açıklanan sorunları göstermektedirler. Söz konusu ortakçılar çay dışındaki ürünlerin daha çok yerel pazarlarda satışının yapılabileceğini ifade etmektedirler. Ancak yerel pazarlarda kabuklu meyveler dışında yaş meyvelerin çok kısa sürede satımının yapılamaması durumunda muhafaza veya başka pazarlara nakliye sorunları olduğu dolayısıyla gelirden azalma meydana getirebileceği bu ortakçılarca göz önüne alınmamıştır. Ortakçılık yoluyla arazi işleme şeklinin ürün çeşitliliğini nasıl etkilediği konusunda Hindistan'da gerçekleştirilen bir çalışmada da Rize'de olduğu gibi ortakçuların gelir dalgalanması riski taşımayan ürünlerin üretimini tercih ettikleri belirlenmiştir (Laha ve Kuri 2012).

Farklı ürünler yetiştirme isteğinde bireysel özellikler de önem taşıyabilmektedir. Bu bağlamda, ortakçuların tarım dışı istihdam olanağını yansıtan başlıca bireysel özelliklerinden eğitim düzeylerinin bu konu üzerindeki etkisi incelenmiştir. Anket gerçekleştirilen ortakçuların eğitim düzeyleri arttıkça farklı ürün yetiştirme isteğinin daha da azaldığı, lise ve üstü eğitime sahip kişilerin %80'inin farklı ürün yetiştirme düşüncesinde olmadığı belirlenmiştir. Lise ve üstünde eğitim alanlarda toplam gelir içinde tarımsal faaliyet dışı gelir oranının ortalama %44 ile diğer eğitim gruplarının ortalama değeri olan %12'den yüksek olduğu, bu durumun üretim desenini değiştirerek gelir düzeyini artırma amacını azalttığı tespit edilmiştir.

-Araştırma bölgesindeki tarımsal faaliyetin devamında taşıdığı önem nedeniyle çay ürünü verim düzeyinin artırılma imkânları incelenmiştir. Çizelge 4.24'de bir dekardan

alınan yaş çay yaprağı miktarının nasıl arttırılabileceğine ilişkin üretici görüşleri görülmektedir.

Çizelge 4.24 Çay ürünü verimini arttırma imkânları

	Üretici sayısı	%
Çelikle üretime geçilmelidir	37	12.7
Daha çok gübre kullanılmalıdır	18	6.2
Daha uygun çeşitte gübre kullanılmalıdır	124	42.6
Daha çok ilaç bakımı yapılmalıdır	5	1.7
Daha uygun çeşitte ilaç kullanılmalıdır	6	2.1
Mevcut çay alanları teknik açıdan yeniden bakıma(derin budama vb. gibi) tabi tutulmalıdır	101	34.7
Toplam	291	100.0

Bölgede görüşülen üreticilerin yarısından fazlası, tarımsal gelirlerinin neredeyse tamamını oluşturan çay ürünüde verimin arttırılabileceğini belirtmiştir.

Söz konusu deneklerin %80'e yakını çay üretim alanlarında daha uygun çeşitte gübre kullanımı ve derin budama gibi teknik bakımla verimin arttırılabileceğini belirtmektedir. Ayrıca, bölge tarımında işgücünden sonra en önemli maliyet unsuru olan gübrenin yetersiz veya gerekenden fazla kullanımı da görülebilmektedir. Bununla birlikte, çiftçiler tarafından normal düzeyde kimyevi gübre kullanımının bile toprak yapısında bozulmaya neden olarak ürün verimini orta ve uzun vadede olumsuz etkilediği, kimyevi gübre yerine ahır gübresi, çalı ve ağaç kalıntıları vb. gibi organik materyaller kullanılması halinde ise bu durumun ortaya çıkmadığı belirtilmiştir. Bölgede, toprağa diğer kimyevi gübrelere göre daha az zarar veren kaliteli kimyevi gübre çeşitlerinin yüksek maliyet sebebiyle genellikle kullanılmadığı belirlenmiştir. Çelikle üretime geçilmesi belirtilen diğer önemli seçenektir. Çelikle üretim yönteminin

tohum ile çaylık tesisine göre avantajları, ürün veriminin daha yüksek olması, iklim değişikliği ve hastalık faktörlerine karşı bitkinin daha dayanıklı kılınmasıdır.

Bölgede toprak sahipliği dışındaki farklı arazi tasarruf şekillerinin tarımsal gelirin ana kaynağı olan çay ürünü verimine etkisi tez kapsamında incelenen köylerin muhtarlarına uygulanan anketler yoluyla araştırılmıştır. Ayrıca, bölgede sahibi olduğu toprağı köyde ikamet ederek ve mevsimlik dönüş yaparak işleten üreticilerin çay verimi düzeylerinin farklılık gösterdiği ve köyde ikamet edenlerin daha fazla verim aldığı tespit edilmiştir. Muhtarlarca, toprağını köyde ikamet ederek işleten üreticilerin çay ürününde daha fazla verim almaları, mevsimlik dönenlerle karşılaştırıldığında budama, gübreleme, yabancı ot ve zararlıların temizlenmesi gibi bakım faaliyetlerini zamanında ve yeterli ölçüde gerçekleştirmelerine, toprağı tarım faaliyetiyle sürekli meşgul etmelerine ve kullanımı kimyasal gübreye nazaran daha fazla uğraşı gerektiren ahır gübresini maddi imkânları elverdiği ölçüde kullanmayı tercih etmelerine bağlanmıştır.

Tarım topraklarının sahipleri yerine ortakçı veya toprak sahibince karşılık talep edilmeyen başka biri tarafından işletilmesi durumlarında, çay ürünü veriminin genellikle farklılık gösterdiği ve toprak sahibinin en fazla verimi aldığı belirlenmiştir. Muhtarlarca bu durumun sebeplerinin toprağın sahibi olunmaması, üzerinde tarımsal faaliyetin yürütüleceği sürenin belirsizliği nedenleriyle başkasına ait arazide ürün bakımına ve toprağın korunmasına dönük zamanında, yeterli ölçüde çaba gösterilmemesi olduğu aktarılmıştır. Yurt içinde Rize dışında ve yurt dışında ise Çin'de yürütülen bazı çalışmalarda da toprağın mülk arazi tasarruf şeklinden farklı arazi tasarruf şekilleri ile işletilmesi halinde toprak ve ürün bakımında daha az çaba gösterildiği belirlenmiştir (Benek 2006), (Feng vd. 2010). Ayrıca, tez kapsamındaki tarımsal arazilerde sahiplerine göre ortakçıların daha az verim aldığı bulunmakla birlikte, Pakistan'da gerçekleştirilen diğer bir çalışmada toprakların ortakçılar veya sahipleri tarafından işletilmesi durumunda tarımsal verimlilik düzeyinde bir değişim yaşanmadığı tespit edilmiştir (Nabi 1986).

-Çalışma alanında çay yetiştirilen arazilerde gerçekleştirilmesi üreticinin isteğine bağlı olan, gençleştirme amaçlı budama ve yenileme uygulamaları bitkisel üretimin

geleceğini etkilemektedir. Bu nedenle, çizelge 4.25’de anket yapılan üreticilerce işletilen sahip oldukları ve başkasına ait arazilerde söz konusu uygulamaların durumu incelenmiştir.

Çizelge 4.25 Üreticilerce işletilen arazilerde budama-yenileme uygulamaları

		Üretici sayısı	%
Budama- Sahip olunan çay arazisi	Evet	220	100
	Hayır	0	0
	Toplam	220	100
Yenileme- Sahip olunan çay arazisi	Evet	14	6.4
	Hayır	206	93.6
	Toplam	220	100
		Üretici sayısı	%
Budama-Başkasına ait işletilen çay arazisi	Evet	27	100
	Hayır	0	0
	Toplam	27	100
Yenileme- Başkasına ait işletilen çay arazisi	Evet	1	3.7
	Hayır	26	96.3
	Toplam	27	100

Saha çalışmasında, Çay Kurumu’na ürün satışı için zorunlu olan çay alanlarında her yıl belli oranda gençleştirme budaması yapılması faaliyetinin üreticilerce gerçekleştirildiği, çay için ekonomik ömür olan 50 yılı doldurmuş dolayısıyla verim düzeyi azalmış olan çaylıkların çay çelikleri ya da tohum ile yenilenmesi uygulamasının ise genellikle gerçekleştirilmediği belirlenmiştir.

Farklı arazi tasarruf şekilleri kullanımında bitkisel üretimde gerekli faaliyetlerin düzenli ve yeterli ölçüde gerçekleştirilmesi de bölge tarımının devamlılığı ve geleceğinde önemli role sahiptir. Çizelge 4.26’da bu konuda ortakçılarla yapılan anketler yoluyla elde edilen veriler sunulmaktadır.

Çizelge 4.26 Ortakçılarca ortakçılığa konu arazide tarımsal uygulamaların yeterli ve düzenli yapılması

		Ortakçı sayısı	%
Budama, yenileme, toprak bakımı ve uygun girdi kullanımının düzenli ve yeterli ölçüde gerçekleştirilmesi	Evet	117	98,3
	Hayır	2	1,7
	Toplam	119	100,0
Budama, yenileme, toprak bakımı ve uygun girdi kullanımı faaliyetlerinin kontrolü	Evet	71	59,7
	Hayır	48	40,3
	Toplam	119	100,0

Araştırma bölgesinde görüşülen ortakçıların neredeyse tamamı ortakçı olarak işletilen tarım toprağında yetiştirilen ürünler için budama, yenileme, toprak bakımı ve uygun girdi kullanımı gibi tarımsal faaliyetleri düzenli olarak ve yeterli ölçüde yaptığını belirtmiştir. Bölgede mevcut tarım arazilerinin neredeyse tamamını kaplayan çay ürünü verimine ilişkin muhtar anketlerinde, ortakçıların işlettikleri arazilerde sahiplerine göre daha yetersiz toprak ve ürün bakımı yaptıkları tespit edilmiştir. Bu durum ortakçıların tarım topraklarında gerçekleştirdikleri bakım uygulamalarının yeterliliği konusundaki soruya subjektif bir bakış açısı ile yanıt verdiklerini göstermektedir.

Ortakçıların %40,3'ünün toprak sahibinin Rize ili dışında yaşaması ve bölgeye gelişinin zor olması nedenleriyle üretim sezonunda yapılan bakım faaliyetlerini kontrol etmediğini belirtmesi de söz konusu bakım uygulamalarının yeterliliğinin değerlendirilmesinin ortakçının inisiyatifine bırakıldığı anlamına gelmektedir.

4.2.4 Gelir

Tez kapsamında Rize konusunda daha önce sunulan verilerden görüldüğü gibi, tarım sektörü ilin Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYH) değeri ve yarattığı gayri safi katma değer

içerisinde oldukça önem arz etmektedir. Kaldı ki ilin sanayi ve hizmet sektörleri de çoğunlukla çay işleme ve çayın toptan ve perakende ticareti faaliyetine dayalıdır.

İl ekonomisinde tarım sektörünün önemine rağmen, üreticilerin tarımsal üretime devam etmelerini teşvik edici faktör olan tarımsal gelir düzeylerinde sorunlar olduğu söylenebilir. Tez çerçevesinde, literatür verilerine dayalı olarak söz konusu sorunların ilde monokültür niteliğinde üretimi yapılan çay ürünüde devlet desteklemesinden ve gerek devletin gerekse de özel sektörün çay alım politikasından kaynaklandığı ortaya konulmuştur.

Araştırmada yürütülen üretici, ortakçı ve muhtar anketleri yoluyla ise literatür verileri haricinde saha çalışması ile ele alınması önem taşıyan, bölge tarım işletmelerinde tarımsal gelir ve bunu etkileyen faktörler, işletmelerin sürdürülebilirliğinde rol oynayan tarımsal faaliyete gelirden ayrılan oranlar, tarımsal gelir düzeyi artışında tarımsal örgütlenmenin sağlayamadığı unsurlar, üreticilerin gelir düzeyi ile bağlantılı olan sosyal güvenlik kurumuna bağlı olma durumları incelenmiştir.

-Tarımsal gelir ve yeterliliği açısından bir gösterge olarak çalışmaya dâhil olan üreticilerin hanehalkı yıllık gelirleri içinde tarımsal paylar araştırılmıştır. Çizelge 4.27’de üreticilerin yıllık hanehalkı gelirlerinde tarımsal gelir kalemleri payları görülmektedir.

Çizelge 4.27 Üreticilerin hanehalkı yıllık gelirinde tarımsal pay

	Üretici sayısı	Ortalama
Hanehalkı yıllık gelirinde bitkisel üretim payı (%)	220	27.6
Hanehalkı yıllık gelirinde hayvansal üretim payı (%)	16	1.1
Hanehalkı yıllık gelirinde başkasının işletmesinde işçi olarak çalışma payı (%)	12	0.7

Görüşülen üreticilerin hanehalkı toplam yıllık gelirleri içinde bitkisel üretim geliri payı ortalama %27,6'dır. Saha çalışmasında bu durumun, devletin uyguladığı çay destekleme politikası, artan girdi maliyetleri ve işletilen ortalama arazi büyüklüğü dışında, toprağın düşük kaliteli kimyasal gübre kullanımını nedeniyle bozulması kaynaklı verim kaybı, hanehalklarında ortalama nüfusun yarısının tarım dışı alanda çalışması nedeniyle tarım dışı gelir payının yüksek olması gibi faktörlere bağlı olduğu tespit edilmiştir.

Tarım dışı gelir varlığının tarımsal faaliyeti etkileyebilmesi nedeniyle ortakçılarla gerçekleştirilen anketlerde de ortakçı hanehalklarında tarım dışı gelirin payı incelenmiştir. Bölgede görüşülen ortakçıların yarısından fazlasının ailesinde tarımsal faaliyet dışında gelirin olmadığı, toplam gelirin ortalama %80'e yakın bir bölümünün tarımdan elde edildiği tespit edilmiştir.

Ortakçı olarak istihdam edilenlerin gelir düzeyi toprak sahibinin üretim masraflarına katılımı ve gelirden aldığı paya göre değişmekte, ayrıca söz konusu arazi tasarruf şeklinin sürdürülebilirliğini de belirleyebilmektedir. Bu bağlamda ortakçılarla yapılan anketlerde ortakçılara toprak sahiplerinin masraflara katılımı ve gelirden pay alma durumları sorulmuştur. Söz konusu veriler çizelge 4.28'de gösterilmektedir.

Çizelge 4.28 Ortakçıların toprak sahiplerinin üretim masraflarına katılma ve gelirden pay alma durumu

		Ortakçı sayısı	%
Toprak sahibinin üretim masraflarına katılma durumu	Evet	92	77,3
	Hayır	27	22,7
	Toplam	119	100,0
Toprak sahibinin üretim masraflarına katılma oranı	Yarısını toprak sahibi karşılar	38	41,3
	Yarısından fazlasını siz karşılıyorsunuz	53	57,6
	Yarısından fazlasını toprak sahibi karşılıyor	1	1,1
	Toplam	92	100,0
Toprak sahibinin ürün gelirinden aldığı oran	Yarısı	97	81,5
	Yarısından azı	21	17,6
	Yarısından fazlası	1	0,8
	Toplam	119	100,0

Ortakçılarca arazi sahiplerinin genellikle üretim masraflarına katıldığı belirtilmiştir. Bununla birlikte, arazi sahibinin gübre dışında çoğunlukla hiçbir girdi masrafına katılım sağlamadığı, bu sebeple de masrafların yarısından fazlasının kendilerince karşılandığı eklenmiştir. Bölgede genel uygulama üretim sezonu sonunda ürün gelirinin, budama, ürüne bağlı prim ve toprağa bağlı mazot, gübre desteklerinin yarı yarıya taraflar arasında paylaşılmasıdır. Yarıcı bulmakta diğer ilçelere göre daha fazla zorluk yaşanan Hemşin ilçesi belirtilen unsurlar açısından özel bir durum arz etmektedir. İlçede sahipleri çoğunlukla ormana dönüşmesini önlemek amacıyla arazilerini ortakçıya vermekte ve ürün gelirinin yarısından azını alabilmektedir. Ayrıca, tüm ilçeler için geçerli olan bir diğer husus da toprak sahibinin göç etmiş olması ve ortakçının 1. derece akrabası olması durumunda üretim masraflarının, desteklerin ve ürün gelirinin tamamının ortakçıya bırakılabilmesidir.

- Çalışmada üretici işletmelerinin tarımsal gelir düzeyinde 1994 yılından itibaren gerçekleşen değişimin yönü ve nedenleri araştırılmıştır. Görüşülen üreticilerin %35'i bu dönemde yıllık hanehalkı gelirleri içinde tarımsal payda azalış, %9'u artış olduğunu belirtmiştir. Çizelge 4.29'da söz konusu değişim üzerinde bitkisel ya da hayvansal üretimin etkisi görülmektedir.

Çizelge 4.29 Üreticilerin hanehalkı yıllık gelirinde tarımsal payda 1994'den itibaren değişimin nedenleri

Yıllık hanehalkı gelirinde tarımsal payda 1994 yılından itibaren gerçekleşen artmanın sebebi	Üretici sayısı	%
Bitkisel üretim gelirinde artış	18	90.0
Hayvansal üretim gelirinde artış	2	10.0
Toplam	20	100.0
Yıllık hanehalkı gelirinde tarımsal payda 1994 yılından itibaren gerçekleşen azalışın sebebi	Üretici sayısı	%
Bitkisel üretim gelirinde azalış	76	84.4
Hayvansal üretim gelirinde azalış	14	15.6
Toplam	90	100.0

Yıllık toplam hanehalkı geliri içindeki tarımsal payda 1994'den itibaren gerçekleşen artış ve azalış bitkisel üretim açısından çeşitli faktörlere bağlı olabilmektedir. Tarımsal payda bitkisel üretim kaynaklı artış yaşayan üreticilerin azalış yaşayanlara göre yetiştirdikleri ürün desenleri ve ağırlıkları arasında fark olmadığı, ortalama bazda 0,8 dekar daha fazla arazi işlettikleri ve bunun çay ürününe ayrıldığı belirlenmiştir. Ancak, söz konusu dönemde üreticilerin arazi büyüklüğünde gerçekleşen değişim de geliri etkilemektedir. Nitekim bu zaman diliminde ormanlık alanda açma yapanların %40'ı tarımsal gelir paylarının bitkisel üretim nedeniyle arttığını, göçün işgücü üzerindeki negatif etkisi ile arazi satışı yapan veya arazisini ortakçıya işletilmek üzere verenlerin %67'si ise tarımsal gelir paylarının bitkisel üretim kaynaklı azaldığını ifade etmiştir.

Çay verimi geliri etkileyen diğeri bir faktördür. Toplam gelir içindeki tarımsal paylarında bitkisel üretim kaynaklı düşüş gerçekleşen üreticilerin ortalama çay veriminin bir üretim sezonunda 1165 kg, artış gerçekleşenlerin 1575 kg olduğu tespit edilmiştir.

Hayvansal üretim nedeniyle tarımsal gelirlerinin etkilendiğini ifade eden üreticiler büyükbaş hayvan yetiştiriciliği ve arıcılık faaliyeti ile uğraşmaktadır. Tarımsal gelir paylarının hayvansal üretim nedeniyle arttığını belirtenlerin ortalama büyükbaş hayvan varlığının 8,5, ortalama kovan varlığının 50, azaldığını belirtenlerin ise ortalama büyükbaş hayvan varlığının 5 ve ortalama kovan varlığının 3 olduğu tespit edilmiştir.

-Bölgede tarımsal üretim veya tarımsal arazi için gerçekleştirilen harcamaların düzeyi tarım sektörünün geleceğini etkilemektedir. Bu bağlamda, üreticilerin hanehalkı yıllık gelirleri içinden tarımsal faaliyete ayrılan payların incelenmesi önemli bulunmuştur.

Bölgede görüşülen üreticilerce bitkisel üretim alanına ilişkin yapılan harcamalar, suyun yüzeysel akışını denetlemek ve toprak erozyonunu asgariye indirmek amacıyla teraslama, taraçalama ve drenaj faaliyetleri, bitkisel üretimde gübre, ilaç, alet-ekipman ve ihtiyaç duyulduğu takdirde işgücü gibi münferit girdilerin temini için yapılmaktadır. Hayvancılık ile uğraşılması durumunda hayvan alımı, barınak, kümes veya kovan temini ve tadilatı, yem, hayvan cinsine göre değişen gerekli alet ve ekipman ve ilaç girdileri alımı harcamaya nedenleri olarak belirtilmektedir. Saha çalışmasında, üreticilerin hanehalkı yıllık gelirlerinden tarımsal arazi ve/veya tarımsal üretim için ayrılan payların ortalama bazda %5,1 ile oldukça düşük olduğu tespit edilmiştir. Hanehalkı yıllık gelirinden ayrılan söz konusu payın ancak hayvancılık ile uğraşılması durumunda ortalama bazda %1 oranında artış gösterdiği belirlenmiştir. Bölgede çay dışında yetiştirilen ürün sayısı ve alanının oldukça az olması ve işlenen toprak büyüklükleri arasında fazla fark bulunmaması nedeniyle yetiştirilen bitkisel ürün desenine göre yapılan harcamaların gelir içindeki ortalama payı değişmemektedir.

Üreticilerce tarımsal üretim konusunda yapılan harcama oranının düşüklüğüne ilişkin gösterilen diğeri bir sebep de bölgede tarımsal araziler üzerinde münferit değil hisseye

dayalı müşterek tapunun yaygın olmasıdır. Müşterek tapu sistemi daha önce de belirtildiği gibi arazi üzerinde yapılacak ortak bakım faaliyetlerini diğer hissedarların da söz hakkı olması nedeniyle kısıtlayabilmektedir. Ayrıca, hissedarlardan birinin arazinin tamamını işletmesi halinde de elde edilecek gelirin müşterek alana ait olması ve paylaşılması nedeniyle, araziye yine gerekli ilgi ve bakımın gösterilmeyebildiği belirtilmiştir.

-Üreticilerin sosyal güvenlik kurumuna bağlı olma durumları, ekonomik açıdan taşıdığı önem nedeniyle tez kapsamında incelenmiştir.

Bölgede ankete konu üreticilerin tamamı tapusuna sahip olmasa da belli büyüklükte tarım arazisi kullanım hakkına, dolayısıyla da çay cüzdanına sahiptir. Çay cüzdanı çıkartılmasını takiben üreticilerin sosyal güvenlik kurumuna çiftçilik faaliyeti kapsamında kaydı zorunludur. Ayrıca, üreticinin tarım dışında sosyal güvenlik kurumuna bağlı olmayı sağlayan mesleki faaliyeti bulunmaması halinde, sosyal güvence kapsamında ödemesi gereken prim düzeyleri Çay Kurumu'nun yıl içinde 6 aylık çay alım döneminde kendisine yapılan ödeme miktarından kesilmektedir. Ancak, sosyal güvenceye sahip olmanın sağladığı emekli maaşı, sağlık gibi hizmetlerden yararlanabilmek için üreticinin diğer aylarda da sosyal sigorta primini düzenli yatırması gerekmektedir. Bu bağlamda, sosyal güvenlik kurumuna kayıtlı olmak sosyal güvenceden yararlanılabileceği, dolayısıyla da anket kapsamındaki üreticilere sorulduğu şekliyle sosyal güvenlik kurumuna bağlı olduğu anlamına gelmemektedir.

Anket yapılan 220 üreticiden 197 kişinin sosyal güvenlik kurumuna bağlı olduğu belirlenmiştir. Söz konusu üreticilerden tarım dışı alanda çalışan 168 kişiden 154'ünün, sadece tarım alanında çalışan 52 kişiden ise 43'ünün bir sosyal güvenlik kurumuna bağlı olduğu tespit edilmiştir. Üreticiler arasında en yaygın tarım dışı istihdam olan Çay Kurumu ya da özel sektör çay fabrikalarında çalışma durumunda, bireylerin tamamı sosyal güvenceye sahip olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte, özel ve devlete ait çay işletmelerinde istihdam edilen personele ödenen ücret düzeyleri özel sektör aleyhine farklılık göstermektedir. Sadece tarımda istihdam edilenlerin %83'ünün sosyal güvenceye sahip olması, bölgede aileye ait arazinin aile bireylerine üretici statüsü

kazandıran çay cüzdanları çıkarılarak parsellere ayrılması veya miras yoluyla bölünmesi neticesinde ortaya çıkmaktadır. Türkiye’de kırsal alanda sosyal güvenlik konusunda daha önce gerçekleştirilen bir araştırmada, Rize kırsalında tarımsal işletme sahiplerinin sosyal güvenliğe sahip olmama oranının %8 ile yine oldukça düşük olduğu, ancak ilgili dönemde çiftçilere yönelik sosyal güvenliğin hastalık rizikosunu içermemesi nedeniyle tarım yerine tarım dışı faaliyetlerden sosyal güvenceye sahip olmanın seçildiği belirlenmiştir (Aksoy vd. 1994).

Başkasının toprağını işletme ve başkasının arazisinde tarım işçisi olarak çalışma durumlarının sosyal güvenceye sahip olma üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Başka kimsenin arazisini işletmeyen üreticilerin %8 i sosyal güvenlik kurumuna bağlı değildir. Başkasının arazisini işleyenlerin %22’si sosyal güvenceden mahrumdur. Başkasının arazisinde tarım işçisi olarak çalışmayan üreticilerin %10’u sosyal güvenlik kurumuna bağlı değilken, aynı zamanda tarım işçisi olarak çalışanların ise %17’si sosyal güvenceden yoksundur. Bu veriler de sosyal güvenliğe sahip olmayanların daha fazla başkalarının arazisini işleme veya işçi olarak çalışma eğiliminde olduklarını göstermektedir. Bu durum sosyal güvenceye sahip olmayan üreticilerin tarımsal alanda işletmeleri dışında da ek gelir sağlamaya çalıştığını göstermektedir.

Ayrıca, araştırma kapsamındaki üreticilerin ailelerinde diğer bireylerden ortalama bir kişinin daha sosyal güvenceye sahip olduğu belirlenmiştir. Bu bireylerin %31’inin sadece tarım alanında, %69’unun ise tarım dışı alanda çalıştığı tespit edilmiştir.

-Araştırma bölgesinde köylüler ve küçük tarım üreticileri tarafından kurulan Tarımsal Kalkınma Kooperatifleri aracılığıyla tarımsal örgütlenme sağlanmaya çalışılmaktadır. Tarımsal Kalkınma Kooperatiflerinin fonksiyonları bitkisel üretimi olumlu etkileyerek elde edilen geliri arttırabilmektedir. Üreticilerle yürütülen anketlerde bölgede tarımsal örgütlenmenin bitkisel üretimi kârlı hale getirmedeki başarısı araştırılmış ve elde edilen veriler çizelge 4.30’da sunulmuştur. (Sorulardaki şıklardan birkaçına birden olumlu yanıt vermeleri nedeniyle üretici sayısı yüksek görünmektedir.)

Çizelge 4.30 Üreticilerin tarımsal örgütlenmeden bitkisel üretimin kârlı hale getirilmesinde beklentileri

	Üretici sayısı	%
Tarımsal ürünlerin üretici eliyle kurulan işletmelerce işlenmesi ve ilk elden satışa sunulmasının sağlanması	158	24.6
Üreticiye kooperatiflerce daha fazla miktarda aynı ve nakdi girdinin daha ucuz olarak sağlanması	121	18.8
Üretimde verimin ve kalitenin artırılması için üreticilere eğitim verilmesi	183	28.5
Üreticiye sağlanan devlet desteğinin artırılması amaçlı lobi faaliyetlerinin yürütülmesi	180	28.0
Toplam	642	100.0

Bölgede anket gerçekleştirilen üretici deneklerce söz konusu unsurlar, üretimde verimin ve kalitenin artırılması için eğitim verilmesi, devlet desteğinin artırılması amaçlı lobi faaliyetleri yürütülmesi, ürünlerin üretici eliyle kurulan işletmelerce işlenmesi ve ilk elden satışa sunulması olarak belirtilmiştir. Tarımsal üretimde verimi ve kaliteyi arttırmak için gübre ve ilaç gibi girdilerin çeşitleri ve kullanım düzeyleri, budama, drenaj, toprak işleme vb. tarımsal uygulamalar ve çelikle üretim gibi modern yetiştirme teknikleri konularında eğitim verilmesinin önemi oldukça büyüktür. Üretici eliyle kurulan işletmelerde ürünün işlenmesi ve ilk elden satışa sunulması ile de tarım ürünlerinin pazarlama aşamasında birden fazla el değiştirmesi engellenmekte ve tüketicilerin ödediği para olabildiğince çiftçinin eline geçmektedir.

Çay ürünü işlenerek muhafaza edilebilmekte, ticari değeri olan kivi, likapa gibi diğer yaş meyve ürünleri ise ancak işlenerek ya da soğutma sistemi olan depolarda ham halde korunarak pazara arz edilebilmektedir. Kabuklu bir meyve olan fındık yaş meyve ürünlerine göre daha uzun süre ham şekilde muhafaza edilebilmekte fakat nemli depolama koşulları insan ve hayvan sağlığı için zararlı olan aflatoksin oluşumuna neden olmaktadır. Saha çalışmasında, ürünlerin işlenmeden muhafazası için gerekli soğutma

sistemine sahip depoların, ham ürünlerin işlenmesini sağlayacak ve hem işlenmiş hem de ham ürünlerin satışını gerçekleştirebilecek kooperatif örgütlenmesinin bölgede bulunmadığı tespit edilmiştir. Tarımsal üretimde devlet desteğinin artırılması amaçlı lobi faaliyetlerinin yürütülmesi konusunda başarılı olunamaması, üreticiler arasında örgütlü olma bilincinin halen gelişmemiş olmasına, dolayısıyla da kooperatif gibi yapılar altında yer almanın yaygın olmamasına bağlanmaktadır. Tarımsal örgütlenmenin, bitkisel üretimin devamını çiftçi için kârlı hale getirmesinde sağlayamadığı bir diğer unsur, daha fazla miktarda aynı ve nakdi girdinin daha ucuz temin edilmesi olarak belirtilmektedir. Üreticiler tarafından, bu konuda tüccar ile kooperatifin satış fiyatları arasında fark olmadığı, hatta kooperatifin bir de üyelik aidatı şeklinde ek maliyet getirdiği ifade edilmektedir. Bölgede elde edilen bir bulgu da kooperatiflerce sağlanan gübrede kalite düzeyinin oldukça düşüklüğüdür.

4.2.5 İstihdam

Rize istihdam yapısına ilişkin literatür verileri ile daha önce belirlendiği gibi, ilde tarımsal istihdamın payı oldukça yüksek düzeydedir. Tarımsal istihdamın yüksekliği, Türkiye ortalamasına göre nüfusunun oldukça büyük bir oranı kırsal alanda ikamet eden ve sanayi sektörü tesislerinin sınırlı olduğu bölge için beklenen bir durumdur. Bununla birlikte, ilin tarımsal yapısında da ele alındığı gibi bölgenin topografyası tarımda makina kullanımını engellemekte ve tarımsal faaliyetin sürdürülmesini insan gücüne bağlı hale getirmektedir.

Yukarıdaki bahsi geçen unsurlar, tarımsal istihdamın Rize’de Türkiye’nin diğer birçok bölgesinden farklı özelliklere ve öneme sahip olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, araştırma alanında üretici, ortakçı ve muhtar anketleri yoluyla işletmelerde tarım dışı istihdamı da içerecek şekilde istihdam durumu, tarımsal faaliyetin sağladığı istihdam süresi, tarımsal faaliyetin yürütülmesinde ortakçı, işçi ve akraba ve/veya komşularla imece usulü ile yardım alınması ve bunu etkileyen faktörler, genç nüfusun tarıma ilgi düzeyi araştırılmış ve aşağıda sunulmuştur.

-Anket gerçekleştirilen üreticilerin araştırma bölgesinde tarımsal istihdamın yanı sıra tarım dışı istihdam imkânları da önem taşımakta ve ilgili veriler çizelge 4.31’de görülmektedir. Görüşülen üreticilerin %76’sı bölgede tarımsal üretim faaliyeti dışında istihdam imkânına sahiptir.

Çizelge 4.31 Üreticilerin ikamet edilen yerde tarım dışı alanda çalışma/çalışmış olma durumu

	Üretici sayısı	%
Çaykur’da ya da özel sektöre ait çay işletmelerinde çalışma	55	29.4
Çaykur’dan ya da özel sektöre ait çay işletmelerinden emekli	46	24.6
Diğer Kamu kurumlarında çalışma	18	9.6
Serbest meslek	39	20.9
Diğer kamu kurumlarından ya da serbest meslekten emekli	29	15.5
Toplam	187	100.0

Üreticilerin Çay Kurumu (Çaykur) ve özel sektöre ait çay işletmelerinde çalışma ve buralardan emekli olma oranının %60’a yakın olduğu, bunu serbest meslek faaliyetinde çalışma durumunun izlediği belirlenmiştir. Nitekim il genelinde istihdam edilen her iki kişiden biri gıda ürünleri ve içecek imalatı sektöründe çalışmakta ve bu sektörün neredeyse tamamını ise çayın işlenmesi alt sektörü oluşturmaktadır (Anonim 2009). Ayrıca, sahada tespit edilen bir husus serbest meslek faaliyetinin oldukça az oranda da olsa Çay Kurumu ve özel sektöre ait çay işletmelerinde çalışma veya buralardan emekli olma ve diğer kamu kurumlarından emekli olma durumu ile birlikte yürütülmesidir.

Görüşülen üreticilerin hanehalklarında bulunan diğer kişilerin tarımsal üretim bölgesindeki tarım dışı istihdam imkânları da çalışmada ortaya konulmak istenmiştir. Hanehalklarında anket yapılan üretici dışındaki diğer bireylerin %28’inin araştırma bölgesinde tarımsal üretim faaliyeti dışında istihdam edildiği ve bu kişilerin serbest

meslek faaliyetinde çalışma oranının, Çay Kurumu ve özel sektöre ait çay işletmelerinde çalışma veya buralardan emekli olma oranı ile neredeyse aynı olduğu görülmüştür. Çizelge 4.32’de ailelerindeki diğer bireyler için tarım dışı alanda çalışıldığını belirten üretici sayısı ve bu üreticilerin ailelerinde tarım dışı alanda çalışan diğer bireylerin gerçekleştirdikleri tarım dışı faaliyetlere göre ortalama sayıları sunulmaktadır.

Çizelge 4.32 Üretici hanehalkının diğer bireyelerinin ikamet edilen yerde tarım dışı alanda çalışma/çalışmış olma durumu

	Üretici sayısı	Ortalama
Çaykur’da ya da özel sektöre ait çay işletmelerinde çalışma	28	1.2
Çaykur’dan ya da özel sektöre ait çay işletmelerinden emekli	12	1.0
Diğer kamu kurumlarında çalışma	30	1.1
Serbest meslek	45	1.4
Diğer kamu kurumlarından ya da serbest meslekten emekli	10	1.3
Diğer (Özel sektörden emekli)	19	1.5

Tez çalışması kapsamında yer alan üretici hanehalklarında görüşülen deneği de içerecek şekilde ortalama 1.8 kişinin tarım dışı alanda çalıştığı tespit edilmiştir.

Çalışmada görüşülen üreticilerin ve aile bireyelerinin tarım dışı mesleki eğitim kursuna katılımı veya meslek sertifikası sahibi olma durumları eğitime ilişkin bir gösterge olarak kabul edilmekte ve tarım dışı istihdamı etkileyebilmektedir. Çizelge 4.33’de söz konusu veriler yansıtılmaktadır.

Çizelge 4.33 Üreticilerin ve hanehalklarında diğer bireylerin tarım dışı mesleki eğitim kursuna katılımı/ meslek sertifikası bulunması

		Üretici sayısı	%
Üreticinin tarım dışı mesleki eğitim kursuna katılımı veya tarım dışı meslek sertifikası bulunması	Evet	53	24.1
	Hayır	167	75.9
	Toplam	220	100.0
Hanehalkının diğer üyelerinin tarım dışı mesleki eğitim kursuna katılımı veya tarım dışı meslek sertifikası bulunması	Evet	45	20.5
	Hayır	175	79.5
	Toplam	220	100.0
Hanehalkının diğer üyelerinden tarım dışı mesleki eğitim kursuna katılan veya tarım dışı meslek sertifikası olan sayısı	1 kişi	33	73.3
	2 kişi	12	26.7
	Toplam	45	100.0

Bölgede yaygın serbest meslek faaliyetleri olan çay nakliyesine dayalı taşımacılık, terzi, aşçı, cankurtaran, dalgıç ve gemilerde tayfa olarak çalışma, marangozluk, inşaat ustalığı, kaynakçılık gibi el sanatları faaliyetlerinde bulunma bu konularda kursa katılımı veya meslek sertifikası edinmeyi gerektirmektedir. Nitekim anket gerçekleştirilen üreticilerden tarım dışı alanda meslek bulmaya yönelik bir eğitim kursuna katılan veya tarım dışı alanda meslek sertifikası olan bireylerin %39,5 ile en fazla serbest meslek faaliyetinde çalıştığı tespit edilmiştir.

-Üreticilere tarımsal üretimin sağladığı istihdam süresinin belirlenmesi bölge tarımsal istihdamı açısından önem taşımaktadır. Söz konusu bulgular çizelge 4.34'de gösterilmektedir. Saha çalışmasında, görüşülen üreticilerin ortalama 20 yılın üstünde tarım ile uğraştığı ve tarımsal üretim faaliyetinin yıl içinde ortalama 5 aya yakın süre istihdam sağladığı belirlenmiştir. Üreticilerce, yıl içinde tarımsal istihdam süresinin belirlenmesinde sadece çay tarımına ilişkin faaliyetlerin uzunluğu göz önüne alınmıştır.

Çay dışında diğer ürünlerin yetiştirilmesi ve hayvancılık faaliyetinde bulunulması durumunda tarımsal faaliyette çalışılan süre uzunluğunun etkilenmediği belirtilmiştir.

Çizelge 4.34 Üreticilerin tarımsal faaliyette istihdam süresi

	Üretici sayısı	Ortalama
Tarımsal üretim faaliyeti ile uğraşılan yıl sayısı	220	28.4
Tarımsal üretim faaliyetinin 1 yıl içinde kaç aylık çalışma imkânı sağladığı	220	4.8

Anket yapılan üretici deneklerce, çay tarımında toplama, gübreleme, yabancı ot temizliği işlemi ve yılda 1 defa gerçekleştirilen budama uygulaması göz önüne alınmıştır. Ancak, çay ürünüde toprak ve ürün bakımını yeterli ölçüde gerçekleştirebilmek için 12 aylık bir süreç gerekmekte ve bu süreçte ek olarak toprağın çapalanması, şekil budaması, ekonomik ömrünü tamamlayan çay ocaklarının yenilenmesi, eğimli arazilerde toprak setlerinin düzeltilmesi gibi faaliyetler gerçekleştirilmelidir. Söz konusu faaliyetler ile toprağın havalanması, ekonomik ömrünü tamamlayan ürünlerin yenilenmesi, yaş çay ürünüde verim ve kalite artışı yararları sağlanmaktadır.

Bölgedeki ortakçılarla yapılan anketlerde de ortakçıların tarımsal alanda istihdam süresi ortalama 20,3 yıl olarak bulunmuştur. Bununla birlikte anket gerçekleştirilen ortakçılar tarımı genellikle ana mesleki faaliyetleri olarak benimsemekte dolayısıyla yıl içinde daha uzun süre tarımsal faaliyet ile uğraşmaktadır. Bunların arasında diğer meslek dallarında özellikle de ticarete başarılı olamayarak tarımsal faaliyete tekrar geri dönenlerin ve tarımda çalışmaya yeni başlayanların da bulunduğu belirlenmiştir.

-Tarım işletmeleri hanehalklarında görüşülen üretici dışında tarımsal üretim faaliyeti ile uğraşan bireylerin temel demografik nitelikleri çizelge 4.35’de incelenmiştir. Çalışmada bu bireylerin ağırlıklı olarak erkeklerden oluştuğu, genellikle 31-50 yaş aralığında

olduğu ve yarısından fazlasının ilkokul mezunu olduğu görülmektedir. Üretici hanehalklarında ortalama 1.9 kişinin tarımsal faaliyette çalıştığı belirlenmiştir.

Çizelge 4.35 Üretici hanehalkında tarımla uğraşan diğer bireylerin yaş, cinsiyet ve eğitim durumu

		Sayı	%
Hanehalkında tarım ile uğraşan diğer bireylerin yaş dağılımı	-14 Yaş	1	0.5
	15-30 Yaş	42	21.5
	31-40 Yaş	48	24.6
	41-50 Yaş	48	24.6
	51-65 Yaş	42	21.5
	65+ Yaş	14	7.2
	Toplam	195	100.0
Hanehalkında tarım ile uğraşan diğer bireylerin cinsiyet dağılımı	Kadın	56	28.7
	Erkek	139	71.3
	Toplam	195	100.0
Hanehalkında tarım ile uğraşan diğer bireylerin eğitim düzeyi dağılımı	Okur yazar değil	3	1.5
	Okur yazar	6	3.1
	İlkokul mezunu	112	57.4
	Ortaokul mezunu	23	11.8
	Lise mezunu	40	20.5
	Yüksek öğrenim mezunu	11	5.6
	Toplam	195	100.0

Tez çalışması kapsamında ortakçılarla gerçekleştirilen anketlerle de ortakçılık yapan işletmelerde görüşülen denek dışında tarım ile uğraşan bireylerin sayısı araştırılmış ve ilgili veriler çizelge 4.36'da sunulmuştur. Bu işletmelerde tarımda çalışan ortalama 2,9 kişinin bulunduğu tespit edilmiştir.

Çizelge 4.36 Ortakçı hanehalkında tarımla uğraşan diğer bireylerin yaş, cinsiyet ve eğitim durumu

		Sayı	%
Hanehalkında tarım ile uğraşan diğer bireylerin yaş dağılımı	-14 Yaş	13	5,7
	15-30 Yaş	111	48,5
	31-40 Yaş	54	23,6
	41-50 Yaş	35	15,3
	51-65 Yaş	12	5,2
	65+ Yaş	4	1,7
	Toplam	229	100,0
Hanehalkında tarım ile uğraşan diğer bireylerin cinsiyet dağılımı	Kadın	75	32,8
	Erkek	154	67,2
	Toplam	229	100,0
Hanehalkında tarım ile uğraşan diğer bireylerin eğitim düzeyi dağılımı	Okur yazar değil	14	6,1
	Okur yazar	9	3,9
	İlkokul mezunu	107	46,7
	Ortaokul mezunu	54	23,6
	Lise mezunu	41	17,9
	Yüksek öğrenim mezunu	4	1,7
	Toplam	229	100,0

-Tarım işletmelerinde işçi kullanımı bölgede hanehalkı işgücünün yanı sıra en yaygın işgücü kullanım şekilleri arasındadır. Bu bağlamda, görüşülen üretici hanehalklarınca işletilen arazilerde işçi çalıştırılması durumu incelenmiştir. Üreticilerden 64 denek (%29.1) hanehalkı işletme arazilerinde yıllık üretimini sürdürebilmek için işçi çalıştırırken, işçi çalıştırmayan denek sayısı 156'dır (%70.9). Bu işletme arazilerinde işçi olarak ortalama 3,7 kişinin çalıştırıldığı belirlenmiştir.

Elde edilen verilerden işçi kullanmayan üretici işletmelerinden %68'inin sadece hanehalkı işgücü, %14'ünün ortakçı, %18'inin ise akraba ve/veya komşularla imece usulünü kullandığı belirlenmiştir. İşçi kullanmayan hanelerden aile işgücünü veya

akraba ve/veya komşularla imece usulünü kullananların işlettikleri arazi ortalamaları 5 dekar iken bu hanelerce ortakçının kullanıldığı durumda ortalama 6,4 dekara kadar yükselmektedir. İşçi kullanan üretici işletmelerinin işlettiği arazi büyüklüğünün ise ortalama 6 dekar olduğu, ayrıca 4 ve yukarı sayıda işçi kullanımında arazi büyüklüğünün ortalama 10 dekara kadar çıktığı belirlenmiştir. Araştırmada işçi kullanan ve kullanmayan üretici hanehalklarında tarımda çalışan işgücü sayısının ortalama bazda 1,9 kişi ile değişmediği, arazide yetiştirilen ürün deseni ve ağırlığının farklılık göstermediği görülmüştür.

Bölgede görüşülen ortakçılarca ise işletmelerinde tarımsal faaliyette öncelikli olarak hanehalkı işgücünün tercih edildiği, hanehalkı işgücü yetersiz olduğu takdirde yevmiyeli işçi tutulduğu belirtilmiştir.

Çizelge 4.37’de görüldüğü üzere, üreticilerin işçileri sağladıkları yerler açısından en büyük payları Doğu Karadeniz içindeki başka iller, yurt dışı ve aynı köy mahalli almaktadır.

Çizelge 4.37 Üreticilerce çalıştırılan işçilerin sağlandığı yerler

	Üretici sayısı	%
Aynı köyden	17	22.1
Aynı ilçeden	9	11.7
Rize ili içinden	6	7.8
Doğu Karadeniz Bölgesi içinden	23	29.9
Doğu Karadeniz Bölgesi dışından	2	2.6
Ülke dışından	20	26.0
Toplam	77	100.0

Rize dışında Doğu Karadeniz Bölgesi içinden işçi sağlanan iller Ordu, Giresun, Trabzon ve Artvin, Türkiye sınırları dâhilinde Doğu Karadeniz Bölgesi dışından ise Erzurum’dur. Yurt dışından işçi sağlanan bölge Gürcistan’dır. Gürcistan’da da çay tarımının yapılması nedeniyle buradan gelen işçiler çay tarımı bilgisine sahip olmakta

ve yurt içinden sağlanan işçilere göre oldukça düşük ücretle çalışmaktadırlar. Görüşülen üreticilerin dörtte birinden fazlasının Gürcistan'dan işçi sağladığını belirtmesi ise, yerli işgücünün iş bulması açısından olumsuz bir faktör olmaktadır.

Araştırmada anket gerçekleştirilen üreticilerin sadece %5,5'i, ailelerindeki diğer bireyler için ise sadece %2,7'si başkasının tarım işletmesinde işçi olarak çalışma durumunun bulunduğunu belirtmiştir. Bu bireylerin ailelerinde ortalama nüfusun ve tarım ile uğraşan kişi sayısının çalışmada belirlenen üretici hanehalklarına ilişkin genel ortalama fazla olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, bölgede başkalarının tarım arazisinde işçi olarak çalışma durumunun sadece bitkisel üretim için söz konusu olmasına paralel şekilde, bahsi geçen üreticilerin işletmelerinde de hayvancılık ile uğraşma oranının ve büyükbaş hayvan ve arıcılıktan oluşan hayvancılık faaliyetlerinin çok düşük olduğu, bitkisel üretimde uzmanlaştığı görülmüştür.

Araştırmada işçi kullanan üreticilerin yaklaşık yarısı tarafından işçi bulmada sorunlarla karşılaşıldığı ifade edilmiştir. Söz konusu sorunlar çizelge 4.38'de sunulmaktadır.

Çizelge 4.38 Üreticilerce işçi bulmada karşılaşılan sorunlar

		Üretici sayısı	%
İşçi temininde sorunlar	Ücret konusunda anlaşamıyoruz, yüksek ücret istiyorlar	17	32.1
	Barınacak yer sağlayamadığımız için işçi bulamıyorum	10	18.9
	Ürün tarımı konusunda bilgi sahibi olan işgücü bulamıyorum	12	22.6
	Yeterli sayıda işçi bulamıyorum	13	24.5
	Diğer (Yabancı işçilerin vize süresi yeterli değil)	1	1.9
	Toplam	53	100.0

İşçi kullanan üreticilerin yaşadığı başlıca sorunların işçi ücret düzeyi, barınacak yer sağlama ve ürün tarımı konusunda bilgi sahibi işgücü bulma kaynaklı olduğu tespit edilmiştir. Bunları yeterli sayıda işçi temin edememe ve yabancı işçilerin vize süresinin yetersiz olması takip etmektedir. Saha çalışmasında işçi maliyetinin günlük 60-70 TL olduğu ancak, Erzurum ve yurt dışından gelen işçilerin arazilerde günlük 30 TL'ye kadar çalıştırılabildiği tespit edilmiştir. Bölgede elde edilen bir bulgu da, çay tarımının Rize kadar yaygın olmadığı veya hiç yapılmadığı Ordu, Giresun, Trabzon, Artvin, Erzurum illerinden ve yine çay tarımı olmasına rağmen Gürcistan'dan sağlanan işgücü ile ilgili olarak ürün tarımında bilgi eksikliği bulunduğu belirtilmiştir.

Çizelge 4.39'da görüşülen üreticiler tarafından tarımsal arazinin işletilmesinde kullanılan işgücü çeşitleri görülmektedir.

Çizelge 4.39 Üreticilerce tarımsal arazinin işletilmesinde kullanılan işgücü çeşitleri

	Üretici sayısı	%
Tarımsal işletme hanehalkı	167	56.0
Ortakçı	31	10.4
İşçiler	64	21.5
Akrabalar ve/veya komşular ile imece usulü	36	12.1
Toplam	298	100.0

Bölgede üretici deneklerce işletilen arazilerde işletme hanehalkları dışında ya da işletme hanehalklarının yanı sıra yardım alınan işgücü çeşitlerine bakıldığında, işçi kullanımı %29, akraba ve/veya komşularla imece usulünün kullanımı %17 ve ortakçı kullanımı ise %14 paya sahiptir. Akraba ve/veya komşularla imece usulü bölgede tarımsal faaliyette birlikte çalışma geleneğinin devamıdır; sadece yardım ihtiyacı nedeniyle ortaya çıkmamaktadır. Ancak, maddi bedelin ödendiği işçi ve ortakçı kullanımı tarım işletmesinin işgücü ihtiyacı kaynaklıdır.

Tarım işletmesinde kullanılan işgücü işletilen arazi büyüklüğü, yetiştirilen bitkisel ürün deseni, hanehalkında tarımsal alanda çalışan kişi sayısı, hane nüfusunun yaş ortalaması dolayısıyla tarımsal faaliyet ile uğraşma gücü gibi unsurlara bağlı olabilmektedir.

Bölgede sadece hane işgücünü kullanan üretici işletmelerinde tarım alanında çalışan kişi sayısı ortalama 2 ile 1,9 kişi olan üretici anketi genel ortalamasına yakındır. Bunların işlettikleri arazi büyüklüğü ortalama 5 dekar düzeyindedir. Ortakçı kullanımı açısından incelendiğinde, ortakçı kullanan işletmelerde tarımda çalışan sayısının genel ortalamasının oldukça gerisinde kalarak ortalama 1,4 kişiye kadar düştüğü görülmektedir. Bu hanehalklarınca işletilen arazi büyüklüğü ortalama 6 dekar düzeyindedir. Bununla birlikte, tarımsal işgücü olarak sadece anketin gerçekleştirildiği üretici ve ortakçı bulunduğu durumda işletilen ortalama arazi büyüklüğünün 7 dekara kadar yükseldiği görülmektedir. İşçi kullanan işletmelerde tarım alanında çalışan ortalama kişi sayısı ise üretici anketinde belirlenen genel ortalama değer kadardır. Bunların işlettikleri arazi büyüklüğü ortalama 6 dekar düzeyindedir. İşletmede tarımsal işgücü olarak sadece anketin gerçekleştirildiği üretici ve işçi bulunduğu durumda işletilen ortalama arazi büyüklüğünün 8,4 dekara, ortakçı ile birlikte işçi kullanımını durumunda da 6,34 dekara yükseldiği görülmektedir. Ayrıca, ortakçı ile birlikte işçi kullanımında, tarım alanında çalışan hane işgücü ortalama 1,4 kişi ile oldukça düşmekte ve bu işletmelerin %78'inde üreticiye hanehalkından tarımda yardımcı olan diğer bireyler bulunmamaktadır.

Akraba ve/veya komşularla imece usulünü kullanan üretici işletmelerinde tarım alanında çalışan kişi sayısı 1,7 ile genel ortalamaya yakın, işletilen ortalama arazi büyüklüğü 5 dekadır. Akraba ve/veya komşularla imece usulünü kullanan üretici hanehalklarının işlettikleri arazi büyüklüğü beklenildiği gibi işçi ve ortakçı kullanımına göre daha düşüktür.

Çay Kurumu ile yapılan görüşmelerde, bölgede çay ürününde işgücüne oldukça yoğun ihtiyaç duyulan Nisan-Ekim ayları arasında tarımda çalışan sayısının 2 kişi olduğu bir işletmenin işleyebileceği alan büyüklüğünün ortalama 5 dekar olduğu bilgisi edinilmiştir. Bu nedenle de 5 dekardan fazla alanı işleten ve tarım alanında çalışan sayısı 2 kişiden fazla olmayan işletmeler işgücüne ihtiyaç duymaktadır. Ayrıca, bu

dönemde üreticilerin Çay Kurumu'nun açıkladığı günlük kontenjan miktarı kapsamında çay alım yerlerine ürün taşımalarının ve teslim etmeden önce ürünü kontrol etmelerinin gerekmesi ek bir işgücü talebi yaratmaktadır. Çalışmada, bölgede görüşülen üretici işletmelerinde tarım alanında çalışan nüfusun %67'sinin 51-65 ve 65 yukarısı yaş grubuna dâhil olduğu ve tarımsal faaliyet ile uğraşma gücünün azalmasından dolayı da yardım alınmasına ihtiyaç duyulduğu belirlenmiştir.

Tez kapsamında yer alan köylerin muhtarları ile bölgede tarımsal arazilerin işlenmesinde yardım alma şekillerinden olan ortakçı kullanımına yönelik gerçekleştirilen anketlerde de toprakların ortakçıya işletilmek üzere verilmesinin başlıca nedenleri, işletmelerdeki işgücü eksikliğini gösteren toprak sahibi ailelerin köyden göç etmesi, hanelerden göç edenlerin işgücü kaybı yaratması, hanede tarımsal alanda çalışan sayısının azlığı, yaşlılık veya hastalık nedenleriyle toprağın işlenememesi olarak belirlenmiştir.

Tarımsal üretim için başlıca kısıtlar olan yeterli işgücü ve ekipmanı bulunmasına rağmen toprak sahibi ailelerin arazisini işlemeyerek ortakçıya verebildikleri de köy muhtarlarınca belirtilmiştir. Muhtarlarca söz konusu durumdaki toprak sahibi ailelerin arazilerini ortakçıya vermelerini etkileyen unsurlar arazinin parçalanarak işlenmeye değmeyecek kadar küçülmesi, tarımsal üretim maliyetinin yüksekliği, destekleme miktarının yetersizliği, ürün pazarlamasında yaşanan sorunlar, tarım dışı gelirin yüksekliği olarak ifade edilmiştir.

-Araştırma kapsamında yer alan üreticilerin yıl içinde geçici sürelerle başka yere çalışmaya gitmeleri hususu, istihdama ilişkin önemli bir veri olması itibarıyla çizelge 4.40'da ele alınmıştır.

Çizelge 4.40 Üreticilerce yıl içinde başka yere çalışmaya gidilmesi

		Üretici sayısı	%
Yıl içinde başka yere çalışmaya gitme durumu	Evet	16	7.3
	Hayır	204	92.7
	Toplam	220	100.0
Çalışmaya gidilen yerde kalınan süre	Günü birlik gidilip geliniyor	5	31.3
	1 hafta	1	6.3
	3-5 ay arası	6	37.5
	6 veya daha fazla ay	4	25.0
	Toplam	16	100.0
Çalışmaya gidilen yerde istihdam alanı	Tarım dışı alan	16	100.0
	Toplam	16	100.0

Anket yapılan üreticilerin %7'si yıl içinde tarımsal üretimin gerçekleştirildiği bölge dışına çalışma amaçlı gittiğini belirtmiştir. Bu deneklerin tamamı gidilen yerlerde tarım dışı alanlarda çalışmakta ve %70'e yakını da bu yerlerde 5 aya kadar uzanan sürelerle kalmaktadır. Çalışılan tarım dışı alanlar gıda, çay, orman ürünleri ve madencilik sektörüne ilişkin sanayi faaliyetlerinden, inşaat, gemicilik, otomotiv tamiri ve taşımacılık sektörüne, ticarethane, kafe, restoran gibi sosyal tesis işletmeye, aşçılık, berberlik, kaynakçılık, ahşap ustalığı, cankurtaranlık, dalgıçlık gibi mesleklere yönelik faaliyetlerden oluşmaktadır.

Üreticilerin işletme hanehalklarında görüşülen denek dışındaki diğer üyelerin yıl içinde geçici sürelerle başka yere çalışmaya gitme durumları da bölge işletmelerinde istihdama yönelik bilgi sağlamaktadır. Araştırma bölgesinde anket gerçekleştirilen üreticilerden %9'a yakını hanelerindeki diğer bireylerden yıl içinde başka yere çalışma amaçlı gidenler olduğunu belirtmiştir. Çizelge 4.41 itibariyle üreticilerin hanehalklarında mevcut söz konusu bireylere ilişkin demografik veriler görülmektedir.

Çizelge 4.41 Üretici hanehalkında başka yere çalışmaya giden diğer bireylerin yaş, cinsiyet ve eğitim durumu

		Sayı	%
Çalışmak için başka yere giden hanehalkının diğer üyelerinin yaş grubu dağılımı	15-30 Yaş	10	40
	31-40 Yaş	8	32
	41-50 Yaş	5	20
	51-65 Yaş	2	8
	Toplam	25	100
Çalışmak için başka yere giden hanehalkının diğer üyelerinin cinsiyet dağılımı	Kadın	21	84
	Erkek	4	16
	Toplam	25	100
Çalışmak için başka yere giden hanehalkının diğer üyelerinin eğitim düzeyi dağılımı	İlkokul mezunu	6	24
	Ortaokul mezunu	3	12
	Lise mezunu	7	28
	Yüksek öğrenim mezunu	9	36
	Toplam	25	100

Bölgede görüşülen üretici deneklerin ailelerinde yer alan diğer bireylerin nüfusu içinde sadece %4'ünün yıl içinde tarımsal üretim yöresinin dışına istihdam amaçlı gittiği tespit edilmiştir. Hanelerin söz konusu üyelerinden en fazla 15-30 ve 31-40 yaş gruplarında yer alanlar, lise ve üstü eğitime sahip olanlar çalışmak için belirli bir süre başka yere gitmektedir.

Çizelge 4.42 Üretici hanehalkında başka yere çalışmaya giden diğer bireylerin istihdam alanı ve süresi

	Sayı	%	
Hanehalkının diğer üyelerince çalışmaya gidilen yerlerde kalınan süre	Günü birlik gidilip geliniyor	2	8
	1-3 ay arası	2	8
	3-5 ay arası	4	16
	6 veya daha fazla ay	17	68
	Toplam	25	100.0
Hanehalkının diğer üyelerince çalışmaya gidilen yerde istihdam alanı	Tarım dışı alan	23	92
	Hem tarımsal faaliyet hem de tarım dışı alan	2	8
	Toplam	25	100.0

Görüşülen üreticilerin ailelerindeki diğer bireylerden tarımsal üretim bölgesi dışına çalışmak için gidenlerin yarısından fazlasının bu yerlerde 6 ay ve daha uzun süre kaldığı belirlenmiştir. Bu kişilerden sadece ikisinin tarım dışı alanın yanı sıra tarımsal faaliyetle de uğraştığı, Rize ili dâhilinde çay toplama döneminde yevmiyeli olarak istihdam edildiği tespit edilmiştir.

Anketin yürütüldüğü üretici hanehalklarından yıl içinde istihdam amaçlı olarak en fazla Rize il merkezi ve köyün bağlı olduğu ilçeye gidildiği belirlenmiştir.

-Genç neslin tarıma ilgi düzeyi aile işletmelerinin sürdürülebilirliğini sağlayan unsurlar arasındadır. Bu bağlamda, çalışma kapsamındaki üreticilere tarımsal faaliyeti gerçekleştirdikleri bölgede ve bölge dışında ikamet eden tarımsal araziye sahip veya miras yoluyla sahip olacak genç neslin tarıma ilgi düzeyleri sorulmuştur.

Çizelge 4.43 Genç nüfusun tarımsal faaliyete ilgisi

		Üretici sayısı	%
Tarımsal üretim bölgesinde yaşayan yeni neslin tarıma ilgisi	Çok az	162	73.6
	Çok fazla	5	2.3
	Giderek artıyor	2	0.9
	Giderek azalıyor	32	14.5
	İlgilenmiyor	19	8.6
	Toplam	220	100.0
Tarımsal üretim bölgesi dışında yaşayan yeni neslin tarıma ilgisi	Çok az	6	2.7
	Çok fazla	0	0.0
	Giderek artıyor	2	0.9
	Giderek azalıyor	170	77.3
	İlgilenmiyor	42	19.1
	Toplam	220	100.0

Çizelge 4.43’de bölgede ve bölge dışında ikamet eden tarımsal araziye sahip veya miras yoluyla sahip olacak genç neslin tarıma ilgi düzeylerinin çok az olduğu, giderek azaldığı veya hiç olmadığı görülmektedir.

Üreticiler, bölgedeki ve bölge dışındaki ebeveynlerin çocuklarının eğitime önem vererek onları daha yüksek yaşam standartlarına sahip tarımsal üretim alanı dışındaki yerlerde iş bulmaya ve tarımsal faaliyete göre daha yüksek ve düzenli gelir elde edilen işlerde çalışmaya yönlendirdiğini ifade etmektedir. Ayrıca saha çalışmasında, tarım dışı alanda çalışmanın bölgede özellikle gençler arasında bir statü göstergesi olarak görülmesinin de tarım ile uğraşan ya da uğraşacak olan yeni neslin tarımdan uzaklaşmasına neden olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte, başka alanlarda istihdam imkânı bulamayan genç işgücünün tarıma ilgilerinin artmaya başladığı da üreticilerce eklenmiştir.

4.2.6 Göç

Rize ili demografik veriler ile daha önce sunulduğu gibi göç hızında ilk sıralarda yer almamakla birlikte, daha yüksek göç verme hızına sahip diğer illerin çoğunluğuna göre göçü etkileyen temel faktörlerden olan istihdam imkânı yaratılmasında daha az gelişmiş sanayi ve hizmet sektörlerine sahiptir. Ayrıca, Rize'nin nüfus yoğunluğu Türkiye ortalamasının altında kalmakta ve bu durum, yüzölçümü büyüklüğü açısından en küçük ilk 10 il içerisinde yer alan bölgeden gerçekleşen göçün de bir göstergesi olmaktadır.

Türkiye ortalamasına göre nüfusunun oldukça büyük bir oranı kırsal alanda yaşayan ilde göç olgusunun tarımsal faaliyetin gerçekleştirilmesini etkileyebileceği öngörülebilmektedir. Bu bağlamda araştırma alanında işletmelerden göç durumu ve nedenleri, göç eden nüfusun özellikleri, tarımsal faaliyet için dönüş gerçekleştirilmesi, bölgede yaygın olan ortakçılığa ilişkin arazi tasarruf şeklinin göçe etkisi unsurlarının araştırılması önem arz etmektedir. Söz konusu unsurlar tez kapsamında yürütülen üretici, ortakçı ve muhtar anketleri yoluyla incelenerek, elde edilen veriler aşağıda sunulmuştur.

-Çalışmada, üreticilerle ve ortakçılarla gerçekleştirilen anketlerin yanı sıra inceleme dâhilindeki köylerde yapılan muhtar anketleri ile bölgeden göç hareketi ve bunu etkileyen faktörlerin araştırılması amaçlanmıştır. Köy muhtarlarınca mevcut durumda en verimli arazilerin yer aldığı sahil kesimi de dâhil olmak üzere Rize'den göçün devam ettiği ifade edilmiştir. Muhtarlardan genellikle genç neslin bölgeden göç etmeyi düşündüğü, bu durum üzerinde tarımsal gelir düşüklüğünün, tarımsal faaliyeti yürütmenin güçlüğüne, yüksek yaşam standartlarına sahip kırsal alan dışı yerlerde yaşama ve ailelerin çocuklarına sağlık ve eğitim şartlarının daha iyi olduğu bir ortam sunma isteklerinin etkili olduğu bilgisi elde edilmiştir. Ayrıca, yeni nesil içinde göç eden kadın nüfus arasında evlilik yoluyla bölgeden ayrılmanın yaygın olduğu da eklenmiştir.

İncelenen köylerde çay alanlarının genişletilmesinin yasaklanması nedeniyle önem arz eden 1994 dönemi ve sonrasında gerçekleşen nüfus değişimi yine muhtar beyanlarına dayalı olarak belirlenmeye çalışılmıştır. Bu dönemde Fındıklı ilçesinde Çağlayan ve

Ihlamurlu köyleri nüfusunun arttığı, Sümer ve Arılı köyleri nüfusunun azaldığı, Merkez ve Hemşin ilçeleri köylerinde ise nüfusun azalış gösterdiği belirlenmiştir. Muhtarlara göre ilgili süreçte nüfusu artış yönünde değişen iki köyde üretici sayısı artmamış, nüfus değişimi emekliliğini geçirmek üzere bölgeye dönenlerden ve evlilik yoluyla hareket edenlerden kaynaklanmıştır. 1994 döneminden itibaren nüfus azalışının nedeni olarak, çay alanlarının genişletilememesi ile tarım işletmelerinin miras paylaşımı veya çay cüzdaneleri yoluyla daha da küçülmeye devam etmesi dolayısıyla da tarımsal gelir düzeyinin düşmesi gösterilmiştir. Muhtarlarca belirtilen diğer bir husus bölgedeki kadastro çalışmaları sonucunda bazı çay alanlarının orman arazisine geçmesi ile işlenen tarım arazilerinin daralmasının geliri düşürmesi ve göçü arttırmasıdır. Yukarıdaki faktörlere ek olarak ifade edilen ve özellikle Hemşin için önemli bir husus da ilin iç kesiminde yeryüzü şekillerinin elverişliliğiyle sahil kesimine göre daha yaygın olan hayvancılık faaliyetinin, artan maliyet özellikle de yem ve hayvan fiyatlarındaki yükseliş ile zamanla azalması ve üreticilerin ek bir gelir kaynağından mahrum kalmasına yol açarak göçü hızlandırmasıdır.

Bölgeden gerçekleşen göç tarım işletmelerinde mevcut istihdam düzeyi üzerinde etkili olabilmektedir. Araştırma alanında anket gerçekleştirilen üreticilerin işletmelerinden göç durumu araştırılmış ve bu üreticilerin dörtte birinden fazlasının (%27,3) hanehalkından göç olduğu belirlenmiştir. Göç veren işletmelerin ortalama nüfusunun 4,6 kişi, göç vermeyen işletmelerin ise 3,8 kişi olduğu tespit edilmiştir. Bu durum göç veren üreticilerin işletme nüfuslarının göçten önce daha da fazla olduğunu göstermektedir. Kırsal alandaki hanelerde tarımsal gelir düzeyi göçü etkileyen başlıca ekonomik göstergedir. Tarımsal gelir düzeyi ise işletilen arazi büyüklüğü, tarımsal üretim gibi faktörlere bağlıdır.

Göç veren ve vermeyen üretici hanehalklarının işlettikleri ortalama arazi büyüklükleri arasında 0,2 dekarlık fark olduğu, yetiştirilen bitkisel ürünler ve ağırlıkları açısından farklılık göstermedikleri belirlenmiştir. Bu hanelerde yetiştirilen hayvan cinsi ve miktarı için de ortalama değerler bazında farklılıklar görülmemektedir. Ayrıca, işletmelerde göç sonrasında tarımda çalışan nüfusun diğer işletmeler ile ortalama bazda aynı olduğu belirlenmiştir. Nitekim toplam gelir içinde bitkisel, hayvansal üretim ve

başkasının işletmesinde işçi olarak çalışma karşılığı elde edilen gelirden oluşan tarımsal kısmın payı işletmelerden göç durumuna göre değişmemektedir. Bu durum, aynı düzeydeki tarımsal gelirin yetersiz kalması dolayısıyla da kişi başına düşen gelirin yetersizliği nedeniyle daha fazla nüfusa sahip olan üretici hanhalklarından göç yaşandığını ortaya koymaktadır.

Çalışmada, ortakçılarla gerçekleştirilen anketlerde de ortakçılık faaliyetinin göç konusundaki etkisinin ne yönde olduğu taşıdığı önem nedeniyle ele alınmıştır. Bölgede görüşülen ortakçıların 5’te 3’ü ortakçı olarak toprak işletmenin hanhalkları içinden gerçekleşen göçleri azalttığını ifade etmiştir. Ortakçılarca ortakçılık faaliyetinin hanhalkı içinden göçleri azaltması, ailenin diğer bireylerinin de başkasına ait arazide çalışmaya başlamasına dolayısıyla bu bireylere istihdam olanağı yaratılmasına ve gelirden gerçekleşen artışa, göçleri azaltmaması ise ortakçılığın sosyal güvenlik imkânı sağlamamasına, daha fazla gelir sağlayan iş imkânlarının göç sonucunda özellikle de daha eğitilmiş yeni nesil tarafından bulunabilmesine ve daha yüksek sağlık, eğitim, sosyal hayat standartlarına sahip yerlerde yaşama isteğine bağlanmaktadır.

Tez araştırmasında incelenen köylerin muhtarları ile gerçekleştirilen anketlerde de benzer şekilde bölgedeki ortakçılık faaliyetinin yetersiz tarım işletmesi alanına sahip çiftçilerin gelir düzeyini arttırabildiği ve hanhalklarında mevcut işgücü fazlasına istihdam imkânı yaratabildiği tespit edilmiştir.

-Çizelge 4.44’de görüşülen üreticilerin hanhalklarından göç eden bireylere ilişkin yaş, cinsiyet ve eğitim düzeyi gibi demografik veriler gösterilmektedir.

Çizelge 4.44 Üretici hanehalkından göç etmiş bireylerin yaş, cinsiyet ve eğitim durumu

		Sayı	%
Hanehalkından göç etmiş bireylerin yaş dağılımı	-14 Yaş	8	5.7
	15-30 Yaş	38	27.1
	31-40 Yaş	37	26.4
	41-50 Yaş	31	22.1
	51-65 Yaş	21	15.0
	65+ Yaş	5	3.6
	Toplam	140	100.0
Hanehalkından göç etmiş bireylerin cinsiyet dağılımı	Kadın	96	68.6
	Erkek	44	31.4
	Toplam	140	100.0
Hanehalkından göç etmiş bireylerin eğitim düzeyi dağılımı	Okur yazar değil	1	0.7
	Okur yazar	5	3.6
	İlkokul mezunu	56	40.0
	Ortaokul mezunu	9	6.4
	Lise mezunu	50	35.7
	Yüksek öğrenim mezunu	19	13.6
	Toplam	140	100.0

Araştırma bölgesindeki üretici işletmelerinden en fazla 15-30 ve 31-40 yaş gruplarında yer alanların ve kadın nüfusun göç ettiği belirlenmiştir.

Eğitim düzeyi yükseldikçe göç edilecek yerde istihdam imkânının artması dolayısıyla daha fazla oranda göç beklenmektedir. Ancak, bölgeden göç eden nüfusta ilkökul mezunları da yüksek orandadır. Bu durum, ilkökul düzeyi üstünde örgün eğitim gerektirmeyen ve alınan meslek sertifikaları ve kurslar ile yürütülebilen mesleklerin ve ticarethane, kafe ve restoran işletme gibi faaliyetlerin göç edilen yerlerde de yürütülme isteğinden kaynaklanmaktadır. Söz konusu faaliyetlere ek olarak, bölge halkı göç edilen yerlerde inşaat işçiliği gibi nitelik gerektirmeyen işlerde de çalışabilmektedir. Bölgeden istihdam amaçlı değil de evlilik ve aile birlikte hareket gibi nedenlerle ayrılan nüfus da göç edenler içinde ilkökul mezunu oranını yükseltmektedir. Üretici hanehalklarından

verilen göç açısından okuma yazma bilmeyen ya da sadece okuma yazma bilen nüfus en düşük oranlara sahiptir.

Üretici hanehalklarından ayrılan nüfusun en fazla göç ettiği yerler sırasıyla İstanbul, Ankara, Rize il merkezi ve Trabzon'dur. Rize il merkezi dışında en fazla göç edilen yerler bu konuda mevcut resmi istatistiklerden çizelge 4.1'de sunulan verilerle uyum sağlamaktadır.

İşletmelerden daha önce göç etmiş bireyler yıl içinde tarımda yoğun işgücüne ihtiyaç duyulan dönemlerde yardımcı olmak için dönüş gerçekleştirebilmektedir. Bu şekilde aile işletmeciliğinin devamlılığı sağlanmaktadır. Çizelge 4.45'de üretici işletmelerinden göç etmiş bireylerin bitkisel üretim için mevsimlik dönüş durumları incelenmektedir.

Çizelge 4.45 Üretici hanehalkında göç ettikleri yerden bitkisel üretim için mevsimlik dönen üyelerin yaş, cinsiyet ve eğitim durumu

		Sayı	%
Göç ettikleri yerden bitkisel üretim için mevsimlik dönen hanehalkı üyelerinin yaş dağılımı	-14 Yaş	3	17.6
	15-30 Yaş	4	23.5
	31-40 Yaş	5	29.4
	41-50 Yaş	1	5.9
	51-65 Yaş	4	23.5
	65+ Yaş	0	0.0
	Toplam	17	100.0
Göç ettikleri yerden bitkisel üretim için mevsimlik dönen hanehalkı üyelerinin cinsiyet dağılımı	Kadın	10	58.8
	Erkek	7	41.2
	Toplam	17	100.0
Göç ettikleri yerden bitkisel üretim için mevsimlik dönen hanehalkı üyelerinin eğitim düzeyi dağılımı	Okur yazar değil	1	5.9
	Okur yazar	2	11.8
	İlkokul mezunu	8	47.1
	Ortaokul mezunu	0	0.0
	Lise mezunu	4	23.5
	Yüksek öğrenim mezunu	2	11.8
	Toplam	17	100.0

Bölgede görüşülen üreticilerin işletmelerinden göç yoluyla ayrılan nüfusun sadece %12'sinin bitkisel üretim faaliyetine yardımcı olmak için mevsimlik dönüş yaptığı belirlenmiştir. Bu durum işletmelerden göç eden nüfusun mevsimlik dâhi olsa bölgeye tarımsal faaliyet için dönüş yapmadığını göstermektedir.

-Üreticilerin araştırma alanından göç düşüncesi ve nedenleri tarımsal faaliyet açısından önem arz etmekte ve çizelge 4.46'da incelenmektedir (Denekler birden fazla seçeneği işaretleyebildikleri için toplam sayı denek sayısının üstünde çıkmaktadır).

Çizelge 4.16 Üreticilerin göç düşüncesine yönelik nedenler

Göç etmeyi düşünme nedenleri	Üretici sayısı	%
Gelir yetersizliği	23	30.7
Devletin tarımsal destekleme miktarının yetersizliği ve destekleme politikalarının gelecekteki belirsizliği	20	26.7
Sağlık ve eğitim gibi altyapı imkânlarının yetersizliği	6	8.0
Sosyal hayatın yetersizliği	12	16.0
Sosyal güvencenin olmaması	8	10.7
Diğer (Başka şehirde çalışıyorum)	6	8.0
Toplam	75	100.0
Göç etmeyi düşünmeme nedenleri	Üretici sayısı	%
Yeterli gelir düzeyi	47	14.7
Devletin tarımsal destekleme miktarının yeterliliği	6	1.9
Aile bağlarının bölgede olması	177	55.5
Bölge dışında başka yere uyum sağlamada maddi ve manevi zorluk	89	27.9
Toplam	319	100.0

Anket yapılan üreticilerin %80'inden fazlası bölgeden göç etmeyi düşünmediğini belirtmiştir. Göç etmeyi düşünen üreticilerce en önemli nedenler olarak gelir

yetersizliği, tarımsal destekleme miktarının yetersizliği ve destekleme politikalarının gelecekteki belirsizliği gösterilmektedir. Bu konuda etkili diğer faktörler sağlık ve eğitim gibi altyapı imkânlarının ve sosyal hayatın yetersizliğidir. Göç etmeyi düşünmeyen üreticilerce başlıca nedenler, bölge dışında başka yere uyum sağlamada maddi ve manevi zorlukla karşılaşılacak olması, aile bağlarının bölgede olması ve yeterli gelir düzeyi olarak ifade edilmiştir.

Göç etmeyi düşünmede en önemli neden olarak gösterilen gelir düzeyini etkileyebilecek faktörler arasında işletilen tarımsal arazi büyüklüğü, ürün deseni, ailede başkasının tarım işletmesinde çalışan kişi oranı ve hayvancılık faaliyeti ile uğraşma durumu gibi unsurlar bulunmaktadır. Bu unsurlar açısından bakıldığında, göç etmeyi düşünen ve düşünmeyen üreticilerin işlettikleri ortalama arazi büyüklüklerinin sırasıyla 4,9 ve 5,4 dekar ile birbirine oldukça yakın olduğu, yetiştirdikleri bitkisel ürünler, bu ürünlerin ağırlıkları ve hanehalklarında başkasının işletmesinde tarım işçisi olarak çalışan kişi oranları arasında farklılık olmadığı, hayvancılık ile uğraşma oranlarının sırasıyla %4 ve %22 ile oldukça farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Saha çalışmasında göç üzerinde etkili diğer bir faktör olan aile bağlarının tarımsal üretim bölgesinde olmasının özellikle ileri yaş gruplarında önem kazandığı belirlenmiştir. Anket gerçekleştirilen üreticilerin yaklaşık yarısı 51 ve yukarısı yaş grubunda, %80'i ise 41 ve yukarı yaş grubunda yer almakta, bu nedenle de aile bağları göç düşüncesi üzerinde oldukça etkili olmaktadır. Yurt dışında Ekvator ve Etiyopya gibi ülkelerde gerçekleştirilen çalışmalarda da yaş ortalamasının yükselmesinin ve hayvancılıkla daha yaygın uğraşılmasının göçü azalttığı, göç durumunda yetiştirilen bitkisel üretim deseni ve bu ürünlerin ağırlıkları arasında farklılık olmadığı gösterilmiştir (Ezra 2001), (Jokisch 2002). Tez araştırmasında edinilen bir bilgi de hanehalkından daha önce göç etmiş olanların, aileden aynı yere göç etmeyi düşünen nüfusa iş bulma ve göç edilen yere uyum sağlama konularında yardımcı olduğudur. Bu bağlamda, göç etmeyi düşünen ve düşünmeyen üreticilerin hanehalklarından daha önce göç verme durumları incelenmiş ve göç etmeyi düşünen üreticilerin %42'sinin ailesinden daha önce göç yaşandığı, göç etmeyi düşünmeyen üreticilerin ise sadece %24'ünün hanehalkından göç olduğu tespit edilmiştir.

4.3 Analiz Bulguları

Çalışma kapsamında yer alan istatistikî analiz, üretici anketi verilerine dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. Analiz sonuçları “Tarımsal İstihdamla İlgili Bulgular”, “Tarımsal Gelirle İlgili Bulgular”, “Tarımsal Yapıyla İlgili Diğer Bulgular” ve “Göçle İlgili Bulgular” alt başlıklarına bölünerek detaylı tartışma gerçekleştirilmiştir.

4.1.1 Tarımsal istihdam ile ilgili bulgular

Rize ilini temsilen seçilen ilçe ve köylerde gerçekleştirilen çalışmanın başlıca amaçlarından biri bölgede tarımsal istihdamı etkileyen faktörlerin ve tarımsal istihdamın farklı arazi tasarruf şekilleri üzerindeki etkisinin araştırılmasıdır. Bu bağlamda, araştırma kapsamındaki işletmelerde tarımsal istihdamın alternatifi olan tarım dışı istihdam da incelenmiştir. Araştırma bölgesinde istihdama ve istihdamı etkileyen unsurlara yönelik elde edilen bulgular aşağıda sunulmuştur.

Çay üretim alanlarında 1994 yılından itibaren yaşanan arazi artış ve azalışlarının bölgedeki tarım işletmelerinde hanehalkı işgücü kullanımını nasıl etkilediği tarımsal istihdam açısından önem taşımaktadır.

Çizelge 4.47’de çapraz tablo yoluyla çalışma kapsamındaki tarım işletmelerinde 1994 yılından beri işletilen arazi büyüklüğünde gerçekleşen değişim durumu ile hanehalkı işgücü kullanımı arasındaki ilişki incelenmiştir. Çizelge 4.47’ye göre tarım işletmelerinin arazi büyüklüğündeki değişim ile söz konusu işletme hanehalklarında tarımsal işgücü kullanımı arasında bir paralellik olduğu söylenebilir. Nitekim 1994 döneminden sonra arazi büyüklüğünde artış olan işletmelerin %53.3’ünde tarımda hanehalkı işgücü kullanımı artarken %46.7’sinde bir değişiklik olmamıştır. Diğer yandan arazi büyüklüğünde azalış olan işletmelerin %73.9’unda hanehalkı işgücü kullanımı azalırken %23.9’unda herhangi bir değişiklik olmamıştır.

Çizelge 4.47 1994 yılından itibaren işletilen arazi büyüklüğünde değişim ile hanehalkı işgücü kullanımı arasındaki ilişki

Arazi büyüklüğü değişim durumu	Hanehalkı işgücü kullanımı üzerindeki etkisi			Toplam	
	Arttırdı	Azalttı	Değiştirmede		
Arttı	Sayı	8	0	7	15
	%	53.3	0.0	46.7	100.0
Azaldı	Sayı	1	34	11	46
	%	2.2	73.9	23.9	100.0
Toplam	Sayı	9	34	18	61
	%	14.8	55.7	29.5	100.0

Beklenildiği gibi, işlenen arazi genişlerken çoğunlukla hanehalkı işgücü kullanımı artarken, birçok aile aynı hanehalkı bireyleri ile daha entansif bir çalışma gerçekleştirmiştir. Buna karşılık işletme arazisi daralırken çalışan hanehalkı bireylerinin de azalması doğal bir beklentidir. Ama bazı denekler daralan arazilerinde de aynı sayıda hanehalkı çalıştırdıklarına göre, burada bir gizli işsizlik olgusunun varlığından söz edilebilir. Gene çizelgenin ortaya koyduğu bir husus, arazi büyüklüklerindeki gerilemenin bir kere daha görülmesidir.

Bölgede yaygın olan göç verme durumunun tarımsal istihdama etkisini göstermesi açısından tarımsal hanelerden gerçekleşen göçlerin işçi kullanımını nasıl etkilediği ortaya konulmak istenmiştir. Çizelge 4.48’de çapraz tablo yoluyla araştırma kapsamındaki işletmelerin göç verme ve işçi çalıştırma durumları arasındaki ilişki incelenmiştir. Çizelge 4.48’e göre işletmelerde hanehalkı üyelerinden göç edenlerin olduğu durumda işçi çalıştırma oranı %25 iken, hanehalkı üyelerinden göç edenlerin olmadığı durumda %30.6’dır. Görüldüğü gibi bu oranlar birbirine yakındır. Çizelgede, işletmelerin hanehalkı üyelerinin göç etme durumu ile işçi çalıştırma durumu arasında önemli bir ilişki olmadığı tespit edilmiştir [$\chi^2 = .67$; $p > .05$].

Çizelge 4.48 Hanehalkı üyelerinin göç etme durumu ile işçi çalıştırılması arasındaki ilişki

İşçi çalıştırma durumu	Hanehalkı üyelerinden göç eden bulunması			
		Evet	Hayır	Toplam
Evet	Sayı	15	49	64
	%	25.0	30.6	29.1
Hayır	Sayı	45	111	156
	%	75.0	69.4	70.9
Toplam	Sayı	60	160	220
	%	100.0	100.0	100.0

Ki-kare=.67; p=0.41

Araştırma kapsamında yer alan işletmelerin dörtte birinin göç verdiği, bu işletmelerin ise yine dörtte birinin işçi kullandığı belirlenmiştir. Bölgede işçi kullanımı yerine daha çok tarımsal işletme hanehalkı, ortakçı ve akrabalar ve/veya komşular ile imece usulü yoluyla arazinin işlenmesi tercih edilmektedir. Nitekim hanehalkından göç veren tarımsal işletmelerin %75'i işçi kullanma yolunu tercih etmemektedir. Bölge halkı arasındaki yardımlaşmadan maddi bedel ödenmesi ile ayrılan ortakçı kullanımını tercih edenler dışında kalan göç veren işletmelerden, işçi kullanmayanların ortalama arazi büyüklüğü 4,6 dekar iken işçi kullananların ortalama arazi büyüklüğü 6,9 dekara kadar yükselmektedir. Söz konusu hanelerde tarımda çalışan ortalama kişi sayısının 1,9 ile değişmediği göz önüne alındığında, işletilen arazi büyüklüğü arttıkça işçi kullanımının başladığı görülmektedir.

Bölgede göç durumuna göre işçi kullanım oranlarının fazla değişmemesinin bir nedeni de işletmelerde tarım alanında çalışan yaş grubunun ileri olması ve tarımsal faaliyet ile uğraşma gücünün azalmasından dolayı işçi kullanımına ihtiyaç duyulmasıdır.

Göç veren tarımsal işletmelerde aile işgücü haricinde dışarıdan yardım alınması yurt dışında Güney Ekvator ve Arnavutluk'ta gerçekleştirilen çalışmalarda da incelenmiştir. Ekvator'da tarımsal hanelerde göç kaynaklı gelir artışının göç sonucunda ortaya çıkan

işgücü azalışını, aile dışından yardım alınması ve diğer tarımsal girdilere yönelik harcamaları arttırarak telafi ettiği hâтта bu durumun tarımsal üretimi olumlu etkilediği, Arnavutluk'ta ise göçün hane dışı işgücü kullanım ve tarımsal girdi yatırım oranlarını değiştirmedeği belirlenmiştir (Gray 2009), (McCarthy vd. 2009). Yurt içinde gerçekteştirilen diğer bir çalışmada ise Arnavutluk'ta olduğu gibi göç ile elde edilen gelir artışının tarımsal hanelerde tarım dışı alanlarda kullanılmasının tercih edildiği tespit edilmiştir (Aksoy 1988).

Toprak sahibi hanehalklarının tarımsal işgücü durumunun başkasına ait tarım arazisini işletme ve başkasına işletilmesi amacıyla tarım arazisi verme üzerindeki etkisinin araştırılması, farklı arazi tasarruf şekilleri ile tarımsal istihdam arasındaki bağın ortaya konulması açasından önem taşımaktadır.

Bu bağlamda, çizelge 4.49 ve çizelge 4.50 itibariyle araştırma kapsamında yer alan hanehalklarında mevcut tarımsal işgücü ile başkasına ait tarım arazisi işletme durumu arasındaki ilişki incelenmiştir.

Çizelge 4.49'da hanehalkının denek dışındaki üyeleri içinde tarımsal üretim faaliyetinde çalışan bulunması ile başkasına ait tarım arazisinin işletilmesi arasındaki ilişki çapraz tablo yoluyla incelenmiştir. Başkasına ait tarım arazisi işleten üreticilerin %88.9'unun hanehalkında tarımsal üretim faaliyeti ile uğraşan diğer bireyler bulunmaktadır. Başkasına ait tarım arazisi işletmeyenlerde bu oran %52.8'dir. Çizelge 4.49'dan görüldüğu gibi başkasına ait işletilen tarım arazisinin bulunması ile hanehalkının diğer üyeleri içinde tarımsal üretim faaliyeti ile uğraşan kişi olup olmaması arasındaki ilişki önemli bulunmuştur [$\chi^2 = 12.57$; $p < .01$].

Çizelge 4.49 Denek dışında hanehalkından tarımsal faaliyette bulunanlar ve başkasına ait tarım arazisi işletilmesi arasındaki ilişki

Üretim faaliyeti ile uğraşan kişi	Başkasına ait işletilen tarım arazisi			
		Evet	Hayır	Toplam
Yok	Sayı	3	91	94
	%	11.1	47.2	42.7
Var	Sayı	24	102	126
	%	88.9	52.8	57.3
Toplam	Sayı	27	193	220
	%	100.0	100.0	100.0

Ki-kare=12.57; p=0.00

Çizelgeden elde edilen sonuç, inceleme bölgesinde tarımsal arazilerin işletilmesinde hanehalkı işgücünün öncelikli işgücü kaynağı olarak seçilmesine bağlanabilmektedir.

Çizelge 4.50’de çapraz tablo yoluyla hanehalkında tarımda çalışan kişi sayısı ile başkasına ait tarım arazisi işletilmesi arasındaki ilişki incelenmiştir. Çizelge 4.50’ye göre başkasına ait tarım arazisi işleten üreticilerin hanehalkında tarımda çalışan kişi sayısı ortalaması 2.44 iken başkasına ait tarım arazisi işletmeyenlerde bu değer ortalama 1.82’dir. Aradaki bu fark istatistiksel olarak önemli bulunmuştur [$t_{(218)}=2.91$; $p<.01$].

Çizelge 4.50 Hanehalkında tarımda çalışan kişi sayısı ile başkasına ait tarım arazisi işletilmesi arasındaki ilişki

Başkasına ait tarım arazisi işletme	Sayı	Ort.	Std.Sap.	t	p
Evet	27	2.44	1.16	2.91*	.00
Hayır	193	1.82	1.03		

* p<.01

Başkasına ait tarım arazisi işleten üreticilerin ortalama hanehalkı büyüklüğü 4,8 kişi ile 4,1 olan anketlerle ulaşılan bölge ortalamasından daha yüksek, işletmeyenlerin 3,9 kişi

ile bölge ortalamasının altındadır. Başkasına ait tarım arazisi işleten üreticilerin hanesinde tarımda çalışan sayısının da yine 2,44 ile bölge ortalamasından daha fazla, işletmeyenlerin ise 1,8 kişi ile bölge ortalamasına yakın, ancak daha düşük olduğu görülmektedir. Çizelge 4.49-4.50'den elde edilen sonuçlar paralellik göstermekte, araştırma bölgesinde hanehalkı işgücünün başkasına ait arazinin işletilmesinde ilk sırada tercih edildiğini göstermektedir.

Araştırma kapsamında yer alan hanehalklarının tarımsal işgücü durumu ile tarım arazilerini başkasına işletilmesi amacıyla vermeleri arasındaki ilişkinin incelenmesi de belirtildiği gibi önem arz etmektedir. Çizelge 4.51-4.52 itibarıyla söz konusu unsurlar arasındaki bağlantı araştırılmıştır.

Çizelge 4.51'de çapraz tablo yöntemiyle hanehalkının denek dışındaki üyeleri içinde tarımsal üretim faaliyetinde çalışan bulunması ve başkasına işletilmesi amaçlı tarım arazisi verme arasındaki ilişki incelenmiştir. Çizelge 4.51'den görüldüğü gibi başkasına işletmesi amacıyla tarım arazisi verme ile hanehalkının diğer bireyleri arasında tarımsal üretim faaliyetinde çalışan olup olmaması arasındaki ilişki önemli bulunmuştur [$\chi^2 = 14.60$; $p < .01$].

Çizelge 4.51 Denek dışında hanehalkından tarımsal faaliyette bulunanlar ve başkasına işletilmesi amaçlı tarım arazisi verme arasındaki ilişki

Üretim faaliyeti ile uğraşan kişi	Başkasına işletme amaçlı verilen tarım arazisi			Toplam
		Evet	Hayır	
Yok	Sayı	23	71	94
	%	74.2	37.6	42.7
Var	Sayı	8	118	126
	%	25.8	62.4	57.3
Toplam	Sayı	31	189	220
	%	100.0	100.0	100.0

Ki-kare=14.60; p=0.00

Başkasına işletmesi amacıyla tarım arazisi veren üreticilerin %74.2'sinin hanehalkında tarımsal üretim faaliyeti ile uğraşan diğer bireyler bulunmamaktadır. Başkasına

işletmesi amaçlı tarım arazisi vermeyenlerde bu oran %37.6'dır. Diğer bir deyişle, hanehalkında tarımsal üretim faaliyetiyle ilgilenen diğer bireyler varsa başkasına işletmesi amacıyla tarım arazisi verme oranında azalma olmaktadır.

Çizelge 4.52'de çapraz tablo yöntemiyle hanehalkında tarımda çalışan kişi sayısı ile başkasına işletmesi amacıyla tarım arazisi verme arasındaki ilişki incelenmiştir. Çizelge 4.52'ye göre başkasına işletmesi için tarım arazisi veren bireylerin hanehalkında tarımda çalışan kişi sayısı ortalaması 1.45 iken diğer bireylerde bu değer ortalama 1.97'dir. Aradaki bu fark istatistiksel olarak önemli bulunmuştur [$t_{(218)}=-2.53$; $p<.05$].

Çizelge 4.52 Hanehalkında tarımda çalışan kişi sayısı ile başkasına işletilmesi amaçlı tarım arazisi verme arasındaki ilişki

Başkasına verilen tarım arazisi	Sayı	Ort.	Std.Sap.	t	p
Evet	31	1.45	.96	-2.53*	.01
Hayır	189	1.97	1.07		

* $p<.05$

Başkasına işletme arazisi veren üreticilerin ortalama hanehalkı büyüklüğü 3,4 kişi ile bölge ortalamasından daha düşük, vermeyenlerin ise 4,2 kişi ile bölge ortalamasına yakındır. Başkasına işletmesi amaçlı tarım arazisi veren üreticilerin hanelerinde tarımda çalışan sayısının da yine ortalama 1,45 ile bölge ortalamasından daha düşük, vermeyenlerin ise 1,97 kişi ile bölge ortalamasından daha yüksek olduğu görülmektedir.

Çizelge 4.51-4.52 itibarıyla elde edilen bulgular, araştırma bölgesinde başkasına işletme arazisi verme durumunun, hanehalkında mevcut tarımsal işgücü miktarına bağlı olduğunu göstermektedir.

Tez çalışmasının yürütüldüğü bölgede, hanehalklarında görüşülen denek dışındaki diğer bireylerin tarım dışı istihdam alanlarına yönelmesi tarım sektöründe mevcut işgücü miktarını etkilemektedir. Nitekim tarım işletmeleri öncelikle aile işgücünden faydalanmaktadır. Bu bağlamda, anketin gerçekleştirildiği üreticilerin ailelerinde

mevcut diğer bireylerin tarım dışı alanda meslek bulmaya yönelik bir eğitim kursuna katılımı veya tarım dışı meslek sertifikası bulunması durumunun tarım alanı dışında istihdam edilmeleri üzerindeki etkisinin araştırılması önem arz etmektedir.

Çizelge 4.53’de çapraz tablo yoluyla hanehalklarında görüşülen denek dışında tarım dışı alanda meslek bulmaya yönelik bir eğitim kursuna katılan veya tarım dışı meslek sertifikası olan bireylerin bulunması ve hanede tarımsal faaliyet alanı dışında çalışan ya da çalışmış olan denek harici birey sayısı arasındaki ilişki incelenmiştir. Çizelge 4.53’e göre, hanehalkındaki diğer üyelerin tarım dışı alanda meslek bulmaya yönelik eğitim kursuna katılımı veya meslek sertifikası bulunması durumu ile bu hanelerde tarım dışı alanda çalışan/çalışmış olan denek harici üyelerin sayısı önemli derecede farklılık göstermektedir [$t_{(218)}=2.26$; $p<.05$]. Ortalama değerler incelendiğinde, tarım dışı alanda meslek edinmeye yönelik kursa katılan veya sertifikası olan denek dışındaki bireylerin bulunduğu hanelerde tarımsal faaliyet alanı dışında çalışan/çalışmış olan denek dışı üyelerin sayısı 1.16 iken, diğerlerinde 0.76’dır. Bu durum, hanelerde tarım dışı alanda örgün eğitim kapsamında olmayan mesleki eğitim kursuna katılan veya meslek sertifikası sahibi olan birey sayısı arttıkça, tarım dışı istihdamın arttığını, dolayısıyla da hanehalkında görüşülen deneğe tarımsal faaliyette yardımcı olan işgücü miktarının azaldığını göstermektedir.

Çizelge 4.53 Hanehalkında tarım dışı alanda mesleki eğitim kursuna katılan/sertifikası olan denek harici bireylerin bulunması ve hanede tarım dışında çalışan/çalışmış olan denek harici birey sayısı ilişkisi

Hanede tarım dışı alanda kursa katılan/ meslek sertifikası olan diğer üyelerin bulunması	Sayı	Ort.	Std.Sap.	t	p
Evet	45	1.16	1.381	2.26*	0.03
Hayır	175	.76	.947		

* $p<.05$

Ailelerindeki diğer bireylerin yanı sıra anket gerçekleştirilen üreticilerin de tarım dışı istihdamları üzerinde tarım dışı alanda mesleki eğitim kursuna katılım veya meslek

sertifikası bulunması durumunun etkisinin araştırılması önem arz etmektedir. Bu husus, tarımda çalışan söz konusu üreticilerin bölgede tarım dışında gelir elde etme imkânlarını da göstermektedir.

Çizelge 4.54’de çapraz tablo yoluyla anket yürütülen üreticilerin tarım dışı alanda mesleki eğitim kursuna katılımı veya tarım dışı meslek sertifikası sahibi olması ile tarımsal üretim faaliyeti dışında ücretli olarak çalışma/çalışmış olma durumları ilişkisi incelenmiştir. Bölgede görüşülen üreticilerin 4’te 1’i tarım dışı alanda meslek bulmaya yönelik bir eğitim kursuna katılım sağlamış veya tarım dışı alanda meslek sertifikası sahibidir. Çizelge 4.54’de tarım dışı alanda meslek bulmaya yönelik bir eğitim kursuna katılan veya tarım dışı alanda meslek sertifikası bulunan bireylerin %39.5 ile en fazla serbest meslek icra ettiği görülmektedir. Tarım dışı alanda meslek bulmaya yönelik bir eğitim kursuna katılmayanlarda veya tarım dışı alanda meslek sertifikası olmayanlarda ise en fazla çalışılan yer %35.2 ile Çay Kurumu ya da özel sektöre ait çay işletmeleridir. Bunu %28.8 ile Çay Kurumu ya da özel sektöre ait çay işletmelerinden emekli olma durumu takip etmektedir.

Çizelge 4.54 Tarım dışı alanda mesleki eğitim kursuna katılım/ meslek sertifikası bulunması ile tarım dışında çalışma/çalışmış olma ilişkisi

Tarımsal üretim faaliyeti dışında çalışılan /çalışılmış olan yer	Kursa katılım/Sertifika			Toplam
		Evet	Hayır	
Çaykur ya da özel sektöre ait çay işletmelerinde çalışma	Sayı	11	44	55
	%	25.6	35.2	
Çaykur ya da özel sektöre ait çay işletmelerinden emekli	Sayı	10	36	46
	%	23.3	28.8	
Diğer kamu kurumlarında çalışma	Sayı	8	10	18
	%	18.6	8.0	
Serbest meslek	Sayı	17	22	39
	%	39.5	17.6	
Diğer kamu kurumlarından ya da serbest meslekten emekli	Sayı	5	24	29
	%	11.6	19.2	
Toplam	Sayı	43	125	168

Nitekim Çaykur ya da özel sektöre ait çay işletmelerinde çalışanların %80'i, bu işletmelerden emekli olanların ise %78'i tarım dışı alanda meslek bulmaya yönelik bir eğitim kursuna katılmamış veya tarım dışı alanda meslek sertifikasına sahip değildir. Çaykur ya da özel sektöre ait çay işletmelerinde çalışan ya da emekli olanları, diğer kamu kurumlarında çalışanlar %56 oranı ile takip etmektedir. Bu durum, Çay Kurumunu da içeren kamu kurumlarında çalışmaya başlamada örgün eğitim düzeyinde eğitim almanın yeterli olmasına ve sertifika ya da mesleki kurslara katılım sağlamanın gerekmemesine bağlanmaktadır.

Tarım işletmelerinde tarım dışı istihdam olanağının eğitim konusunda daha donanımlı olunması ile arttığı ve tarım dışı istihdama kayışın işletmelerin sürdürülebilirliğini etkilediği yurt dışında Brezilya ve Arjantin'de gerçekleştirilen çalışmalarda da ortaya konulmuştur (Gallacher 2009, Jonasson ve Helfand 2010). Ayrıca, anketin yürütüldüğü üreticilerden Çay Kurumunu da kapsayan kamu kurumlarında çalışanların örgün eğitim haricinde mesleki kurslara katılımının çok düşük olmasına rağmen, bu kişiler içinde lise ve üstü eğitim görenlerin payının diğer grupların yaklaşık iki katı olduğu tespit edilmiştir. Bu durum örgün eğitim seviyesindeki artışın da tarım dışı istihdama kayışta etkisini göstermektedir.

Tarımsal işletmelerde işçi çalıştırılması ile hanehalkında tarımsal işgücü durumu arasındaki ilişkinin incelenmesi, bölgede yaygın olan işçi kullanımı üzerinde işletmelerde mevcut işgücünün etkisinin ortaya konulması açısından oldukça önem taşımaktadır. Çizelge 4.55 - 4.56 itibariyle söz konusu unsurlar araştırılmıştır.

Çizelge 4.55'de işletilen tarımsal arazide işçi çalıştırma ile hanehalkında görüşülen denek dışında tarımsal alanda çalışan diğer bireylerin bulunması arasındaki ilişki çapraz tablo yöntemiyle incelenmiştir. Çizelgeden görüldüğü gibi işletilen tarımsal arazide işçi çalıştırma ile hanehalkında tarımsal üretim faaliyetinde çalışan diğer bireylerin bulunma durumu arasındaki ilişki önemsiz bulunmuştur [$\chi^2 = 1.70$; $p > .05$]. İşçi çalıştıran üreticilerin %35.9'u hanehalkında tarımsal üretim faaliyetinde çalışan diğer bireylere sahip iken, işçi çalıştırmayanlarda bu oran %45.5'dir.

Çizelge 4.55 İşletilen tarımsal arazide işçi çalıştırma ile hanehalkında tarımsal alanda çalışan denek dışında bireylerin bulunması ilişkisi

İşletilen tarımsal arazide dışarıdan işçi çalıştırma	Tarımsal üretim faaliyetinde diğer bireylerin bulunması			
		Evet	Hayır	Toplam
Evet	Sayı	23	41	64
	%	35.9	64.1	100.0
Hayır	Sayı	71	85	156
	%	45.5	54.5	100.0
Toplam	Sayı	94	126	220
	%	42.7	57.3	100.0

Ki-kare=1.70; p=0.19

Araştırma kapsamındaki hanelerde tarımsal alanda çalışan diğer bireylerin bulunmadığı durumda, görüşülen deneklerin sadece %25'i işçi kullanımını tercih etmektedir. Bu üreticilerin %37'si yardım almadığını, %17'si ortakçı, %21'i ise akraba ve/veya komşularla imece usulü kullandığını belirtmektedir. Hanehalklarında tarımsal alanda çalışan diğer bireylerin bulunduğu durumda ise deneklerin %33'ü işçi tuttuğunu, %56'sı sadece hanehalkı işgücünü kullandığını, %5'i ortakçı ve %6'sı da akraba ve/veya komşularla imece usulünden yararlandığını ifade etmektedir.

Üreticilerin hanehalklarında tarımsal alanda çalışan diğer bireylerin bulunmadığı durumda, bulunduğu duruma göre daha fazla oranda işçi kullanması beklenmektedir. Bununla birlikte, denek dışında tarımsal alanda çalışan diğer bireylerin bulunmadığı işletmelerin ortakçı ve akraba ve/veya komşularla imece usulü kullanma oranlarının, diğer işletmelere göre oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Söz konusu durum, işçi yerine söz konusu unsurların tercih edildiğini göstermektedir.

Çizelge 4.56'da işletilen tarımsal arazide işçi çalıştırma ile hanehalkında tarımda çalışan kişi sayısı ilişkisi çapraz tablo kullanılarak incelenmiştir. Çizelgeden, bölge tarımsal işletmeleri arasında işçi çalıştırma durumuna göre hanehalkında tarımda çalışan kişi sayısının anlamlı derecede farklılık göstermediği görülmektedir [$t_{(218)}=.37$; $p>.05$].

Çizelgeden, işçi çalıştıran ve çalıştırmayan üreticilerin hanelerinde tarımda çalışan sayısının ortalama bazda yaklaşık 1,9 kişi ile aynı olduğu görülmektedir.

Çizelge 4.56 İşletilen tarımsal arazide işçi çalıştırma ile hanede tarımda çalışan kişi sayısı ilişkisi

Dışarıdan işçi çalıştırma durumu	Sayı	Ort.	Std.Sap.	t	p
Evet	64	1.94	.97	.37	.71
Hayır	156	1.88	1.10		

Üreticilerle gerçekleştirilen anket sonuçlarına ilişkin bölümde de ortaya konulduğu üzere, işçi kullanan işletmelerin sahip olduğu ortalama işgücü sayısı, işgücünün fiziksel gücü işlettikleri ortalama tarımsal alan büyüklüğü ve ürün pazarlama faaliyetleri için yeterli değildir.

4.3.2 Tarımsal gelir ile ilgili bulgular

Araştırma bölgesinde mevcut hanehalklarında tarımsal istihdamın teşvik edilmesi ve göçün önlenmesinde tarım faaliyetinden elde edilen gelir düzeyi ve söz konusu gelir düzeyinin yükseltilmesi önemli rol oynamaktadır. Bu bağlamda, çayın yanı sıra diğer bitkisel ürünlerin üretiminin dolayısıyla da ürün çeşitlendirmesinin tarımsal geliri etkileme durumu, sağladığı sağlık hizmeti ve ek gelire üreticilerin yaşam standardını yükselten sosyal güvenliğe bağlı olma ile tarımsal gelir kalemleri ilişkisi aşağıda tartışılmıştır.

Bölgede anket kapsamında yer alan tarım işletmelerinin tamamı çay yetiştirmekte, çayın yanı sıra üretici ailelerce tüketiminin dışında ticari amaç da taşıyabilen kivi ve fındık ürünlerinin yetiştirilmesi söz konusu olmaktadır. Çizelge 4.57’de, üreticilerin hanehalkı toplam yıllık gelirlerinde bitkisel üretimden elde edilen pay ile kivi ve fındık yetiştirme durumları arasındaki ilişki araştırılmış, böylelikle alternatif ürünlerin üretim deseninde

yer almasının tarımsal gelir üzerindeki etkisi tespit edilmeye çalışılmıştır. Çizelge 4.57’de kivi yetiştirme durumuna göre hanehalkı toplam yıllık gelirinde bitkisel üretimden elde edilen payın önemli derecede farklılık göstermediği görülmektedir [$t_{(218)}=.48$; $p>.05$]. Kivi yetiştirenlerin toplam yıllık gelirleri içinde bitkisel üretimden elde ettikleri gelirin payı ortalama %25.2 iken, yetiştirmeyenlerin %27.8’dir. Ortalamalar arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlı bulunmamakla birlikte, kivi yetiştirmeyenlerin bitkisel üretim geliri payı, kivi yetiştirenlere göre bir miktar yüksektir. Bölgede gerçekleştirilen anket çalışmasına dâhil olan işletmelerde yıllık gelir içinde bitkisel üretimden elde edilen payın ortalama %27.6 olduğu göz önüne alındığında, kivi yetiştirenlerde bu payın genel ortalamanın altında kaldığı görülmektedir. Kivi pazar fiyatında diğer ürünlerle karşılaştırıldığında avantajlı olarak görünmekle birlikte, daha önceki bölümlerde de belirtildiği gibi ürünün pazarlanması açısından gerekli imkânlar bölgede genellikle bulunmamakta ya da sınırlı ölçüde bulunmaktadır. Ayrıca, kivi ürünü bölgenin toprak ve topografik koşullarında çay kadar verimli olamamakta, bakım ve iklime ilişkin koşullardan da çok daha fazla etkilenmektedir. 6-8 yıl sonra en verimli olduğu döneme ulaşması, 10 dekarın altındaki arazilerde yetiştiriciliğinin kârlı olmaması ve çok yıllık bir bitki olması nedeniyle tesis edildikten sonra geriye dönülmesinin zor olması da çiftçinin kivi yetiştirmeyi tercih etmemesinin diğer sebepleridir. Bu bağlamda, çizelge 4.57 itibarıyla elde edilen sonuç ticari değer arz eden kivi ürününün çiftçilerin gelirini halen yükseltemediğini göstermektedir.

Çizelge 4.57 Hanehalkı toplam yıllık gelirinde bitkisel üretimden elde edilen pay ile kivi ve fındık yetiştirme durumu ilişkisi

Ürün	Durum	Sayı	Ort.	Std.Sap.	t	p
Kivi	Yetiştirmiyor	198	27.88	24.86	.48	.63
	Yetiştiriyor	22	25.23	22.55		
Fındık	Yetiştirmiyor	179	26.15	23.27	-1.86	.06
	Yetiştiriyor	41	34.02	29.18		

Bölgede çay ve kivi dışında diğer bir ticari ürün de fındıktır. Çizelge 4.57’de fındık yetiştirme durumuna göre hanehalkı toplam yıllık gelirinde bitkisel üretimden elde edilen payın önemli derecede farklılık göstermediği görülmektedir [$t_{(218)}=-1.86$; $p>.05$]. Fındık yetiştirenlerin toplam yıllık gelirleri içinde bitkisel üretimden elde ettikleri gelirin payı ortalama %34, yetiştirmeyenlerin ise %26’dır. Ortalamalar arasındaki fark istatistiksel olarak anlamlı bulunmamakla birlikte, fındık yetiştirmeyenlerin bitkisel üretim geliri payı yetiştirenlere göre bir miktar düşüktür. Fındık yetiştirenlerin yıllık hane geliri içinde bitkisel üretimden elde ettikleri payın anket çalışması kapsamında belirlenen genel ortalamanın üstünde olduğu görülmektedir. Muhafazasının soğuk hava deposu gerektirmemesi nedeniyle daha kolay olması, çaydan sonra bölgeye uyum gösteren ikinci ürün olması ve pazarlama imkânının daha geniş olması fındık yetiştiren çiftçinin gelir düzeyinin biraz daha yüksek olmasının sebepleri olarak kabul edilebilir. Çalışma kapsamında, bölgede ticari ürün olarak kabul edilebilecek turuncgilleri yetiştiren yalnızca 2 üretici olduğu belirlenmiş ve turuncgiller yetiştirme durumuna göre hane toplam yıllık geliri içinde bitkisel üretimin payına yönelik analiz yapılması anlamlı bulunmamıştır. Nitekim Rize ilinin 2012 itibariyle Türkiye turuncgiller üretimi içindeki payı da %0,05 ile oldukça düşük düzeydedir.

Bölgede tarımsal faaliyetin sosyal güvenliğe sahip olma durumu üzerindeki etkisinin ortaya konulması için toplam yıllık gelir içinde tarımsal gelirin oranı ile üreticilerin sosyal güvenlik kurumuna bağlı olup olmamaları arasındaki ilişkinin incelenmesi önem taşımaktadır.

Çizelge 4.58’de çapraz tablo metoduyla üreticilerin hanehalkı toplam yıllık gelirlerinde tarımsal gelir kalemlerinin payı ve sosyal güvenlik kurumuna bağlı olma durumları arasındaki ilişki araştırılmıştır. Çizelgeden görüldüğü gibi hanehalkı toplam yıllık geliri içinde hayvansal üretim geliri payı [$t_{(218)}=-.31$; $p>.05$] ve başkasının tarım işletmesinde işçi olarak çalışma karşılığı elde edilen gelirin payı [$t_{(218)}=-.55$; $p>.05$] üreticilerin sosyal güvenlik kurumuna bağlı olup olmaması üzerinde önemli bir etkiye sahip değildir. Sosyal güvenlik kurumuna bağlı olan üreticilerin toplam yıllık geliri içinde hayvansal üretimin payı ortalama %1.03 ve başkasının işletmesinde işçi olarak çalışmanın payı ortalama %0.67 iken sosyal güvenlik kurumuna bağlı olmayanlarda hayvansal üretimin

payı ortalama %1.39 ve başkasının işletmesinde işçi olarak çalışmanın payı ise ortalama %1.30'dur.

Çizelge 4.58 Hanehalkı toplam yıllık gelirinde tarımsal gelir kalemleri payı ve sosyal güvenlik kurumuna bağlı olma durumu ilişkisi

Hanehalkı toplam yıllık gelirinde	Sosyal güvenlik	Sayı	Ort.	Std.Sap.	t	p
Bitkisel üretimden elde edilen gelirin payı	Evet	197	24.99	21.85	-4.85*	.00
	Hayır	23	50.04	34.41		
Hayvansal üretimden elde edilen gelirin payı	Evet	197	1.03	5.30	-.31	.76
	Hayır	23	1.39	6.25		
Başkasının tarım işletmesinde işçi olarak çalışma karşılığı elde edilen gelirin payı	Evet	197	.67	5.06	-.55	.58
	Hayır	23	1.30	6.25		

* p<.01

Diğer yandan hanehalkı toplam yıllık gelirinde bitkisel üretimden elde edilen gelirin payı bireylerin sosyal güvenlik kurumuna bağlı olup olmama durumuna göre istatistikî açıdan önemli derecede farklılık göstermektedir [$t_{(218)}=-4.85$; $p<.01$]. Sosyal güvenlik kurumuna bağlı olan üreticilerin toplam yıllık geliri içinde bitkisel üretimin payı ortalama %24.9 iken sosyal güvenlik kurumuna bağlı olmayanlarda ortalama %50 düzeyindedir. Ortalama değerler incelendiğinde, sosyal güvenlik kurumuna bağlı olanların hanehalkı yıllık gelirinde bitkisel üretimin payı daha düşüktür. Saha çalışmasında, bölgedeki tarımsal hanelerde bireylere sosyal güvenlik kurumuna bağlı olmalarının sağlanması için çay cüzdanı çıkartıldığı tespit edilmiştir. Böylece, çay cüzdanı sayısı, dolayısıyla da sosyal güvenlik kurumuna bağlı olma oranı arttıkça, arazi daha fazla bölünmekte, üretici başına düşen tarım toprağı azalmakta ve bitkisel üretim geliri düşmektedir.

4.3.3 Tarımsal yapı ile ilgili diğer bulgular

Tez çalışmasında tarımsal istihdam ve gelir dışında tarımsal yapıya ilişkin sahip olunan arazi büyüklüğü ve parsel sayısı gibi coğrafi unsurların farklı arazi tasarruf şekilleri üzerindeki etkisinin incelenmesi de önem taşımaktadır. Ayrıca bölgede tarım toprağının sahibi yerine farklı arazi tasarruf şekilleri ile işletilmesine veya boş bırakılmasına neden olan arazi parçalanmasının önlenmesi konusunda üreticilerin görüşlerini etkileyebilecek faktörler belirlenmeye çalışılmıştır. Tarımsal yapının söz konusu coğrafi unsurlarının farklı arazi tasarruf şekilleri ile ilişkilerine ve arazi parçalanmasını etkileyen faktörlere yönelik elde edilen bulgular aşağıda sunulmuştur.

Başkasına ait arazi işletilmesi veya başkasına işletilmesi için arazi verilmesi dolayısıyla da bölgede arazi tasarruf şekli değişimi üzerinde etkili olabilecek faktörler arasında üreticilerce mülkiyetine sahip olunan veya sahip olunmasa da çay cüzdanı yoluyla kullanım hakkına sahip olunan arazi büyüklüğü de bulunmaktadır. Sahip olunan arazi büyüklüğüne göre sağlanan tarımsal gelir düzeyi farklı olmakta, bu durum da ek arazi işletme veya sahip olunan araziyi işletilmesi için başkasına verme üzerinde etkili olabilmektedir.

Çizelge 4.59'da başkasına ait tarım arazisi işletme durumu ile mülkiyetine sahip olunan veya sahip olunmasa da çay cüzdanı yoluyla kullanım hakkına sahip olunan arazi büyüklüğü ilişkisi çapraz tablo yoluyla incelenmiştir. Çizelge 4.59'a göre başkasına ait tarım arazisi işletenlerin sahip oldukları ortalama tarımsal arazi büyüklüğü 5.35 dekar iken, başkasına ait tarım arazisi işletmeyenlerin 4.82 dekadır. Başkasına ait tarım arazisi işletme durumuna göre sahip olunan tarım arazisi büyüklüğü önemli derecede farklılık göstermemektedir [$t_{(218)}=.98$; $p>.05$].

Çizelge 4.59 Başkasına ait tarım arazisi işletme ve sahip olunan tarım arazisi büyüklüğü ilişkisi

Başkasına ait işletilen tarım arazisi durumu	Sayı	Ort.	Std.Sap.	t	p
Evet	27	5.35	2.33	.98	.33
Hayır	193	4.82	2.65		

Çizelge 4.60'da başkasına işletilmesi amaçlı tarım arazisi verme durumu ile mülkiyetine sahip olunan veya sahip olunmasa da çay cüzdanı yoluyla kullanım hakkına sahip olunan arazi büyüklüğü ilişkisi çapraz tablo yoluyla incelenmiştir. Çizelge 4.60'a göre başkasına işletilmesi amaçlı tarım arazisi verenlerin sahip oldukları ortalama tarımsal arazi büyüklüğü 5.34 dekar iken, başkasına işletilmesi amaçlı tarım arazisi vermeyenlerin 4.81 dekadır. Başkasına işletilmesi amaçlı verilen tarım arazisi bulunma durumuna göre sahip olunan tarım arazisi büyüklüğü önemli derecede farklılık göstermemektedir [$t_{(218)}=1.05$; $p>.05$].

Çizelge 4.60 Başkasına işletilmesi amaçlı tarım arazisi verme ve sahip olunan tarım arazisi büyüklüğü ilişkisi

Başkasına işletilmesi amaçlı verilen tarım arazisi	Sayı	Ort.	Std.Sap.	t	p
Evet	31	5.34	2.40	1.05	.29
Hayır	189	4.81	2.65		

Çizelge 4.59 - 4.60'dan çıkan sonuçlar, araştırma bölgesinde başkasının arazisini işletme veya başkasına işletmesi için tarım arazisini verme durumunun sahip olunan toprak büyüklüğüne bağlı olmadığını göstermektedir.

Başkasına işletilmesi için tarım arazisi verme üzerinde etkili olabilecek faktörlerden bir diğeri arazinin parsel sayısıdır. Çizelge 4.61'de başkasına işletilmesi amaçlı tarım arazisi verme durumu ile işletilen tarım arazisi parsel sayısı arasındaki ilişki çapraz

tablo yöntemiyle araştırılmıştır. Çizelgede başkasına işletmesi için tarım arazisi verme durumuna göre işletilen tarım arazisi parsel sayısının önemli derecede farklılık gösterdiği görülmektedir [$t_{(218)}=2.39$; $p<.05$]. Başkasına işletmesi için tarım arazisi veren üreticilerin işlettikleri arazi ortalama 4.9 parsele, başkasına işletmesi için tarım arazisi vermeyen üreticilerin ise 3.8 parsele sahiptir.

Çizelge 4.61 Başkasına işletilmesi amacıyla tarım arazisi verme ve işletilen tarım arazisi parsel sayısı ilişkisi

Başkasına işletilmesi amacıyla arazi verme	Sayı	Ort.	Std.Sap.	t	p
Evet	31	4.94	2.69	2.39*	.02
Hayır	189	3.80	2.42		

* $p<.05$

Ortalama değerler incelendiğinde, başkasına işletmesi için tarım arazisi veren üreticilerin, vermeyenlere göre arazi parsel sayılarının anlamlı derecede yüksek olması parsel sayısı arttıkça başkasına işletilmesi amaçlı arazi verme oranının arttığını göstermektedir. Bunun nedeni, arazi parsel sayısındaki artışın üretim maliyetini arttırmasıdır.

Başkasına işletmesi için tarım arazisi verme durumunda olduğu gibi başkasına ait tarım arazisi işletmeye başlamada da üreticilerin parsel sayısı etkili olabilmektedir.

Çizelge 4.62’de başkasına ait tarım arazisi işletme durumu ile işletilen toplam tarım arazisi parsel sayısı arasındaki ilişki çapraz tablo metoduyla araştırılmıştır. Çizelgede başkasına ait tarım arazisi işletme durumuna göre işletilen toplam tarım arazisi parsel sayısının anlamlı derecede farklılık göstermediği görülmektedir [$t_{(218)}=1.42$; $p>.05$]. Başkasına ait tarım arazisi işleten üreticiler işlettikleri toplam arazide ortalama 4.59 parsele sahip iken başkasına ait tarım arazisi işletmeyen üreticiler 3.87 parsele sahiptir.

Çizelge 4.62 Başkasına ait tarım arazisi işletme ve işletilen toplam tarım arazisi parsel sayısı ilişkisi

Başkasına ait tarım arazisi işletme	Sayı	Ort.	Std.Sap.	t	p
Evet	27	4.59	3.07	1.42	.16
Hayır	193	3.87	2.39		

İşletilen toplam tarım arazisi parsel sayısı, sahip olunan arazinin yanı sıra başkasına ait işletilen tarım arazisi bulunması durumunda bu arazinin parsel sayısını da kapsamaktadır. Bu bağlamda, başkasına ait tarım arazisi işletildiği ve işletilmediği durumlarda parsel sayılarının istatistikî açıdan önemli bir farklılık göstermemesi, başkasına ait arazi işlenmesi söz konusu olduğunda az parsel sahibi arazilerin seçildiği ya da sahip olunan arazinin zaten az parselden oluştuğunu göstermektedir.

Araştırma bölgesinde tarım arazilerinin büyüklüğü ile yeterli gelir düzeyi sağlanamamakta ve tarımsal faaliyetler gereğinden fazla maliyetle gerçekleştirilmektedir. Söz konusu durumun önlenmesi için aile tarım arazilerinin miras veya çay cüzdanları yoluyla parçalanmasının önüne geçilmesi gerekmektedir.

Aile tarım arazisinin miras yoluyla bölünmesi yerine tek bir kişiye kullanım hakkının verilmesine yönelik yaklaşımları dolayısıyla da bölgede tarım işletmelerinin büyüklüğünü etkileyebilecek önemli faktörlerden biri üreticilerin tarım dışı alanda çalışma/çalışmış olma yani tarımsal faaliyet dışında gelirlerinin bulunması durumudur.

Çizelge 4.63'de üreticilerin tarım dışı alanda çalışma/çalışmış olma durumu ve hanehalkı tarım arazisinin miras yoluyla bölünmesi yerine tek bir kişiye kullanım hakkının verilmesine yönelik belirttikleri görüşler ilişkisi çapraz tablo yöntemiyle incelenmiştir. Çizelge 4.63'den görüldüğü üzere, hanehalkı tarım arazisinin miras yoluyla bölünmesi yerine tek bir kişiye kullanım hakkının verilmesi yönündeki görüşler ile tarımsal üretim faaliyeti dışında çalışma/çalışmış olma durumu arasındaki ilişki

önemli bulunmamıştır [$\chi^2 = 2.39$; $p > .05$]. Tarımsal üretim faaliyeti dışında çalışmayan veya çalışmamış olanların %50'si hane tarım arazisinin kullanım hakkının tek bir kişiye verilmesini olumlu karşılarken, bu oran tarımsal üretim faaliyeti dışında çalışan veya çalışmış olanlarda %55.4'dür. Önemli bir düzeyde olmasa da beklenildiği gibi tarımsal üretim faaliyeti dışında çalışan veya çalışmış olanların daha yüksek bir oranı, tarım arazisinin miras yoluyla bölünmesi yerine tek bir kişiye kullanım hakkının verilmesini olumlu karşılamaktadır.

Çizelge 4.63 Tarım dışında çalışma/çalışmış olma ve hanehalkı tarım arazisinin miras ile bölünmesi yerine tek bir kişiye kullanım hakkının verilmesine yönelik görüşler ilişkisi

Tarımsal üretim faaliyeti dışında çalışma/çalışmış olma durumu	Kullanım hakkıyla ilgili görüşler			Toplam	
	Olumlu karşılarım	Olumsuz karşılarım	Kararsızım		
Yok	Sayı	26	15	11	52
	%	50.0	28.8	21.2	100.0
Var	Sayı	93	54	21	168
	%	55.4	32.1	12.5	100.0
Toplam	Sayı	119	69	32	220
	%	54.1	31.4	14.5	100.0

Ki-kare=2.39; p=.30

Araştırma bölgesinde tarım dışı istihdam imkânına sahip olan ya da tarım dışı alanda emekliliği bulunan çiftçiler de arazilerini genellikle tarımsal hanehalkları ile veya yardım alarak işlemektedir. Tarımsal üretim bölgesindeki işletmelerde görüşülen denek açısından tarım dışı istihdam imkânının bulunması ve bulunmaması durumunda, ailenin diğer bireylerinden tarım alanında istihdam edilen ortalama kişi sayısı sırasıyla 1,6 ve 1,4 ile oldukça yakındır. Bu durum, hanehalkı tarım işletmesi arazisinin miras paylaşımı yoluyla bölünmemesi için karşılığı ödenmek koşuluyla tek bir kişiye kullanım hakkının verilmesine olumlu ya da olumsuz yaklaşımın, üreticinin tarım dışı alanda istihdam imkânı bulunmasından etkilenmemesine yol açmıştır. Ayrıca, bölgede arazi paylarının

devredilmek istenmemesine ilişkin üretici anketi frekans tablolarında açıklanan genel nedenler tarım dışı istihdam imkânı bulunan üreticiler için de geçerlidir.

Üreticilerin eğitim durumu dolayısıyla da bilinç düzeyi aile tarım arazilerinin miras yoluyla bölünmesi yerine tek bir kişiye kullanım hakkının verilmesine yönelik görüşlerini etkileyebilecek diğer bir faktördür. Çizelge 4.64'de üreticilerin eğitim durumu ve aile tarım arazisinin kullanım hakkının tek bir kişiye verilmesine yönelik belirtilen görüşler ilişkisi çapraz tablo yöntemiyle araştırılmıştır.

Çizelge 4.64 Eğitim durumu ve hanehalkı tarım arazisinin miras ile bölünmesi yerine tek bir kişiye kullanım hakkının verilmesine yönelik görüşler ilişkisi

Eğitim durumu	Kullanım hakkıyla ilgili görüşler			Toplam	
		Olumlu karşılarım	Olumsuz karşılarım		Kararsızım
Okur yazar/değil	Sayı	4	6	4	14
	%	28.6	42.9	28.6	100.0
İlkokul	Sayı	51	22	11	84
	%	60.7	26.2	13.1	100.0
Ortaokul	Sayı	14	9	4	27
	%	51.9	33.3	14.8	100.0
Lise	Sayı	32	24	6	62
	%	51.6	38.7	9.7	100.0
Yüksek öğrenim	Sayı	18	8	7	33
	%	54.5	24.2	21.2	100.0
Toplam	Sayı	119	69	32	220
	%	54.1	31.4	14.5	100.0

Ki-kare=9.44; p=.31

Çizelgeden görüldüğü üzere, tarım arazisinin miras yoluyla bölünmesi yerine tek bir kişiye kullanım hakkının verilmesi yönündeki görüşler ile eğitim durumu arasındaki ilişki önemli bulunmamıştır [$\chi^2 = 9.44$; $p > .05$]. Belirtilen görüşler açısından farklı eğitim düzeylerinin oranları arasında çok büyük farklar bulunmamaktadır. Bununla birlikte, arazinin miras yoluyla bölünmesi yerine tek bir kişiye kullanım hakkının verilmesine olumsuz yaklaşım gösteren üreticiler içinde, en düşük eğitim seviyesi okur yazar veya okur yazar olmayanların %42.9 ile en fazla, en yüksek eğitim seviyesi

yüksek öğretim mezunlarının ise %24.2 ile en düşük orana sahip olduğu belirlenmiştir. Miras yoluyla bölünme yerine arazinin kullanım hakkının tek bir kişiye verilmesine olumlu yaklaşım bildiren üreticiler içinde de yine en düşük orana %28,6 ile okur yazar veya okur yazar olmayan üreticiler sahiptir. Bu durum, bölgede toprağa ekonomik sebepler ve aile mirası arazinin satılmamasına ilişkin geleneksel düşünce yapısı nedeniyle bağlılığın yüksek öğrenim düzeylerinde küçük de olsa bir azalma gösterdiğini ortaya koymaktadır.

4.3.4 Göç ile ilgili bulgular

Araştırma bölgesinde kırsal alandan yoğun göç gerçekleşmekte ve bu durum tarımsal istihdamı ve arazi tasarruf şeklini etkilemektedir. Bu bağlamda, bölgeden gerçekleşen göçte etkili olan faktörlerin belirlenmesi tez çalışmasının ana hedeflerinden bir tanesidir.

Tarım dışı alanda çalışma veya çalışmış olma durumunda gelir düzeyindeki artışın bölgenin verdiği göçü azaltması beklenmektedir. Bu nedenle, çizelge 4.65’de çalışma kapsamında görüşülen üreticilerin tarımsal faaliyet alanı dışında çalışma/çalışmış olma durumu ve göç etme düşüncesi arasındaki ilişki çapraz tablo yoluyla incelenmiştir. Çizelgeden görüldüğü üzere, tarımsal üretim faaliyeti dışında çalışma/çalışmış olma durumu ile göç etme düşüncesi arasındaki ilişki istatistikî açıdan önemli bulunmamıştır [$\chi^2 = 1.14$; $p > .05$]. Tarım dışı alanda çalışmayanların/çalışmamış olanların %21.2’si göç etmeyi düşünüyor iken, tarım dışı alanda çalışanlarda/çalışmış olanlarda bu oran %14.9’dur. Oransal değerler birbirine yakın olmakla birlikte, tarımsal faaliyet alanı dışında istihdam imkânı bulunmayan ya da emekli olmayan dolayısıyla tarım dışı ek gelir kaynağı bulunmayan üreticilerin daha fazla göç etmeyi düşündüğü görülmektedir.

Çizelge 4.65 Tarım dışında çalışma/çalışmış olma ve göç etme düşüncesi ilişkisi

Tarımsal faaliyet alanı dışında çalışma/çalışmış olma durumu	Yöreden göç etme düşüncesi			
		Evet	Hayır	Toplam
Yok	Sayı	11	41	52
	%	21.2	78.8	100.0
Var	Sayı	25	143	168
	%	14.9	85.1	100.0
Toplam	Sayı	36	184	220
	%	16.4	83.6	100.0

Ki-kare=1.14; p=.28

Bölgede tarım dışı alanda da çalışan üreticilerin tarımsal faaliyet haricinde elde ettikleri gelir bölgede yaşamlarını sürdürebilmelerinde ekonomik açıdan oldukça önem taşımaktadır. Ancak, yürütülen çalışmada tarım dışında gelir kaynağına sahip olmanın bölgeden göç etme düşüncesi üzerinde en önemli faktör olmadığı görülmüştür. Nitekim göç etmeyi düşünmeyen üreticilerin sadece %26'sı yeterli gelir düzeyinin bulunması nedeniyle böyle bir düşüncesi olmadığını belirtmektedir. Göç etmeyi düşünen üreticilerin ise %64 gibi büyük bir oranı gelir yetersizliğini neden olarak göstermekte ve bunların %80'i tarımsal üretim bölgesinde tarım dışı alanda istihdam edilmektedir. Bu durum, üreticilerin tarım dışı alanda çalışmasının da bölgeden göçü engelleyecek yeterli gelir düzeyine ulaşmalarını sağlayamadığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, göç etme düşüncesi bulunan üreticilerin %36 gibi büyük bir oranı da gelir düzeyi ile bağlantılı olmayan sağlık ve eğitim gibi altyapı imkânlarının ve sosyal hayatın yetersizliği nedenlerini göstermişlerdir.

Kırsal alandan göç hareketinde tarım dışı alanda meslek bulmaya yönelik bir eğitim kursuna katılma veya tarım dışı alanda meslek sertifikası bulunması durumu, tarım dışı istihdam imkânını arttırması nedeniyle etkili olabilmektedir. Ayrıca, söz konusu sertifikaları elde etmek veya kurslara katılım sağlanması örgün eğitim düzeyi ile karşılaştırıldığında daha kısa süreler almakta ve daha fazla birey tarafından ulaşılabilir olmaktadır. Çizelge 4.66'da çalışma kapsamında görüşülen üreticilerin tarım dışında mesleki eğitim kursuna katılımı veya tarımsal faaliyet dışı meslek sertifikası bulunması durumu ve göç etme düşünceleri arasındaki ilişki çapraz tablo yoluyla incelenmiştir.

Çizelge 4.66'dan görüldüğü gibi tarım dışı alanda meslek bulmaya yönelik bir eğitim kursuna katılma veya tarım dışı alanda meslek sertifikası bulunması durumu ile göç etme düşüncesi arasındaki ilişki önemli bulunmuştur [$\chi^2_1 = 7.27$; $p < .05$]. Oranlar incelendiğinde, tarım dışında mesleki eğitim kursuna katılan veya meslek sertifikası bulunan üreticilerin %28.3'ü göç etmeyi düşünüyorken, tarım dışında mesleki eğitim kursuna katılmayan veya meslek sertifikası bulunmayanlarda bu oran %12.6'dır.

Çizelge 4.66 Tarım dışında mesleki eğitim kursuna katılım/ meslek sertifikası bulunması ve göç etme düşüncesi ilişkisi

Tarım dışında mesleki eğitim kursuna katılım/ meslek sertifikası bulunma durumu	Yöreden göç etme düşüncesi			
		Evet	Hayır	Toplam
Evet	Sayı	15	38	53
	%	28.3	71.7	100.0
Hayır	Sayı	21	146	167
	%	12.6	87.4	100.0
Toplam	Sayı	36	184	220
	%	16.4	83.6	100.0

Ki-kare=7.27; p=.01

Araştırma bölgesinde yürütülen çalışmada, tarım dışı alanda meslek bulmaya yönelik bir eğitim kursuna katılan veya tarım dışı alanda meslek sertifikası bulunan bireylerin göç etmeleri durumunda daha kolay istihdam imkânı bulabileceklerini düşündükleri tespit edilmiştir. İstihdama ilişkin analiz bölümünde çizelge 4.54'de bu tür kurslara katılan veya sertifikalara sahip olan üreticilerin en fazla serbest meslek icra ettiği görülmektedir. Serbest meslek alanında çalışma durumu bulunan bireylerin genellikle kendi işlerini yürütmeleri ve kamu ya da özel anlamda kurumsal bir yapı içinde bulunmamaları da bölgeden göç etmelerini kolaylaştırmaktadır.

Çalışma kapsamında görüşülen üreticilerin bazılarının yıl içinde belli sürelerle tarımsal üretim bölgesi dışına çalışmaya gittiği belirlenmiştir. Bu durumun göç etme düşüncesi üzerinde çeşitli nedenlerle etkisi olabilmektedir. Çizelge 4.67'de, üreticilerin yıl içinde tarımsal üretim bölgesi dışına çalışma amaçlı gitme durumları ve göç etme düşünceleri arasındaki ilişki çapraz tablo yöntemiyle incelenmiştir. Çizelge 4.67'den görüldüğü gibi

yıl içinde çalışmak için tarımsal üretim bölgesi dışına gitme durumu ile göç etme düşüncesi arasındaki ilişki önemli bulunmuştur [$\chi_1^2 = 14.26$; $p < .01$]. Yıl içinde istihdam amacıyla başka yere giden üreticilerde göç etme düşüncesi diğerlerine göre çok daha fazladır. Oranlar incelendiğinde, çalışma amaçlı tarımsal faaliyet bölgesi dışına gidenlerin %50'si göç etmeyi düşünüyorken, gitmeyenlerde bu oran %13.7'dir.

Çizelge 4.67 Yıl içinde çalışma amaçlı başka yere gitme ve göç etme düşüncesi ilişkisi

Çalışma amaçlı başka bir yere gitme durumu	Yöreden göç etme düşüncesi			
		Evet	Hayır	Toplam
Evet	Sayı	8	8	16
	%	50.0	50.0	100.0
Hayır	Sayı	28	176	204
	%	13.7	86.3	100.0
Toplam	Sayı	36	184	220
	%	16.4	83.6	100.0

Ki-kare=14.26; p=.00

Araştırma bölgesinden yıl içinde çalışmak için gidilen yerler genellikle Rize merkez, İstanbul, Ankara, İzmir, Tekirdağ ve Antalya illeri olup, Rize kırsalına göre sosyal yaşam, sağlık, eğitim kriterleri açısından çok daha fazla imkâna sahiptir. Bu sebeple de çalışma amaçlı gidilen ve daha yüksek refah standartlarına sahip yerler ileride göç edilecek alanlar olarak düşünülmektedir.

Araştırma kapsamındaki işletmelerde tarımsal gelirin tamamına yakını bitkisel üretimden elde edilmektedir. Bitkisel üretim tarım arazisine bağlı olarak yapılmakta dolayısıyla da toplam gelir içinde bitkisel üretimden sağlanan gelirin yüksekliği arazinin bulunduğu bölgeye bağlılığı arttırabilmektedir.

Çizelge 4.68'de üreticilerin hanehalkı yıllık toplam geliri içinde bitkisel üretimin payı ve göç etme düşüncesi ilişkisi çapraz tablo yöntemiyle incelenmiştir. Çizelge 4.68'den bölgeden göç etme düşüncesine sahip olmada hane yıllık geliri içinde bitkisel üretim geliri payının istatistiksel olarak önemli olmadığı görülmektedir [$t_{(218)} = -1.32$; $p > .05$].

Oranlar arasında büyük farklılık olmamakla birlikte, bölgeden göç etmeyi düşünenler, düşünmeyenlere göre bitkisel üretimden daha düşük gelir payı elde etmektedir. Bölgeden göç etmeyi düşünenlerin aile yıllık gelirleri içinde bitkisel üretimden elde ettikleri gelirin payı ortalama %22.67 iken bölgeden göç etmeyi düşünmeyenlerde bu oran %28.58'dir. Dolayısıyla, göç etmeyi düşünenlerin hane yıllık gelirleri içinde bitkisel üretimin payı anket çalışmasında elde edilen genel ortalama değer olan %27.6'nın altında, bölgeden göç etmeyi düşünmeyenlerde ise üstündedir.

Çizelge 4.68 Hanehalkı yıllık toplam geliri içinde bitkisel üretimin payı ve göç etme düşüncesi ilişkisi

Yöreden göç etme düşüncesi	Sayı	Ort.	Std.Sap.	t	p
Evet	36	22.67	25.36	-1.32	.19
Hayır	184	28.58	24.40		

Bölgede üreticilerin yıllık gelirleri içinde bitkisel üretim payları genellikle birbirine yakındır. Bu durumun, coğrafi yapıya bağlı olarak tarım arazilerinin parçalı olması ve bu sebeple arazi büyüklükleri arasında fazla farklılık bulunmaması, neredeyse tamamen çaydan oluşan üretim deseninin işletmeler arasında genellikle değişmemesi gibi çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Üreticiler arasında gelir içinde bitkisel üretimin payının yakın olması göç etme düşüncesi açısından da bu hususun etkili olmamasına neden olmaktadır. Yıllık toplam gelirlerinde bitkisel üretimin payı çalışmada elde edilen genel ortalama kadar ve altında olan üreticiler içinde göç etmeyi düşünenlerin oranının, bitkisel üretim payları genel ortalamasının üstünde olan üreticiler içinde göç etmeyi düşünenlerin oranından yalnızca %7 fazla olması da bu durumun bir göstergesidir.

Sosyal güvenlik kurumuna bağlı olmanın sağladığı sağlık hizmeti ve emekli maaşı güvencesi nedeniyle bölgeden göçü engelleyebileceği öngörülebilir. Çizelge 4.69'da üreticilerin sosyal güvenlik kurumuna bağlı olma durumu ve göç etme düşüncesi arasındaki ilişki çapraz tablo yoluyla araştırılmıştır. Çizelge 4.69'a göre sosyal güvenlik kurumuna bağlı olma durumu ile göç etme düşüncesi arasındaki ilişki istatistiksel olarak önemsiz bulunmuştur [$\chi^2 = 1.10$; $p > .05$]. Oranlar incelendiğinde, sosyal güvenlik

kurumuna bağılı olan üreticilerin %17'si, bağılı olmayan üreticilerin ise %8.7'si bölgeden göç etmeyi düşünmektedir. Sosyal güvenlik kurumuna bağılı olup olmama durumuna göre göç etme düşüncesine ilişkin üretici yüzdelerinin incelendiğı yöntem kapsamında sosyal güvencenin varlığı ile göç etme düşüncesi arasındaki ilişki istatistiksel olarak önemsiz bulunmakla birlikte; üreticilerin %90'mın sosyal güvenlik kurumuna bağılı olması ve bunların %83'ünün göç etmeyi düşünmemesi, sosyal güvenlik hizmetinden yararlanmanın göçü engellediğini göstermektedir.

Çizelge 4.69 Sosyal güvenlik kurumuna bağılı olma ve göç etme düşüncesi ilişkisi

Sosyal güvenliğe bağılı olma durumu	Yöreden göç etme düşüncesi			
		Evet	Hayır	Toplam
Evet	Sayı	34	163	197
	%	17.3	82.7	100.0
Hayır	Sayı	2	21	23
	%	8.7	91.3	100.0
Toplam	Sayı	36	184	220
	%	16.4	83.6	100.0

Ki-kare=1.10; p=.38

Araştırma alanında gerçekleştirilen anket çalışmasında, sosyal güvenlik kurumuna bağılı olmayan bireylerden göç etmeyi düşünenlerin sadece %22'si sosyal güvencenin olmamasını belirtmiş, öncelikle gelir yetersizliği, devletin tarımsal destekleme miktarının düşüklüğü, tarımsal destekleme politikalarının gelecekteki belirsizliği ve sosyal hayatın yetersizliği nedenlerini göstermiştir. Bu durum, gelir düzeyinin yeterli olması ile sosyal güvenlik kurumuna bağılı olmanın sağlayacağı sağlık hizmetinden yararlanma ve sosyal güvenlik kurumu ödemelerinin düzenli yapılması imkânlarının elde edileceğinin düşünüldüğünü ortaya koymaktadır.

Göç etme düşüncesinin yaş faktörüne bağılı olarak da değişebileceği beklenmektedir. Nitekim belli bir yaşın üzerindeki bireylerin göç sonucunda istihdam imkânı bulamama, göç edilen yere uyum sağlayamama risklerini göze alması genç yaş gruplarına göre daha zor olabilmektedir.

Çizelge 4.70'de üreticilerin yaş kategorileri ve göç etme düşünceleri arasındaki ilişki çapraz tablo yoluyla araştırılmıştır. Çizelge 4.70'e göre yaş ile göç etme düşüncesi arasındaki ilişki istatistiksel olarak önemsiz bulunmuştur [$\chi^2_4 = 3.78$; $p > .05$]. Bununla beraber, araştırma bölgesinde yaş arttıkça göç etme düşüncesinin azaldığı görülmektedir. Bölgede görüşülen üreticiler içinde 15-30 yaş grubunda olanlardan göç etmeyi düşünenlerin oranı %25 iken, daha yukarı yaş gruplarında gittikçe azalmakta ve 65'den yukarı yaş grubunda %8,3'e düşmektedir.

Çizelge 4.70 Yaş ve göç etme düşüncesi ilişkisi

Yaş	Yöreden göç etme düşüncesi		Toplam
	Evet	Hayır	
15-30	Sayı	3	12
	%	25.0	100.0
31-40	Sayı	10	44
	%	22.7	100.0
41-50	Sayı	11	63
	%	17.5	100.0
51-65	Sayı	10	77
	%	13.0	100.0
65+	Sayı	2	24
	%	8.3	100.0
Toplam	Sayı	36	220
	%	16.4	100.0

Ki-kare=3.78; p=.44

Araştırma sahasında genç yaş grubundaki üreticilerin düşüklüğü dikkat çekmektedir. Anket çalışması gerçekleştirilen üreticilerin beşte dördü 41 yaş ve üzerindedir. Saha çalışmasında, özellikle 40 ve yukarı yaş grubunun tarımsal üretim bölgesi dışına göç etmesi durumunda istihdam imkânı bulmakta veya göç edilen yere uyum sağlamakta zorlanacağını düşündüğü belirlenmiştir. Bu durum, yaş arttıkça bölgeden göç etme arzusunun azalmasına neden olmaktadır.

Araştırma kapsamında görüşülen üreticilerin eğitim durumunun göç etme eğilimine etkisi incelenmesi önem arz eden unsurlardandır. Eğitim düzeyi göç edilecek yerlere sosyal yönden uyum sağlanması ve istihdam imkânları bulunması açısından önem taşımaktadır.

Çizelge 4.71’de üreticilerin öğrenim durumu ve göç etme düşüncesi arasındaki ilişki çapraz tablo yoluyla incelenmiştir. Çizelge 4.71’e göre öğrenim durumu ile göç etme düşüncesi arasındaki ilişki istatistiksel olarak önemsiz bulunmuştur [$\chi_4^2 = 1.78$; $p > .05$]. Bununla beraber, eğitim düzeyi arttıkça göç etme düşüncesi azalmaktadır. Bölgede görüşülen üreticilerden okur yazar ve okur yazar olmayan eğitim düzeyinde yer alanların %25’i göç etmeyi düşünürken, söz konusu oran yüksek öğrenim mezunlarında %8.3’e kadar düşmektedir.

Çizelge 4.71 Öğrenim durumu ve göç etme düşüncesi ilişkisi

Öğrenim durumu	Yöreden göç etme düşüncesi		Toplam	
		Evet		Hayır
Okur yazar/değil	Sayı	3	9	12
	%	25.0	75.0	100.0
İlkokul	Sayı	10	34	44
	%	22.7	77.3	100.0
Ortaokul	Sayı	11	52	63
	%	17.5	82.5	100.0
Lise	Sayı	10	67	77
	%	13.0	87.0	100.0
Yüksek Öğrenim	Sayı	2	22	24
	%	8.3	91.7	100.0
Toplam	Sayı	36	184	220
	%	16.4	83.6	100.0

Ki-kare=1.78; p=.77

Çizelge 4.71 itibariyle çıkan sonuç, eğitim düzeyi yükseldikçe diğer meslek gruplarına göre bölgeye daha bağlı iş imkânları olan özel ve Çay Kurumu’na ait çay fabrikalarında, Çay Kurumu dışındaki diğer kamu kurumlarında çalışma oranının yükselmesine bağlanabilmektedir. Nitekim lise ve üniversite eğitim düzeyine sahip üreticilerin %47’si özel ve Çay Kurumu’na ait çay fabrikalarında ve Çay Kurumu dışındaki diğer kamu kurumlarında çalışmakta iken, diğer eğitim düzeylerinde yer alan üreticilerde bu oran %26’ya düşmektedir.

Bireylerin göç etme eğilimine etki edebilecek diğer bir faktör tarımsal işletme hanehalkında mevcut diğer bireylerin sayısıdır. Üretici ailesinde mevcut diğer bireylere

özellikle de çocuklara ve gençlere bakmakla sorumlu olmakta ve bu durum aile nüfusu fazlaştıkça tarımsal üretim bölgesinde veya dışında daha fazla gelir getiren istihdam, kırsal alandan daha yüksek eğitim, sağlık ve sosyal hayat standartları arayışlarına neden olabilmektedir.

Çizelge 4.72’de görüşülen üreticilerin hanehalklarında bulunan diğer fertlerin sayısı ve göç etme düşüncesi arasındaki ilişki incelenmiştir. Çizelge 4.72’ye göre bölgeden göç etme düşüncesi ile hanehalkının diğer fertlerinin sayısı arasındaki ilişki istatistikî olarak önemli bulunmuştur [$t_{(218)}=4.65$; $p<.01$]. Tarımsal üretim bölgesinden göç etmeyi düşünen üreticilerin hanehalkı nüfusu ortalaması diğerlerine göre daha yüksektir. Çizelgeye göre, bölgeden göç etmeyi düşünenlerin hanehalkında yer alan diğer bireylerin sayısı ortalama 4.28 kişi iken göç etmeyi düşünmeyenlerin 2.89 kişidir. Çalışma kapsamındaki üretici tarımsal işletmelerinde, anketin gerçekleştirildiği denek dışında ortalama 3.1 kişinin bulunduğu göz önüne alınırsa, göç etmeyi düşünen üreticilerin hanehalklarında mevcut diğer bireylerin sayısının genel ortalamanın üstünde, göç etmeyi düşünmeyenlerin ise genel ortalamanın altında olduğu görülmektedir.

Çizelge 4.72 Hanehalkının diğer fertlerinin sayısı ve göç etme düşüncesi ilişkisi

Yöreden göç etme düşüncesi	Sayı	Ort.	Std.Sap.	t	p
Evet	36	4.28	1.92	4.65*	.00
Hayır	184	2.89	1.56		

* $p<.01$

Araştırma bölgesinde tarım işletmesinin nüfusu arttıkça gelir düzeyinin önemi artmaktadır. Göç etmeyi düşünen üreticilerin yıllık hane gelirleri içinde bitkisel üretimin payının ortalama %22.6 ile genel ortalamanın altında kaldığı, hayvan varlıklarının genel ortalamadan fazla olmadığı, bu işletmelerde tarım dışı alanda çalışan kişi sayısının da 2 ile genel ortalamadan sapma göstermediği göz önüne alındığında, hane nüfusunun fazla olmasına rağmen gelir düzeyinin yetersiz kaldığı görülmektedir. Ayrıca, araştırma

bölgesinde tarımsal hanelerde nüfus arttıkça genç ve çocuk popülasyonunun bulunma oranı da artış göstermektedir. Ailelerinde genç ve çocuk nüfusunun daha fazla oranda yer aldığı üreticiler, çocukların ve gençlerin daha iyi eğitim, istihdam, sağlık ve sosyal imkânlarla sahip olabilmeleri için göç etmeyi düşünmektedirler.

5. SONUÇ

Tez çalışmasının amacı ekonomisi tarıma dayalı olduğu halde kısıtlı tarım arazisine, çok küçük işletme genişliklerine ve üretim potansiyeli açısından da yine çok sınırlı bir ürün desenine sahip olan Rize'nin tarımsal kapasitesi ve potansiyelinin göç olgusu nedeniyle nasıl etkilendiğini araştırmaktır.

Tez çalışması temel olarak bir varsayıma dayalı olarak hazırlanmıştır. Bu varsayım “Rize ili tarım işletmelerinde mülk arazi olarak tasarruf şekli ve hanehalkı işgücüne dayalı olarak tarımsal faaliyetin yürütülmesinin önemini yitirdiği” olarak belirlenmiştir. Bu olgunun varlığının araştırılması çalışmanın hipotezi olarak kabul edilmiştir. Bu hipotezin oluşturulmasında araştırma bölgesindeki tarım işletmeleri hakkındaki bazı genel bilgiler esas alınmış, anketler yoluyla bu verilerin doğruluğunun test edilmesi ile hipotezin kabul edilebilirliğinin ortaya konulması hedeflenmiştir.

Genel bilgilere dayalı olarak belirlenen ve doğruluğu anketler yoluyla araştırılan veriler arazi parçalanmasındaki artış, hem bu parçalanmanın, hem de hanehalkının yörede ve yöre dışında, tarımda ve tarım dışı alanlarda istidamının arazi tasarruf şeklini, işletme büyüklüklerindeki değişimin de tarımsal işgücü kullanımını etkilemesi, tarım alanında nüfusun yaşlanması, bölgenin çaya dayalı ekonomisinin tarımsal istihdamı belirlemesi ve göç olgusu olmuştur. Tarımsal yapının değişmesi büyük ölçüde istihdam ve nüfusla ilgili verilerin değişiminden kaynaklanmaktadır.

Çeşitli ülkelerde gerçekleştirilen birçok çalışmanın da ortaya koyduğu gibi, genelde iç göçleri etkileyen ana neden ekonomiktir. Dolayısıyla araştırma bölgesindeki hanelerde de gelir düzeyinin durumu ve daha yüksek gelir elde etme beklentisi göçün itici gücü olmaktadır. Hanelerden olan göç hanehalkı nüfusu, hanehalkı bireylerinin tarım dışı gelir olanakları ve hanedeki gelir durumu ile bağlantılıdır. Göç veren işletmelerde genellikle hanehalkı nüfusu daha fazladır. Ama bu işletmelerde de toplam gelir içinde tarım gelirlerinin payı göç vermeyen işletmelerle aynı bulunmuştur. Dolayısıyla hanelerin gelir durumları açısından tarımın yeri fazla değişiklik göstermemekte, aileler için gelirlerinin yeterli bulunup bulunmaması göçte etkili olmaktadır.

Bölgede çalışan üreticileri (hiç olmazsa yıl içinde belli sürelerle) dışarıya çalışmaya gitme konusunda harekete geçiren, hanedeki birey sayısının fazlalığı kadar, tarım dışı alanda bir mesleki eğitim kursuna katılmış veya tarım dışı alanda meslek sertifikası almış olmasıdır. Örgün eğitimin haricinde mesleki kurslara katılım ve meslek sertifikası edinme göçü ve göçle sağlanacak avantajları daha cazip hale getirmektedir. Eğitim düzeyinin tarım dışı alanda istihdama kayma ve aile işgücünün tarım dışı alanlara kaymasının da işletmelerin sürdürülebilirliği üzerinde etkili olduğu tez verilerinin analizi bölümünde belirtildiği gibi Brezilya ve Arjantin gibi başka ülkelerde de görülmekte, hatta bazı ülkelerde (Örneğin Güney Ekvator) göç nedeniyle elde edilen gelir tarımsal üretimi de olumlu etkilemektedir. Bu bağlamda, araştırma bölgesinde de tarım dışı istihdam ile daha yüksek ve düzenli gelir elde etme, kendisine ve ailedeki çocuk ve genç nüfusa kırsal alanda olduğundan daha yüksek yaşam düzeyi sağlama isteği göçü etkilemektedir. Ama yine analiz bölümünde değinilen Türkiye’de Adana ve Adıyaman bölgelerinde, yurt dışında ise Arnavutluk’ta gerçekleştirilen diğer çalışmalarda göç ile tarım dışı alanda sağlanan gelirin varlığının her zaman tarımsal üretim üzerinde olumlu etki yapmadığı, en azından gelir artışının tarıma yansıtılmadığı görülmektedir. Tez kapsamında yürütülen araştırmada da üretici anketi bulguları olan üreticilerin hanehalkı yıllık gelirinden tarımsal faaliyet için ayrılan paylar ve bu üreticilerin yıl içinde belli sürelerle bölge dışına tarım dışı alanda çalışmaya gitme durumları incelendiğinde, bölge dışına tarım dışı alanda çalışmaya giden üreticilerin hanelerinde yıllık gelirden tarımsal üretim için ayrılan ortalama payın, çalışmaya gitmeyenlerden değil fazla olmak, %2 oranında daha az olduğu belirlenmiştir.

Başka sektörlerde iş bulabilecek bireylerin göçünün getirdiği ilk ve en önemli sonuç ise, köylerde ve tarım kesiminde kalan nüfusun yaşlanmasıdır.

İşletmelerden göç eden bireylerin oldukça düşük bir oranı tarımsal faaliyete yardımcı olmak için mevsimlik dönüş gerçekleştirmekte, mevsimlik olarak köylerine dönen toprak sahipleri arazilerindeki ürün ve toprak bakımı için bölgede yeterli süre kalamamaktadır. Köyde kalanların da genelde 50 yaş üzerinde, dolayısıyla yaşlı nüfus olması da buna eklenince toprağın kısmen işletilmemesi veya başkasına işletilmek üzere verilmesi kaçınılmaz olmaktadır. Bu da tarımın ve aile işletmeciliğinin

sürdürülebilirliğinde bölgeden göç hareketinin önlenmesinin taşıdığı önemi göstermektedir.

İncelenen hanelerin yarısından fazlasında göçün (yaşlanmanın dışında) ekonomik anlamdaki ilk etkisi tarımda çalışan sayısının azlığı ve fiziksel işgücünün yetersizliği yüzünden ortakçı veya yabancı işçi kullanımı, yahut imece usulüyle yardım alınma zorunluluğu yaratmasıdır. Söz konusu hanehalklarında mevcut nüfusun da ortalama yarısı tarım dışı alanda çalışmakta, bu da hanedeki tarımsal işgücünü azaltmaktadır. Kuşkusuz insanların tarımdan ve kırsal kesimden uzaklaşmasını etkileyen sağlık, eğitim ve sosyal yaşam koşullarının yükseltilmesinin göçü engellemedeki önemi tartışılmaz. Üretici deneklerin beyanları da yeni neslin ve genel anlamda bölgedeki mevcut nüfusun tarımsal üretime yönlendirilmesinin ancak daha yüksek tarımsal gelir ve kırsal yaşam standartlarına sahip olunması ile sağlanabileceği yönündedir.

Çalışmada tarımsal gelir kalemleri arasında arazi sahipliği, başkasına ait arazi işletilmesi ve başkasının tarım toprağında işçi olarak çalışılması durumları da incelenmiştir. Görüşülen üreticilerin ailelerinde tarımda çalışabilecek işgücü fazlası olmadığı için araştırma kapsamındaki bu hanelerde başkasına ait arazi işletmenin ve tarım işçisi olarak çalışmanın yaygın olmadığı belirlenmiştir. Söz konusu hanelerinin yaklaşık onda biri kendi arazisine ek olarak başkasının toprağını işlemekte veya tarım işçisi olarak çalışan nüfus içermektedir. Bu duruma tarımda çalışan nüfusun yaklaşık dörtte üçünün 50 ve yukarı yaş grubunda yer alması, dolayısıyla hanehalklarında mevcut tarımsal istihdamın yetersizliği yol açmaktadır.

Buna karşılık işgücü yetersizliği nedeniyle arazilerin ortağa verilmesi ve yabancı işgücü kullanımına sık rastlanmaktadır. Nitekim bölgede anket gerçekleştirilen üreticilere ait tarımsal hanelerin yarısından fazlası arazisinin işletilmesini ortakçıya bırakmakta veya imece usulünü de içerecek şekilde yabancı işgücü kullanmaktadır. Ortakçılık arazilerin boş bırakılmasının önüne geçilmesi ve gelir sağlanması açısından önemli bir kullanım seçeneğidir. Bu nedenle ortakçılığa dayalı arazi tasarruf şeklinin araştırma alanında artış göstermesi ve ortakçılık faaliyetinin sürdürülmesini etkileyen faktörlerin, aynı zamanda tarımın devamlılığını etkileyeceği öngörülebilir.

Bölgede mevcut ortakçılar ve muhtarlar ile yapılan anketlerden elde edilen verilere göre bölgedeki ortakçıların büyük çoğunluğu (beşte üçü) Rize dışından, diğer Doğu Karadeniz illerinden ve Doğu Karadeniz dışında da özellikle Erzurum'dan sağlanmaktadır. Bu ortakçılar geldikleri illerde aynı düzeyde tarımsal gelir elde etmeleri durumunda bölgede ortakçılık faaliyetini gerçekleştirmeyeceklerini ifade etmişlerdir. Demek ki dışarıdan gelen ve geçimini kendi yörelerinde sağlayamayanlar için ortakçılık önemli bir geçim kapısıdır. Ortakçılar genellikle fiziksel güçlerine bağlı olarak ortakçılık faaliyetlerine devam edeceklerini belirtmektedir. Bu durum, ortakçılık yapan bölge kaynaklı işgücünün giderek yaşlanması sebebiyle ortakçıların ileride neredeyse tamamen dışarıdan sağlanması gerekebileceğini göstermektedir. Araştırma bölgesinde ihtiyaç duyulan başka bölgeler çıkışlı ortakçıların temininin de bu ortakçıların geldikleri bölgelerdeki geçim zorluklarına bağlı olduğunu, diğer bölgelerde gerçekleştirilecek bir ekonomik gelişmeyle ortakçı olarak çalışacak bireylerin temininde bile sıkıntı çekilebileceğini de hesaba katmak gerekir.

Sahada arazi sahiplerinin ortakçı kullanımının çeşitli olumsuz yanları olduğu belirlenmiştir. Nitekim, ortakçı ve toprak sahibinin işlettiği arazilerde genellikle toprak sahibi lehine verim farkı olduğu ve bu durumun toprak sahiplerinin mal varlığını korumak amacıyla zamanında ve yeterli bakım yapmasından kaynaklandığı tespit edilmiştir. Ayrıca, bölge dışından gelen ortakçıların beklentilerinin sadece kâr odaklı olması nedeniyle 5 dekardan aşağı araziler (elde edilecek gelir düzeyinin oldukça düşmesi nedeniyle) işletilemeyebilmekte, böylelikle boş bırakılarak ormana dönüşmektedir.

Araştırma alanında yapılan köy anketlerinin konuya ilişkin bölümünde örnekleri verildiği gibi arazilerin sahipleri haricindeki kişilerce işletilmesi halinde bakım ve girdi kullanımında daha az özen gösterildiği (Rize dışındaki illerde ve Çin'de yürütülen kimi çalışmalarda da) ortaya konulmuştur. Bunun önlenmesi ve aynı zamanda aile işletmeciliğinin devamının sağlanması için ortakçıların toprak sahiplerinin akrabaları arasından seçilmesi önem taşımaktadır. Araştırmada üreticiler de ortakçının akrabalar arasından seçilmesini önemli bulmaktadır. Ancak bölgedeki tarımsal istihdamın yetersizliğinin ortakçıların il dışından teminini zorunlu hale getirdiği belirlenmiştir. Bu

durum Rize’de tarım arazilerinin, dolayısıyla tarım sektörünün geleceğinin korunmasının tarımsal istihdamın teşvik edilmesine bağlı olduğunu göstermektedir.

Bölgede arazi kullanımı ile ilgili bir diğer sorun da (Türkiye'nin genelinde olduğu gibi) arazi parçalanmasıdır. Zaten küçük boyutlarda olan işletme arazileri devam eden arazi parçalanması sonucunda daha da küçülmekte, bölgede yaygın olan çay ürününde elde edilen gelirin ancak maliyeti karşılayabileceği özellikle 3 dekar ve altındaki araziler tarım dışına çıkartılmakta veya toprak ve ürün bakımı yeterli düzeyde yapılmamaktadır. Parçalanmış topraklar yetersiz gelir sağlanması veya müşterek tapu durumunda hissedarlar arasında çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle işletilmemekte ya da ortakçıya verilmek istenmektedir. Ayrıca, coğrafi faktörlerin yanı sıra bölünmeden de kaynaklanabilen parsel sayısı arttıkça toprağın işletilmek üzere başkasına verilmesi olgusu yaygınlaşmaktadır. Çünkü parsel sayısı arttıkça üretim maliyeti artmakta ve tarımsal faaliyetin sürdürülmesi güçleşmektedir. Arazi parçalanmasına ilişkin sorunların hafifletilmesinde, bölgede işletme arazilerinin bölünmesi yerine karşılığı ödenmek koşuluyla bir kişiye kullanım hakkının verilmesi fikrine yaklaşım önem kazanmaktadır. Üreticilerin miras yoluyla kendilerine düşecek payları muhafaza etmek istemelerinin başlıca nedeni toprağı ileride gerektiğinde paraya çevrilebilecek bir maddi güvence olarak görmeleridir. Genelde ülkenin tamamında olduğu gibi, Doğu Karadeniz’de de geçerli olan aile toprağının muhafazası geleneği, (eğitim düzeyi yükselmiş bile olsa ve kişiler tarım dışı alanda istihdam edilmiş de olsalar) göç halinde bölge ile bağın ancak toprak yoluyla korunacağı görüşlerinin egemen olduğu görülmektedir.

Bölgedeki tarım kesiminin özellikleri arasında önemli bir husus da, inceleme alanında ikamet eden ve görüşülen arazi sahibi üretici deneklerin önemli bir kısmının hangi vesileyle olursa olsun sosyal güvenceye sahip olmalarıdır. Deneklerin ancak %10,5’i sosyal güvence kapsamında değildir. Genelde çay cüzdanı sahibi olunması sigortalılığı da beraberinde getirdiğinden, araştırma bölgesinde Türkiye geneline göre daha yüksek bir sigortalılık oranı bulunmaktadır. Türkiye İstatistik Kurumu’nun verilerine göre Türkiye’de kırsal kesimde ve tarım alanında sosyal sigortalar kapsamında olmayanların oranları sırasıyla %63 ve %83 düzeyindedir. Bu durum göz önüne alındığında, araştırma yöresinde belirlenen oran oldukça düşüktür. Türkiye’de kırsal alanda sosyal güvenlik

konusunda daha önce gerçekleştirilen ve tez içinde üreticilerin sosyal güvenliği verilerinde değinilen bir çalışmada da, Rize kırsalında tarımsal işletme sahiplerinin sosyal güvenceye sahip olmama oranının çok düşük olduğu belirlenmiştir. Ancak, bahsi geçen çalışmada çiftçi sosyal sigortasının modern sağlık hizmetlerinin maliyetini içeren hastalık rizikosuna karşı koruma sağlamaması nedeniyle üreticiler tarım dışında faaliyetler yoluyla sosyal güvenceye sahip olmayı tercih etmektedirler. Günümüzde çiftçilere yönelik sosyal güvenliğin yaşlılık, ölüm ve malullük sigortalarının yanı sıra hastalık rizikosuna karşı da koruma sağlaması, çay cüzdanı sahipliği ile sosyal güvenlik kurumuna kayıt yaptırılmasını cazip hale getirmektedir. Ancak, tez çalışmasında da değinildiği gibi üreticilerin sosyal güvenceye sahip olması için sosyal güvenlik kurumuna kayıtlı olması yeterli olmamakta, sosyal güvenlik primlerinin de düzenli ödenmesi gerekmektedir. Buna karşılık çay cüzdanı sahipliği ile sosyal güvenlik kurumuna çiftçilik faaliyeti kapsamında kayıtlı olunması hakkının sağlanması, bölgedeki arazilerin işletilmeyecek olsa dahi çay cüzdanları çıkartılması ile bölünmesini hızlandırmaktadır.

Çeşitli faktörler Rize ilini temsil eden ve farklı özellikler taşıyan iç ve sahil bölge alanında tarımın geleceğini olumlu ya da olumsuz olarak etkileyebilmektedir. Araştırmada Hemşin ve köylerinin temsil ettiği ilin iç kesiminde tarım topraklarının sahil kesimine göre verimsizleştiği ve küçüldüğü belirlenmiştir. Ayrıca ilçede kimyevi gübre kullanımının yasaklanması nedeniyle verim düzeyi geçmişe göre belirgin ölçüde azalmıştır. Hemşin’de bitkisel üretimde mevcut olumsuzluklara rağmen yeryüzü şekillerinin elverişliliğiyle sahile göre daha yaygın yürütülen ve ek gelir sağlayan hayvancılık faaliyetinin ise yem maliyeti ve hayvan fiyatları artışlarının etkisiyle oldukça azaldığı gözlemlenmiştir. Yukarıda belirtilen sebeplerle Merkez ve Fındıklı ilçeleriyle karşılaştırıldığında tarımsal gelir düzeyinin Hemşin genelinde oldukça düştüğü, dolayısıyla tarımdan uzaklaşmanın arttığı, tarım topraklarının kâr odaklı olmayan yakın akrabalar tarafından dâhi ortakçı veya başka şekillerde işlenmesinin kabul edilmeyebildiği görülmektedir. Bu koşulların devamı halinde Hemşin köylerinin tarımsal açıdan gelecek vaat etmeyen yöreler olarak adlandırılması uygun olacaktır. Türkiye’de Adana ve Adıyaman tarım işletmeleri üzerinde yürütülen ve sonuçlarına tez içinde de atıf yapılan bir çalışmada, doğal üretim kapasitesinin sınırlı olduğu alanlarda

işletmelerdeki gelir eksikliğinin sahip olunan arazinin halihazırda büyük olması ya da arazi büyüklüğünün ortakçılık faaliyeti ile genişletilmesi yoluyla telafi edilebildiği tespit edilmiştir. Ancak, Hemşin’de işletme arazisi büyüklükleri Türkiye’nin diğer bölgelerinde de görülebilen arazi bölünmesinin yanı sıra Doğu Karadeniz Bölgesi’nin genel özelliği olan oldukça engebeli topografya nedeniyle çok küçük ve birbirine yakındır. Bu bağlamda üreticilerce sahip olunan arazilerin genişliği küçük ve birbirine yakın düzeydedir. Ayrıca Hemşin ilçesinde ortakçılık faaliyeti organik tarımın geçmişe göre verimi oldukça düşürmesi etkeni ile yürütölmek istenmemekte ya da işletmelerde mevcut tarımsal işgücünün eksikliği veya fiziksel yetersizliği nedenleriyle yaygın yürütölememektedir. Dolayısıyla ilçede üreticilerce sahip olunan arazinin ortakçılık ile genişletilerek gelir eksikliğinin giderilmesi mümkün olmamaktadır.

Sahil bölümü Hemşin’e göre tarım açısından daha avantajlı olmakla birlikte, ortakçıların çok büyük çoğunluğunun bölge dışından gelmesi tarım arazilerinin işletilmesinde dışarıya bağımlılığın olduğunu göstermektedir. Sahil kesiminde görüşölen ortakçıların yarısından çoğu Rize dışından gelmektedir. Sahil bölümünde yalnızca Merkez ilçenin Ambarlık köyünde ortakçılığın genellikle yakın akrabalar vasıtasıyla yürütöldüğü belirlenmiştir. Toprak parçalanması sürerken akrabaların boş bırakılan arazilere sahip çıkarak işletmeye devam etmesi işletmelerin parçalanma ile küçölmesi sonucunda işletilmemesi sorununu hafifletebilecektir. Nitekim incelenen alan içinde sadece Ambarlık’ta işletmelerin parçalanarak küçölmesi sonucunda işletilmemesi sorununa rastlanılmamıştır.

Bütün bu veriler de araştırma bölgesindeki köylerin durağan veya gelişme vadetmeyen bir görünüm arz ettiklerini, bu koşullarda hiçbir köy için gelişmekte olan köy tanımlaması yapmanın doğru olmayacağını ileri sürmek hatalı bir görüş olmayacaktır.

Yürütölen çalışmanın sonrasında başlangıçta kurulan ve “Rize ili tarım işletmelerinde mülk arazi olarak tasarruf şekli ve hanehalkı işgücüne dayalı olarak tarımsal faaliyetin yürütölmesi önemini yitirmektedir” şeklinde iki kısımdan oluşun hipotezin doğruluğu, çalışmada elde edilen bulgular çerçevesinde tartışılabilir:

Üreticilerle yürütülen anketler çay cüzdanı sahiplerine uygulanmıştır. Deneklerin büyük bir çoğunluğu kendi arazileri üzerinde tarımsal faaliyette bulunmaktadır. Bölge halkının arazisini mülk arazi olarak işlemesi devam etmektedir. Bu bakımdan mülk arazi olarak tasarruf şeklinin önemini yitirmesi şeklinde bir bulguya ulaşılmamıştır. Ancak arazi parçalanması, dolayısıyla oluşan kimi küçük parsellerin ekonomik bir üretim faaliyetine izin vermemesi bu parsellerin tarımsal üretimden ayrılmasına yol açmaktadır. Ama bu tür parsellerin zamanla orman arazisi haline gelmesi, tarım toprağı kaybı ise, aynı zamanda (zaten geçmişte orman arazisinden açılan tarım arazileri oldukları da düşünülecek olursa) orman arazisi genişlemesi demektir.

Hanehalkı işgücüne dayalı tarımsal faaliyetin öneminden kaybetmesi varsayımı ise belli ölçüde geçerlilik kazanmıştır. Her şeyden önce arazilerin miras ve aile bireylerine çay cüzdanları alımı yoluyla parçalanması araziler üzerindeki işgücü talebini azaltmaktadır. Bunun dışında hanehalkı bireylerinin çeşitli nedenlere dayalı olarak köyden göç etmesi, birçok işletmede arazide çalışmak üzere geride kalan aile bireylerinin yaşlı olması bu işletmeler için faaliyetlerin aile bireylerince üstlenilmesi olgusunu değiştirmektedir. Ortakçılarla yapılan ankette arazi sahiplerinin %14'ünün köyde ikamet ederken, %32'sinin Rize'de, %54'ünün de başka illerde yaşadığı belirlenmiştir. Bu da ortakçılara verilen arazilerin sahiplerinin çok büyük oranının, arazi üzerindeki mülkiyet hakkını korumakla beraber, tarımsal faaliyetin sürdürülmesini başkalarına devrettiklerini göstermektedir. Bunun dışında imece ve akrabaların yardımıyla ve işçi tutarak mülk arazinin işlenmesi de çok yaygındır (%46). Bu da işletmeler küçük olduğu halde bölgede aile işgücünün tarımsal faaliyetteki öneminin azaldığını göstermektedir.

Bölgede tarımın geleceğine ilişkin sorunların çözümünde kırsal nüfus için tarımsal istihdamın çekici hale getirilmesi, gerek miras gerekse de çay cüzdanları yoluyla arazi parçalanmasının önlenmesi önem taşımaktadır. Çalışmada tarımsal istihdamın teşvikinde tarımsal gelirin yükseltilmesinin ve sağlık, eğitim, sosyal koşullar gibi altyapı imkanlarının iyileştirilmesinin rol oynadığı tespit edilmiştir.

Sağlık, eğitim ve sosyal koşullara ilişkin altyapı durumunun iyileştirilmesinde devletin bölgeye daha fazla yatırım yapmasının ve özel sektör yatırımının teşvik edilmesine

yönelik yasal düzenlemelerin gerçekleştirilmesinin önemli olduğu söylenebilir. Araştırma alanındaki tarımsal gelirle ilgili sorunların çözülmesinde ise gelirin tamamına yakınının sağlandığı çay ürünüyle ilgili düzenlemeler öne çıkmaktadır. Bu sorunların çözümünde devlet tarafından yürütülen çay alım fiyatının ve çaya yönelik diğer desteklerin enflasyon ve girdi maliyetleri göz önüne alınarak belirlenmesi, özel sektörün fiyat ve ödeme koşullarının Çay Kurumu'na yakınlaştırılması, çay veriminde iyileşme sağlayan tarımsal uygulamalar konusunda çiftçi eğitimi, kaliteli girdi maliyetinin azaltılması için gerekli düzenlemelerin yapılması önem taşımaktadır. Ayrıca, çay üretimine ek olarak kivi, likapa gibi ürünlerin muhafaza ve pazarlara ulaşım imkânlarının bölgeye getirilmesi ve pazarlamanın üretici örgütleri yoluyla gerçekleştirilerek çiftçinin daha fazla kâr elde etmesinin sağlanması, söz konusu ürünlerin yetiştiriciliğinin yaygınlaştırılması için üreticilere girdi ve teknik bilgi yardımı verilmesi de tarımsal gelir artışına katkıda bulunabilecektir. Bununla birlikte, il toprak ve iklim özelliklerine en fazla uyum gösteren ürün olması, diğer alternatif yaş meyve ürünlerin Türkiye'nin başka bölgelerinde ve Doğu Karadeniz'e özgü fındık ürününün ise diğer Doğu Karadeniz illerinde daha verimli olarak yetiştirilebilmesi nedenleriyle, il ekonomisine tarımsal açıdan en fazla katkıda bulunabilecek ürünün çay olduğu hususu gözardı edilmemeli ve ana amaç çay ürününden elde edilen üretici gelirinin artırılması olmalıdır.

Tarım topraklarının sahil kesimine göre verimsizleştiği, küçüldüğü, organik tarımın verim kaybı yarattığı ve üreticilere ek gelir sağlayan hayvancılığın ise giderek azaldığı Hemşin'de tarımsal gelir düzeyinin artırılmasında diğer ilçelere göre ek spesifik önlemlerin gerektiği öngörülebilir. Söz konusu önlemler, ilçede organik çay üretimi için verilen dekar başına desteğin artırılarak organik çay tarımının yarattığı verim kaybının telafi edilmesi ve yem gibi girdilerin ve hayvan temini maliyetlerinin azaltılarak hayvancılığın yaygınlaştırılması konularında olmalıdır. Bölge iklim ve toprak koşullarında mısır dışında yem bitkisinin üretilmesi mümkün olmamakta, mısır ise diğer tahıl ürünlerinin yetiştirilemediği bölgede ancak ailelerin gıda ihtiyacı için kullanılabilir. Bu bağlamda, günümüzde mevcut olan alan başına yem bitkisi üretimi desteğinin bölge için etkin olmayacağı, yem satın alımına ilişkin desteklemelerin gerektiği açıktır.

Bölge tarımında diğerk bir sorun da arazi parçalanmasıdır. Araştırma alanında çay cüzdanları alımı yoluyla tarım topraklarının bölünmesi sürdüğüne göre, miras yoluyla parçalanmanın önlenmesine yönelik düzenlemeler yapılsa bile bunun parçalanmayı önlemede etkili olmayacağı açıktır. Bu çerçevede, arazi büyüklüğüne bağılı olarak işletme hanehalklarında çay cüzdanı sayısının sınırlandırılması için yasal düzenlemelere geçilmesi de önem kazanmaktadır.

KAYNAKLAR

- Aksoy, S., Badiel, B., Eraktan, G., Kuhnen, F. ve Winkler, W. 1988. Türkiye’de İnsan ve Toprak İlişkileri Gelişme Sürecinde Tarımsal Yapı -Adana Adıyaman Örneği- . Alkar Matbaacılık, 124 s., Ankara.
- Aksoy, S., Eraktan, G., Eraktan, S., Kuhnen, F. ve Winkler, W. 1994. Türkiye’de Kırsal Nüfusun Sosyal Güvenliği. Ankara Üniversitesi Basımevi, 250s., Ankara/Göttingen.
- Anonim. 2006. Web Sitesi: http://www2.cedgm.gov.tr/icd_raporlari/rize05.pdf, Erişim Tarihi: 15.12.2012
- Anonim. 2008. Web Sitesi: <http://www.rize.gov.tr>, Erişim Tarihi: 10.01.2010
- Anonim 2009. Web Sitesi: <http://www.doka.org.tr/TR/Yayinlar/Bolge-Plani>, Erişim Tarihi: 27.12.2013
- Anonim. 2011. Web Sitesi: <http://www.rizekulturturizm.gov.tr/TR,55288/cografi-konumu.html>, Erişim Tarihi: 30.12.2011.
- Anonim. 2012. Web Sitesi: http://www.rize.gov.tr/default_b0.aspx?content=122, Erişim Tarihi: 20.12.2012.
- Anonim. 2013a. Web Sitesi: http://www.rize.gov.tr/default_B0.aspx?content=113, Erişim Tarihi: 02.04.2013.
- Anonim. 2013b. Web Sitesi: <http://rize.tarim.gov.tr>, Erişim Tarihi: 10.11.2013.
- Anonim. 2014a. Web Sitesi: <http://tuikapp.tuik.gov.tr/bitkiselapp/bitkisel.zul>, Erişim Tarihi: 25.12.2014.
- Anonim. 2014b. Web Sitesi: [www.http://ekutup.dpt.gov.tr/iller/iller.asp](http://www.ekutup.dpt.gov.tr/iller/iller.asp), Erişim Tarihi: 19.12.2014.
- Anonim. 2014c. Web Sitesi: <http://tuikapp.tuik.gov.tr/hayvancilikapp/hayvancilik.zul>, Erişim Tarihi: 29.12.2014
- Anonim. 2014d. Web Sitesi: <http://www.tuik.gov.tr/ilGostergeleri/iller/RIZE.pdf>, Erişim Tarihi: 22.12.2014
- Anonim. 2014e. Web Sitesi: <http://www.caykur.gov.tr/Caykur/2/4/10339/13845/2013-yili-cay-sektoru-raporu.aspx>, Erişim Tarihi: 13.07.2014
- Anonim. 2015a. Web Sitesi: <http://www.tarim.gov.tr/Konular/Plan-Program-Ve-Faaliyet-Raporlari/II-Ve-Bolge-Master-Planlari>, Erişim Tarihi: 11.04. 2015.
- Anonim. 2015b. Web Sitesi: http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1059, Erişim Tarihi: 12.09.2015.
- Anonim. 2015c. Web Sitesi: <http://tuikapp.tuik.gov.tr/adnksdagitapp/adnks.zul?kod=4>, Erişim Tarihi: 30.10.2015.
- Açıl, A.F. 1957. Türkiye Çay İşletmeleri. Ankara üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, 51 s., Ankara.

- Akış, A. ve Akkuş, A. 2003. Güney Doğu Anadolu Projesi'nin (GAP) Şanlıurfa'daki Göçe Etkisi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, http://www.sosyalbil.selcuk.edu.tr/sos_mak/makaleler.ErişimTarihi:11.06.2010
- Başer, A. 2006. Türkiye'de tarım destekleme politikaları ve çay sektörü. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Benek, S. 2006. Şanlıurfa İlinin Tarımsal Yapısı, Sorunları ve Çözüm Önerileri. Coğrafi Bilimler Dergisi, 4(1); 67-91.
- Ediz, B. Deniz. 1999. The interaction of tea cultivation and out migration in Rize, Turkey. Thesis (Ph.D.). University of Reading, Institute of Development Studies, Reading.
- Ezra, M. 2001. Rural Out-migration in the Drought Prone Areas of Ethiopia: A Multilevel Analysis. *International Migration Review*, 35(3); 749-771.
- Feng, S., Heerink, N., Ruben, R. and Qu, F. 2010. Land Rental Market, Off-Farm Employment and Agricultural Production in Southeast China: A Plot-Level Case Study. *China Economic Review*, 21(4); 598-606.
- Gallacher, M. 2009. The Changing Structure of Production: Argentine Agriculture 1988 - 2002. *Universidad del Cema Working Papers: Serie Documentos de Trabajo*. No. 415, (1-24); Buenos Aires.
- Gray, C. L. 2009. Rural Out-Migration and Smallholder Agriculture in the Southern Ecuadorian Andes. *Population and Environment*, 30(4-5); 193-217.
- Gülçubuk, B., Albayrak, M. ve Güneş, E. 2003. Türkiye'de Çay Üretim-İşleme Ekonomisi ve Çay Politikalarının Üretici Davranışlarına Etkisi. *Tekgıda-İş Sendikası Yayını*, 154 s., Ankara.
- Güreşçi, E. 2007. Kırsal göçün nedenleri ve tarıma etkileri üzerine bir araştırma: Erzurum ili İspir İlçesi Kırık Bucağı örneği. Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.
- Jokisch, B. D. 2002. Migration and Agricultural Change: The Case of Smallholder Agriculture in Highland Ecuador. *Human Ecology*, 30(4); 523-550.
- Jonasson, E. and Helfand, S. M. 2010. How Important are Locational Characteristics for Rural Non-agricultural Employment? *Lessons from Brazil*. *World Development*, 38(5); 727-741.
- Kaptangil, K. 1992. Çay Tarımının Ülkemizdeki Sosyo- Ekonomik Etkileri ve Değerlendirilmesi. *Çaykur Yayını*, 150s., Rize.
- Karahan, H. 2006. Bursa ili Harmancık ilçesinin sosyo-ekonomik yapısı ve göç sorununun incelenmesi. Yüksek Lisans Tezi. Uludağ Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Bursa.
- Karakaş A.A. 1994. Rize ili Merkez İlçede Ortapazar Çay Fabrikası bölgesinde çay üreticilerinin sosyo-ekonomik yapısı. Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Keskin, A.F. 1989. Türkiye'de çay politikası. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

- Laha, A. and Kuri, P. K. 2012. Differences in Resource Allocation under Alternative Tenurial Contracts and its Explanations: Evidence from Rural West Bengal, India. *Trends in Agricultural Economics*, 5(1); 13-22.
- McCarthy, N., Carletto, C., Kilic, T. and Davis, B. 2009. Assessing the Impact of Massive Out-Migration on Albanian Agriculture. *European Journal of Development Research*, 21(3); 448-470.
- Miran B. 2003. *Temel İstatistik*. Ege Üniversitesi Basımevi, 297 s., İzmir.
- Nabi, I. 1986. Contracts, Resource Use and Productivity in Sharecropping. *Journal of Development Studies*, 22(2); 429-442.
- Özyurt, H. 1989. Türkiye’de Çay Tarımının Yarattığı Sosyo-Ekonomik Etkilerin Ölçümü. Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayını, 121 s., Trabzon.
- Saklı, A. R. 2008. Türk Çayının Dünü ve Bugünü. Kızkulesi Yayınevi, 444 s., Rize.
- Sariahmetoğlu, Y., Tanrıvermiş, H., Karakaş, A. ve Günler, N. 1997. Türkiye Çay Sektöründe Yeniden Yapılanma ve Özelleştirmeye Yönelik Bir Model Araştırması. Cömertler Matbaası, 138 s., İstanbul.
- Toroğlu, E. 2007. Niğde İlinde Göç Faktörleri ve Göçler. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 5(1); 75-96.
- Zaman S. ve Coşkun O. 2008. Rize İlinin Nüfus Coğrafyası Özellikleri ve Bunları Etkileyen Etmenler Üzerine Bir İnceleme. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(2); 263-283.

EKLER

- EK 1 Üretici Anketi Konularına İlişkin Muhtar Anketi
- EK 2 Ortakçı Anketi Konularına İlişkin Muhtar Anketi
- EK 3 Üretici Anketi
- EK 4 Ortakçı Anketi

EK 1 ÜRETİCİ ANKETİ KONULARINA İLİŞKİN MUHTAR ANKETİ

1. Köyden dışarıya göç oluyor mu?

1)Evet 2)Hayır 3)Fikrim Yok

2. Köy nüfusu 1994 yılından itibaren değişti mi?

1)Evet 2)Hayır(4. soruya geçiniz)

3. Evet ise köy nüfusu 1994 yılından itibaren ne yönde değişti?

1)Arttı 2)Azaldı

4. Tarım alanlarının miras veya çay cüzdanları yoluyla küçülmesi arazinin tamamen veya kısmen tarımsal amaçlı olarak işletilmemesine/ boş bırakılmasına neden oluyor mu?

1)Evet 2) Hayır(6. soruya geçiniz) 3)Fikrim Yok

5. Cevabınız evet ise, bu durumun sebepleri nelerdir?

.....
.....
.....

6. Tarım alanlarının miras veya çay cüzdanları yoluyla parçalanması sonucunda küçülmesi arazide verimin düşmesine sebep oluyor mu?

1)Evet 2) Hayır(8. soruya geçiniz) 3)Fikrim Yok

7. Cevabınız evet ise, bu durumun sebepleri nelerdir?

.....
.....
.....

8. Tarım alanlarının miras veya çay cüzdanları yolu ile parçalanarak küçülmesi sonucunda sahibince tarımsal üretimde kullanılmayan tarımsal alanların akıbeti ne oluyor? (Birden çok şık işaretlenebilir)

- 1) Orman ağaçları ile kaplanıyor
- 2) Köye dışarıdan gelen yabancılar tarafından tarımsal üretim faaliyeti amaçlı kullanılıyor
- 3) Komşu tarım arazisi sahipleri tarafından tarımsal üretim faaliyeti dışında kullanılıyor.
- 4) Komşu tarım arazisi sahipleri tarafından tarımsal üretim faaliyeti amaçlı kullanılıyor.
- 5) Söz konusu arazi sahiplerinin akrabaları tarafından tarımsal üretim amaçlı kullanılıyor
- 6) Diğer(açıklayınız).....

9. Yöre tarım topraklarında bozulma söz konusu mudur?

- 1)Evet 2)Hayır(11. soruya geçiniz) 3)Fikrim Yok

10. Toprakta bozulma durumu neden kaynaklanıyor?(Birden çok şık işaretlenebilir)

- 1) Yanlış gübre çeşidi kullanımından
- 2) Aşırı gübre kullanımından
- 3) Aşırı nem ve yağmurlardan
- 4) Yanlış toprak işlemeden
- 5) Yanlış ilaç çeşidi kullanımından
- 6) Aşırı ilaç kullanımından
- 7) Monokültür tarımdan(sürekli tek ürün yetiştirme)
- 8) Diğer(Açıklayınız).....

11. Köyde/ilçede ikamet eden üretici ile köyde/ilçede bulunan arazisinde mevsimlik dönüşlerle üretim yapan üreticinin çay alanları arasında verim farkı var mıdır?

- 1) Köyde/ilçede ikamet eden üretici daha fazla verim alır
- 2) Köyde/ilçede bulunan arazisinde mevsimlik dönüşlerle üretim yapan üretici daha fazla verim alır
- 3) İkisinde de verim aynıdır

12. Köyde/ilçede ikamet eden üretici ile köyde/ilçede bulunan arazisinde mevsimlik dönüşlerle üretim yapan üreticinin çay alanları arasında verim farkı var ise sebebi?

.....
.....
.....

13. Tarımsal arazi sahibi ve yarıcı(ortakçı) tarafından işletilen çay alanları arasında verim farkı var mıdır?

- 1) Tarımsal arazi sahibi en fazla verimi alır
- 2) Yarıcı en fazla verimi alır.
- 3) İkisinde de verim aynıdır

14. Tarımsal arazi sahibi ve yarıcı(ortakçı) tarafından işletilen çay alanları arasında verim farkı var ise sebebi?

.....
.....
.....

15. Tarımsal arazi sahibince ve karşılığında maddi bedel ödenmeden işletilen çay alanları arasında verim farkı var mıdır?

- 1) Tarımsal arazi sahibi üretici daha fazla verim alır

- 2) Karşılıksız işletilen çay alanlarında üretim yapan üretici daha fazla verim alır
- 3) İkisinde de verim aynıdır

16. Tarımsal arazi sahibince ve karşılığında maddi bedel ödenmeden işletilen çay alanları arasında verim farkı var ise sebebi?

.....

.....

.....

EK 2 ORTAKÇI ANKETİ KONULARINA İLİŞKİN MUHTAR ANKETİ

1. Yörede(anket yapılan köy) tarımsal hanehalkları topraklarını neden ortakçıya işletmeye veriyor? (Birden çok şık işaretlenebilir)

- 1) Toprak sahibi ailelerin yöreden göç etmesi
- 2) Toprak sahibi ailelerden göç edenlerin işgücü kaybı yaratması
- 3) Toprak sahibi ailelerin yaşlılık ve/veya hastalık nedenleriyle toprağını işleyememesi
- 4) Toprak sahibi ailelerin tarımsal faaliyeti yürütmesi için gerekli tarımsal alet ve ekipman eksikliği
- 5) Toprak sahibi ailelerin tarım arazisini işleyecek yeterli tarımsal işgücü, tarımsal alet ve ekipmanı bulunmasına rağmen toprağını işlemek istememesi
- 6) Toprak sahibi ailelerin tarımsal alanda çalışan sayısının azlığı kaynaklı işgücü eksikliği
- 7) Diğer(açıklayınız).....
.....
.....

2. Toprak sahibi ailelerin arazisini işleyecek yeterli tarımsal işgücü, tarımsal alet ve ekipmanı bulunmasına rağmen toprağını işlemeyerek ortakçıya vermesinin nedeni nedir?(Birden çok şık işaretlenebilir)

- 1) Arazinin miras/çay cüzdanları yoluyla parçalanmasıyla işlenmeye değmeyecek kadar küçülmesi
- 2) Tarımsal üretim maliyetinin yüksekliği
- 3) Destekleme miktarının yetersizliği
- 4) Ürünün pazarlamasında yaşanan sorunlar
- 5) Diğer(açıklayınız).....
.....

3. Sizce tarımsal toprakların ortakçıya verilmesi durumunun avantajları nelerdir?(Birden çok şık işaretlenebilir)

- 1) Söz konusu tarım topraklarının boş bırakılarak ormana dönüşmesi engellenmiş oluyor
- 2) Söz konusu tarım topraklarının kullanımı sonucunda yetersiz tarım işletmesi alanına sahip çiftçilerin gelir düzeyi artıyor
- 3) Yörede kalan tarımsal hanehalklarında mevcut işgücü fazlasına istihdam imkânı yaratıyor
- 4) Diğer(açıklayınız).....
.....
.....

4. Yöredeki küçük, orta ve büyük işletme kategorilerine giren tarımsal işletme büyüklüklerini belirtiniz.

- 1) Küçük tarım işletmeleri: (.....-.....dekar)
- 2) Orta büyüklükteki tarım işletmeleri: (.....-.....dekar)
- 3) Büyük tarım işletmeleri: (.....-.....dekar)

5. Yukarıda tanımlanan küçük, orta ve büyük tarımsal işletmelerin yörede ortakçıya işletilmek üzere verilen toplam arazi içindeki % oranlarını belirtiniz (% Oranları Toplamının 100 Olmasını Lütfen Kontrol Ediniz).

- 1) Küçük tarım işletmeleri: %.....
- 2) Orta büyüklükteki tarım işletmeleri: %.....
- 3) Büyük tarım işletmeleri: %.....

6. Ortakçı olarak tarım toprağı işleyenlerin tarımsal uygulamaları sizce yöre tarım topraklarına zarar veriyor mu?

- 1) Evet
- 2) Hayır (8. soruya geçiniz)
- 3) Kararsız(8. soruya geçiniz)

7. Ortakçı olarak tarım toprağı işleyenlerin tarımsal uygulamaları yöre tarım topraklarına zarar veriyor ise nedeni? (Birden çok şık işaretlenebilir)

- 1) Fazla gübre kullanımı
- 2) Yanlış çeşitte gübre kullanımı
- 3) Yanlış toprak işleme
- 4) Diğer(açıklayınız).....
.....
.....

8. Yörede ortakçıya tarım arazisini işletmeye vermede göz önüne alınan kriterler nelerdir?(Birden çok şık işaretlenebilir)

- 1) Ortakçının güvenilir olması
- 2) Ortakçı hanehalkında yeterli işgücünün mevcut olması
- 3) Ortakçının köyde kalan akrabası olması
- 4) Ortakçının yeterli tarımsal alet ve ekipmana sahip olması
- 5) Diğer(açıklayınız).....
.....

9. Yörede ortakçı sayısı yirmi yıllık zaman içinde ne şekilde değişti?(Arttı veya Azaldı Şıklarından Sadece Birini Tercih Ediniz)

- 1) Azaldı(11. Soruya geçiniz) 2) Arttı(10. Soruya geçiniz) 3) Değişmedi

10. Yörede ortakçı sayısı yirmi yıllık zaman içinde arttı ise sizce nedeni nedir?(Birden çok şık işaretlenebilir)

- 1) Toprak sahibinin yöreden göç ettiği için ortakçıya toprağını işletmeye vermesi
- 2) Toprak sahibinin yaşlılık ve/veya hastalık nedeniyle toprağını işleyememesi ve ortakçıya toprağını işletmeye vermesi
- 3) Yörede ikamete devam eden toprak sahibinin işgücü eksikliği nedeniyle ortakçıya toprağını işletmeye vermesi

4) Diğer(açıklayınız).....
.....

11. Yörede ortakçı sayısı yirmi yıllık zaman içinde azaldı ise sizce nedeni nedir?
(Birden çok şık işaretlenebilir)

- 1) Tarımsal arazilerin sahiplerince işlenmeye başlaması
- 2) Tarımsal arazilerin sahiplerince satışa çıkarılması
- 3) Tarımsal arazilerin sahiplerince işlenmeden bırakılması ya da tarım dışı amaçlar için kullanılmaya başlanması
- 4) Ortakçıların daha az toprak işlemek istemesi
- 5) Diğer(açıklayınız).....
.....

12. Yörede ortakçı sayısının yirmi yıllık zaman içinde azalış göstermesinde 4. şık (ortakçılarca artık bu şekillerde toprak işlenmek istenmemesi) etkiliyse, nedeni?(Birden çok şık işaretlenebilir)

- 1) Üretim maliyetlerinin yüksekliği
- 2) Destekleme miktarının yetersizliği
- 3) Ürünün pazarlamasında yaşanan sorunlar
- 4) Diğer(açıklayınız).....
.....

EK 3 ÜRETİCİ ANKETİ

1. Yaşınız

- 1) (0-14) yaş grubunda
- 2) (15-30) yaş grubunda
- 3) (31-40) yaş grubunda
- 4) (41-50) yaş grubunda
- 5) (51-65) yaş grubunda
- 6) (65+) yaş grubunda

2. Cinsiyetiniz

- 1) Erkek
- 2) Kadın

3. İkamet Ettiğiniz Yer?(Diğer seçeneği hariç Rize sınırları içi kastedilmiştir)

- 1) İlçe
- 2) Köy
- 3) Diğer(belirtiniz).....

4. Öğrenim durumunuz?

- 1) Okur yazar değil
- 2) Okur yazar
- 3) İlkokul mezunu
- 4) Ortaokul mezunu
- 5) Lise mezunu
- 6) Yüksek öğrenim mezunu
- 7)Diğer (açıklayınız).....

5. Hanehalkının diğer fertlerinin yaş gruplarına, cinsiyete ve eğitim durumuna göre dağılımı?

	<u>Yaş</u>	<u>Cinsiyet</u>	<u>Eğitim Durumu</u>
1)	.....	.....	.....
2)	.....	.....	.....
3)	.....	.....	.....
4)	.....	.....	.....
5)	.....	.....	.....
6)	.....	.....	.....
7)	.....	.....	.....
8)	.....	.....	.....
9)	.....	.....	.....
10)	.....	.....	.....

6. Tarım dışı alanda meslek bulmaya yönelik bir eğitim kursuna katıldınız mı veya tarım dışı alanda meslek sertifikanız var mı?

1) Evet

2) Hayır

7. Hanehalkının diğer üyelerinden tarım dışı alanda meslek bulmaya yönelik bir eğitim kursuna katılan veya tarım dışı alanda meslek sertifikası olan var mı?(Evet ise kişi sayısını belirtiniz.)

1) Evet(Kişi:.....)

2) Hayır

8. İkamet ettiğiniz yerde yıl içinde tarımsal üretim faaliyeti dışında ücretli olarak çalışma/çalışmış(emeklilik) olma durumunuz?(Birden çok şık işaretlenebilir.)

1) Çaykur'da ya da özel sektöre ait çay işletmelerinde çalışma

2) Çaykur'dan ya da özel sektöre ait çay işletmelerinden emekli

- 3) Diğer Kamu kurumlarında çalışma
- 4) Serbest meslek
- 5) Diğer Kamu kurumlarından ya da serbest meslekten emekli
- 6) Diğer (açıklayınız).....

9. İkamet ettiğiniz yerde hanehalkının diğer üyelerinin yıl içinde tarımsal üretim faaliyeti dışında ücretli olarak çalışma/çalışmış(emeklilik) olma durumu ve kişi sayısı?(Birden çok şık işaretlenebilir)

Kişi Sayısı

- 1) Çaykur'da ya da özel sektöre ait çay işletmelerinde çalışma .....
- 2) Çaykur'dan ya da özel sektöre ait çay işletmelerinden emekli .....
- 3) Diğer Kamu kurumlarında çalışma .....
- 4) Serbest meslek .....
- 5) Diğer Kamu kurumlarından ya da serbest meslekten emekli .....
- 6) Diğer (açıklayınız).....

10. Kaç yıldır tarımsal üretim faaliyeti(bitkisel ve/veya hayvansal üretim faaliyeti) ile uğraşıyorsunuz?

Lütfen belirtiniz .....yıl

11. Tarımsal üretim faaliyeti(bitkisel ve/veya hayvansal üretim faaliyeti) size 1 yıl içinde kaç aylık çalışma imkânı veriyor?

Lütfen belirtiniz .....ay

12. Hanehalkı üyelerinden sizin haricinizde tarımsal üretim faaliyeti (bitkisel ve/veya hayvansal üretim faaliyeti) ile uğraşan kişi sayısı?

13.

- 2) Barınacak yer sağlayamadığımız için işçi bulamıyoruz
- 3) Ürün tarımı konusunda bilgi sahibi olan işgücü bulamıyorum
- 4) Yeterli sayıda işçi bulamıyorum
- 5)

Diğer(açıklayınız).....

17. Başkalarının tarım işletmesinde işçi olarak çalışıyor musunuz?

- 1) Evet
- 2) Hayır

18. Hanehalkının diğer üyelerinden başkalarının tarım işletmesinde işçi olarak çalışan var mı ve çalışan var ise kişi sayısı?

- 1) Evet (Kişi:.....)
- 2) Hayır

19. İşlettiğiniz tarımsal arazide bitkisel üretim kimler tarafından yapılıyor? (Birden çok şık işaretlenebilir)

- 1) Tarımsal işletme hanehalkı(Mevsimlik dönen hanehalkı üyeleri dahil)
- 2) Ortakçı
- 3) İşçiler
- 4) Akrabalar ve/veya komşular ile imece usulü
- 5) Diğer(açıklayınız).....

20. Hanehalkı üyelerinden göç eden var mı?

- 1) Evet
- 2) Hayır (23. soruya geçiniz)

21. Hanehalkı üyelerinden şimdiye kadar göç etmiş kişi sayısı?

	<u>Yaş</u>	<u>Cinsiyet</u>	<u>Eğitim Durumu</u>
1)	.....	.....	.....
2)	.....	.....	.....
3)	.....	.....	.....
4)	.....	.....	.....
5)	.....	.....	.....
6)	.....	.....	.....
7)	.....	.....	.....
8)	.....	.....	.....
9)	.....	.....	.....

22. Bir yıllık üretim döneminde göç ettikleri yerden sadece bitkisel ürün tarımı için mevsimlik dönüş yapan hanehalkı üyelerinin sayısı?

	<u>Yaş</u>	<u>Cinsiyet</u>	<u>Eğitim Durumu</u>
1)	.....	.....	.....
2)	.....	.....	.....
3)	.....	.....	.....
4)	.....	.....	.....
5)	.....	.....	.....
6)	.....	.....	.....
7)	.....	.....	.....
8)	.....	.....	.....
9)	.....	.....	.....

23. Yıl içinde bulunduğunuz yer dışında başka yere çalışma amaçlı gidiyor musunuz?

1)Evet

2)Hayır (26. soruya geçiniz)

24. Evet ise çalışma amaçlı olarak gidilen yerde yıl içinde ne kadar süre kalınmıyor?

1) Günü birlik gidilip geliniyor

- 2) 1 hafta
- 3) 1 ay
- 4) 1-3 ay arası
- 5) 3-5 ay arası
- 6) 6 veya daha fazla

25. Yıl içinde çalışma amaçlı gidilen yerde hangi alanda çalışıyorsunuz?

- 1) Tarım dışı alan
- 2) Tarımsal faaliyet
- 3) Hem tarımsal faaliyet hem de tarım dışı alan

26. Hanehalkının diğer üyeleri yıl içinde başka yere çalışma amaçlı gidiyor mu?

- 1)Evet   2)Hayır (30. soruya geçiniz)

27. Yıl içinde başka yere çalışma amaçlı olarak giden hanehalkının diğer üyelerinin sayısı?

	<u>Yaş</u>	<u>Cinsiyet</u>	<u>Eğitim Durumu</u>
1)	.....	.....	.....
2)	.....	.....	.....
3)	.....	.....	.....
4)	.....	.....	.....
5)	.....	.....	.....
6)	.....	.....	.....
7)	.....	.....	.....
8)	.....	.....	.....
9)	.....	.....	.....

28. Hanehalkının diğer üyelerince çalışma amaçlı olarak gidilen yerlerde yıl içinde ne kadar süre kalınıyor? (Kişilerin gidiş süreleri farklı olabileceği için ayrı hanehalkı üyeleri için birden çok şık işaretlenebilir)

1) Günü birlik gidilip geliniyor	4) 1-3 ay arası
2) 1 hafta	5) 3-5 ay arası
3) 1ay	6) 6 veya daha fazla ay

29. Hanehalkının diğer üyelerince yıl içinde çalışma amaçlı gidilen yerde hangi alanda çalışılıyor?

- 1) Tarım dışı alan
- 2) Tarımsal faaliyet
- 3) Hem tarımsal faaliyet hem de tarım dışı alan

30. Yöreden göç etmeyi düşünüyor musunuz?

- 1) Evet
- 2)Hayır

31. Yöreden göç etmeyi düşünüyorsanız nedenleri?(Birden çok şık işaretlenebilir)

- 1) Gelir yetersizliği
  - 2) Sosyal güvencenin olmaması
  - 3)Devletin tarımsal destekleme miktarının yetersizliği ve destekleme politikalarının gelecekteki belirsizliği
  - 4) Sağlık ve eğitim gibi altyapı imkânlarının yetersizliği
  - 5) Sosyal hayatın yetersizliği
  - 6)
- Diğer(açıklayınız).....

32. Yöreden göç etmeyi düşünmüyorsanız nedenleri?(Birden çok şık işaretlenebilir)

- 1) Yeterli gelir düzeyi
- 2) Devletin tarımsal destekleme miktarının yeterliliği
- 3) Aile bağlarının yörede olması
- 4) Yöre dışında başka yere uyum sağlamada maddi ve manevi zorlukla karşılaşılacak olması
- 5) Diğer(belirtiniz).....

33. Aşağıda yer alan tarımsal faaliyetlerin yıllık toplam hanehalkı geliri içindeki yüzdelerini yazınız?

Hanehalkı toplam yıllık gelirinde bitkisel üretimden elde edilen gelirin payı(%):	%.....
Hanehalkı toplam yıllık gelirinde hayvansal üretimden elde edilen gelirin payı(%):	%.....
Hanehalkı toplam yıllık gelirinde başkasının tarım işletmesinde işçi olarak çalışma(hanehalkının diğer üyelerinin çalışması da dâhil) karşılığı elde edilen gelirin payı(%):	%.....

34. Yıllık toplam hanehalkı geliri içindeki tarımsal gelirin payında 1994 yılından itibaren bir değişiklik oldu mu?(Sadece bir şıkkı seçiniz)

- 1) Arttı (35. soruya geçiniz) 2) Azaldı (36. soruya geçiniz) 3)Değişmedi

35. Yıllık toplam hanehalkı geliri içindeki tarımsal gelirin payında 1994 yılından itibaren gerçekleşen ARTMANIN sebebi nedir?(Birden çok şık işaretlenebilir)

- 1) Bitkisel üretimden elde edilen gelirden gerçekleşen artış
- 2) Hayvansal üretimden elde edilen gelirden gerçekleşen artış

3)Diğer(açıklayınız).....

36. Yıllık toplam hanehalkı geliri içindeki tarımsal gelirin payında 1994 yılından itibaren gerçekleşen AZALIŞIN sebebi nedir? (Birden çok şık işaretlenebilir)

- 1) Bitkisel üretimden elde edilen gelirden gerçekleşen azalış
- 2) Hayvansal üretimden elde edilen gelirden gerçekleşen azalış
- 3)

Diğer(açıklayınız).....

37. Hanehalkınca elde edilen yıllık toplam gelirden tarımsal arazi ve/veya tarımsal üretim için ayrılan pay(%)?

Lütfen belirtiniz : %.....

38. Herhangi bir sosyal güvenlik kurumuna bağlı mısınız?

- 1)Evet
- 2)Hayır

39. Hanehalkı içinde sizin dışınızda herhangi bir sosyal güvenlik kurumuna bağlı olan kişi sayısı?

Lütfen belirtiniz : .....

40. Sahibi olduğunuz (hanehalkı tarım işletmesi içindeki bu arazinin kullanım hakkına sahip olmanız yeterli, tapusuna sahip olmanız şart değil) tarım arazisi büyüklüğünüz ne kadardır?

Lütfen belirtiniz .....dekar

41. Başkasına ait işlettiğiniz tarım arazisi var mı?

- 1)Evet
- 2)Hayır

47. İşlettiğiniz toplam tarımsal arazi büyüklüğünde 1994 yılından itibaren azalma ya da artma oldu mu?

- 1) Arttı   2) Azaldı   3) Değişmedi (53. soruya geçiniz)

48. İşlettiğiniz toplam tarımsal arazi büyüklüğünde 1994 yılından itibaren ARTIŞ var ise ormanlık alanda açmanın payı var mı?

- 1) Evet   2) Hayır

49. İşlettiğiniz toplam tarımsal arazi büyüklüğünde 1994 yılından itibaren azalma ya da artma var ise; bu durumda yöreden gerçekleşen göçün etkisi var mı?

- 1) Evet   2) Hayır (52. soruya geçiniz)

50. Cevabınız evet ise ve işlettiğiniz toplam tarımsal arazi büyüklüğünde 1994 yılından itibaren ARTIŞ var ise göçün etkisi ne şekilde gerçekleşti? (Birden çok şık işaretlenebilir)

- 1) Göç edenlerin arazilerinin ortakçı(yarıcı) olarak işlenmesi
2) Göç edenlerin arazilerinin karşılıksız kullanımı
3) Göç edenlerin arazilerinin satın alınması
4) Diğer (açıklayınız).....

51. Cevabınız evet ise ve işlettiğiniz toplam tarımsal arazi büyüklüğünde 1994 yılından itibaren AZALIŞ var ise göçün etkisi ne şekilde gerçekleşti? (Birden çok şık işaretlenebilir)

- 1) Göç sonucunda gerçekleşen işgücü azalışı nedeniyle tarımsal arazi satışı
2) Göç sonucunda gerçekleşen işgücü azalışıyla tarımsal araziyi ortakçıya(yarıcı) işletmeye vermek
3) Göç sonucunda gerçekleşen işgücü azalışı nedeniyle tarımsal araziyi karşılık talep etmeksizin işletmeye vermek

4) Diğer (açıklayınız).....

52. İşlettiğiniz toplam tarımsal arazi büyüklüğünde 1994 yılından itibaren azalma ya da artma var ise; bu değişim hanehalkı işgücü kullanımını nasıl etkiledi?

- 1) Hanehalkı işgücü kullanımını arttırdı
- 2) Hanehalkı işgücü kullanımını azalttı
- 3) Hanehalkı işgücü kullanımını değiştirmede

53. Çayın yanı sıra başka ürün de yetiştiriyor ya da yetiştirmek istiyorsanız işlettiğiniz tarımsal arazi dâhilindeki çaylık alan büyüklüğünü diğer ürünü ya da ürünleri daha fazla yetiştirmek için azaltmak ister misiniz?

- 1)Evet
- 2)Hayır (56. soruya geçiniz)

54. Cevabınız evet ise neden çay dışındaki ürün/ürünlerin(alternatif ürün/ürünler) alanını artırmak istersiniz? (Birden çok şık işaretlenebilir)

- 1) Alternatif ürünün de çay kadar toprağı su erozyonu ve heyelandan koruyabilmesi
- 2) Alternatif ürünün pazar fiyatının çaya göre daha yüksek olması
- 3) Alternatif ürün pazarlamasında sorun yaşamamanız
- 4) Alternatif ürüne verilen desteğin çay ürününden daha yüksek olması
- 5) Alternatif ürün maliyetinin çay ürününden daha az olması
- 6) Alternatif ürünün tarımsal arazi koşullarında çay kadar verimli olması
- 7) Diğer .....

55. Çay tarım alanını azaltarak hangi ürün/ürünlerin üretim alanlarını arttırmak istersiniz? (Birden çok şık işaretlenebilir)

- 1) Kivi
- 2) Turunçgiller
- 3) Fındık
- 4) Mısır
- 5) Diğer ürünler (belirtiniz) .....

56. Hanehalkı tarım işletmenize ait olan ve sizin kullanım hakkına sahip olduğunuz tarım arazisinin tapusu kime ait?

1-) Size   2-) Baba ya da Anne   3-) Kardeş   4-)Diğer(açıklayınız).....

57. Hanehalkı tarım işletmenize ait çay cüzdanı sayısı?

Lütfen belirtiniz .....

58. Aile tarım işletmesi arazinizde miras bölüşümü nedeniyle parçalanma var mı?

1-) Evet   2-) Hayır (60. soruya geçiniz)

59. Aile tarım işletmesi araziniz miras bölüşümü nedeniyle kaç parçaya ayrıldı?

Lütfen belirtiniz .....

60. Aile tarım arazisinin miras paylaşımı yoluyla bölünmemesi için, karşılığı ödenmek koşuluyla tek bir kişiye tüm aile tarım arazisinin kullanım hakkının verilmesini nasıl karşılırsınız?

1) Olumlu karşılarım   2) Olumsuz karşılarım   3) Kararsızım

61. Sizce, tarım alanlarının miras bölüşümü nedeniyle parçalanmasını hangi unsurlar hızlandırıyor? (Birden çok şık işaretlenebilir)

1) Artan Nüfus   3) Aile içinde mal paylaşımı konusunda anlaşmazlık
2) Göç   4) Diğer(açıklayınız).....

62. Bir dekardan ne kadar yaş çay yaprağı alıyorsunuz?

Lütfen belirtiniz .....kg

63. Bir dekardan aldığımız yaş çay yaprağı miktarı artırılabilir mi?

- 1) Evet(64. soruya geçiniz)   2) Hayır

64. Cevabımız evet ise, nasıl arttırılabilir? (Birden çok şık işaretlenebilir)

- 1) Çelikle üretime geçilmelidir
2) Daha çok gübre kullanılmalıdır
3) Daha uygun çeşitte gübre kullanılmalıdır
4) Daha çok ilaç bakımı yapılmalıdır
5) Daha uygun çeşitte ilaç kullanılmalıdır
6) Mevcut çay alanlarını teknik bakımdan yeniden bakıma tabi tutmak (derin budama vs. gibi) gerekir
7) Diğer(açıklayınız).....

65. Aşağıdaki yer alan işlettiğiniz çay arazisi kategorilerine göre budama(gençleştirme) ve yenileme faaliyeti gerçekleştirme durumunuz?(BİRDEN ÇOK KATEGORİYE DAHİL OLUNABİLİR)

Sahibi olduğunuz çay arazisi(tapuya sahip olmak şart değil)				Başkasına ait işletilen çay arazisi			
Budama		Yenileme		Budama		Yenileme	
Evet	Hayır	Evet	Hayır	Evet	Hayır	Evet	Hayır
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

66. Tarımsal üretimi gerçekleştirdiğiniz yörede yaşayan ve yörede tarımsal arazilere sahip olan veya miras yoluyla olacak olan yeni neslin tarımsal üretim faaliyetine ilgisi nasıl?

- 1)Çok az
- 2)Çok fazla
- 3)Giderek artıyor
- 4)Giderek azalıyor.
- 5)İlgilenmiyor
- 6)Diğer(açıklayınız).....

67. Tarımsal üretimi gerçekleştirdiğiniz yöre dışında yaşayan ve yörede tarımsal arazilere sahip olan veya miras yoluyla olacak olan yeni neslin tarımsal üretim faaliyetine ilgisi nasıl?

- 1) Çok az
- 2) Çok fazla
- 3) Giderek artıyor
- 4) Giderek azalıyor.
- 5) İlgilenmiyor
- 6-) Diğer(açıklayınız).....

68. Sizce tarımsal üretimi gerçekleştirdiğiniz yörede tarımsal örgütlenmenin, bitkisel üretimin devamını çiftçi için kârlı hale getirmesinde sağlayamadığı unsurlar nelerdir? (Birden çok şık işaretlenebilir)

- 1) Tarımsal ürünlerin üretici eliyle kurulan işletmelerce işlenmesi ve ilk elden satışa sunulmasının sağlanması
- 2) Üreticiye kooperatiflerce daha fazla miktarda aynı (gübre, ilaç, tarımsal alet vb.) ve nakdi girdinin daha ucuz olarak sağlanması
- 3) Üretimde verimin ve kalitenin artırılması için üreticilere eğitim verilmesi
- 4) Üreticiye sağlanan devlet desteğinin artırılmasını sağlamak için lobi faaliyetlerini yürütmesi
- 5) Diğer(belirtiniz).....

EK 4 ORTAKÇI ANKETİ

1. Yaşınız ? .....

2. Cinsiyetiniz ?

1) Erkek

2) Kadın

3. İkamet ettiğiniz yer? (Diğer seçeneği hariç Rize sınırları içi kastedilmiştir.)

1) İlçe

2) Köy

3) Diğer(belirtiniz).....

4. Öğrenim durumunuz ?

1) Okur yazar değil

5) Lise mezunu

2) Okur yazar

6) Yüksek öğrenim mezunu

3) İlkokul mezunu

7) Diğer (açıklayınız).....

4) Ortaokul mezunu

5. Hanehalkının diğer fertlerinin yaş gruplarına, cinsiyete ve eğitim durumuna göre dağılımı?

<u>Yaş</u>	<u>Cinsiyet</u>	<u>Eğitim Durumu</u>
1)	.....	.....
2)	.....	.....
3)	.....	.....
4)	.....	.....
5)	.....	.....
6)	.....	.....

6. Kaç yıldır tarımsal üretim faaliyeti ile uğraşıyorsunuz?

Lütfen belirtiniz .....yıl

7. Hanehalkı içinde tarımsal faaliyet ile uğraşan diğer kişiler?

<u>Yaş</u>	<u>Cinsiyet</u>	<u>Eğitim Durumu</u>
1)	.....	.....
2)	.....	.....
3)	.....	.....
4)	.....	.....
5)	.....	.....
6)	.....	.....

8. Ortakçı olarak kaç tarımsal işletmenin toprağını işletiyorsunuz?

Ortakçı olarak.....ayrı tarımsal işletmenin toprağını işletiyorum.

9. Aşağıdaki kategorilere giren işlettığınız tarım arazisi büyüklüğü ne kadardır?

	Sahip Olunan Arazi	Ortakçılık Yapılan Arazi	Ortağa Verilen Arazi
Arazi Büyüklüğü(da)	.....	.....	.....
Yetiştirilen Ürünler	.....	.....	.....

10. Ortakçı olarak işlettığınız toprak büyüklüğü zaman içinde değişim gösterdi mi?

1)Arttı(11. soruya geçiniz) 2)Azaldı(12.soruya geçiniz) 3)Değişmedi(14.soruya geçiniz)

11. Ortakçı olarak işlettiğiniz toprak büyüklüğü zaman içinde artış gösterdi ise nedeni?
(Birden çok şık işaretlenebilir)

- 1) Toprak sahibinin yöreden göç etmesi nedeniyle toprağını işletmeye vermesi
- 2) Toprak sahibinin yaşlılık ve/veya hastalık nedeniyle toprağını işletmeye vermesi
- 3) Yörede ikamete devam eden toprak sahibinin hanehalkında işgücü eksikliği nedeniyle toprağını işletmeye vermesi
- 4) Diğer (açıklayınız).....

12. Ortakçı olarak işlettiğiniz toprak büyüklüğü zaman içinde azalış gösterdi ise nedeni?
(Birden çok şık işaretlenebilir)

- 1) Tarımsal arazilerin sahiplerince işlenmeye başlaması
- 2) Tarımsal arazilerin sahiplerince satışa çıkarılması
- 3) Tarımsal arazilerin sahiplerince işlenmeden bırakılması ya da tarım dışı amaçlar için kullanılmaya başlanması
- 4) Ortakçı olarak daha az toprak işlemek istemeniz
- 5) Diğer (açıklayınız).....

13. Ortakçı olarak işlettiğiniz toprak büyüklüğünün zaman içinde azalış göstermesinde 4. şık (artık bu şekillerde toprak işlemeyi istememeniz) etkiliyse, nedeni?(Birden çok şık işaretlenebilir)

- 1) Üretim maliyetlerinin yüksekliği
- 2) Destekleme miktarının yetersizliği
- 3) Ürünün pazarlamasında yaşanan sorunlar
- 4) Diğer(açıklayınız).....

14. Hanehalkı geliriniz içinde tarımsal faaliyet dışında gelir var mı?

- 1) Evet   2) Hayır

15. Hanehalkı toplam geliri içinde tarımsal faaliyet dışındaki gelirin oranı nedir?

Lütfen belirtiniz % .....

16. Sizce ortakçı olarak başkasının tarım toprağını işlemeniz hanehalkınızdan gerçekleşen veya gerçekleşebilecek göçleri azalttı mı?

- 1) Evet(17. soruya geçiniz)   2) Hayır(18. Soruya geçiniz)
3) Kararsız(18. Soruya geçiniz)

17. Sizce ortakçı olarak başkasının tarım toprağını işlemeniz hanehalkınızdan gerçekleşen ya da gerçekleşebilecek göçleri azalttı ise bu durumun sebebi?(Birden çok sık işaretlenebilir)

- 1) Ortakçı olarak çalışmanız aile bireylerine istihdam olanağı yarattı
2) Ortakçı olarak başkasının tarım toprağını işleme faaliyeti hanehalkı gelirini arttırdı
3) Diğer(açıklayınız).....
.....

18. Ortakçı olarak işlettiğiniz tarım toprağında yetiştirdiğiniz tarımsal ürün/ürünlerin belirlenmesine toprak sahibi mi karar veriyor?

- 1) Evet   2) Hayır(22. Soruya geçiniz)

19. Ortakçı olarak işlettiğiniz tarım toprağında toprak sahibinin karar verdiği ürün/ürünlerden farklı ürün/ürünler yetiştirmek istiyor musunuz?

- 1) Evet (20. Soruya geçiniz) 2) Hayır (22. Soruya geçiniz) 3) Kararsız(22. Soruya geçiniz)

20. Ortakçı olarak işlettiğiniz tarım toprağında toprak sahibinin karar verdiği ürün/ürünlerden farklı ürün/ürünler üretmek istiyorsanız hangi ürün/ürünleri yetiştirmek istersiniz ?

Lütfen belirtiniz .....

21. Ortakçı olarak işlettiğiniz tarım toprağında toprak sahibinin karar verdiği ürün/ürünlerden farklı ürün/ürünler yetiştirmek istiyorsanız nedeni?(Birden çok şık işaretlenebilir)

- 1) Yetiştirilmek istenen ürünün toprağı su erozyonu ve heyelandan daha fazla koruyabilmesi
- 2) Yetiştirilmek istenen ürünün pazar fiyatının daha yüksek olması
- 3) Yetiştirilmek istenen ürünün pazarlamasının daha kolay olması
- 4) Yetiştirilmek istenen ürüne verilen desteğin daha yüksek olması
- 5) Yetiştirilmek istenen ürün maliyetinin daha az olması
- 6) Yetiştirilmek istenen ürünün tarımsal arazi koşullarında daha verimli olması
- 7) Diğer .....

22. Toprak sahibi masraflara katılıyor mu?

- 1) Evet
- 2) Hayır

23. Üretim masraflarına toprak sahibi nasıl katılıyor?

- 1)Yarisını toprak sahibi karşılar
- 2)Yarisından fazlasını siz karşılıyorsunuz
- 3)Yarisından fazlasını toprak sahibi karşılıyor

24. Toprak sahibi-elde edilen ürünün ne kadarını alır?

- 1)Yarısı
- 2)Yarisından azı
- 3)Yarisından fazlası

Ortakçı olarak işlettiğiniz tarım toprağının sahibi/ sahipleri nerede ya da nerelerde ikamet etmekte?(Birden çok toprak sahibinin toprağını işletmekte ve bu toprak sahipleri farklı yerlerde ikamet etmekte ise birden çok şık işaretlenebilir)

- 1) Rize   2) Rize ili dışında   3) Bulduğunuz köyde

25. Yöre(anket yapılan köy) dışında sizin sahip olduğunuz tarım araziniz var mı?

- 1) Evet(27. soruya geçiniz)   2) Hayır(29. soruya geçiniz)

26. Yöre(anket yapılan köy) dışında sizin sahip olduğunuz tarım araziniz Rize ili sınırı içinde mi yer alıyor?

- 1) Evet(28. soruya geçiniz)   2) Hayır(29. soruya geçiniz)

27. Yöre(anket yapılan köy) dışında ve Rize ili sınırı içinde bulunan tarım araziniz nerede?

- 1)Köyün bağlı olduğu ilçede   2)Rize'nin diğer ilçe ve köyleri   3)Rize Merkez

28. Ortakçı olarak işlettiğiniz tarım toprağını ne kadar süre ile işletmek üzere toprak sahibi ile anlaştınız?(Lütfen ay, yıl gibi bir birim belirtiniz)

Ortakçı olarak işletilen toprak : .....

29. Ortakçı olarak işlettiğiniz tarım toprağını ne kadar süre ile işletmek en uygunudur? (Lütfen ay, yıl gibi bir birim belirtiniz)

Ortakçı olarak işletilen toprak : .....

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Neslihan Yılmaz

Doğum Yeri : Tokat

Doğum Tarihi : 25.01.1978

Medeni Hali : Bekar

Yabancı Dili : İngilizce

Eğitim Durumu (Kurum ve Yıl)

Lise : Ankara Kocatepe Mimar Kemal Lisesi (1995)

Lisans : Erciyes Üniversitesi - İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi – İktisat
2002)

Yüksek Lisans : Kırıkkale Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü - İşletme Anabilim
Dalı (Aralık 2006)

Çalıştığı Kurum/Kurumlar ve Yıl

Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı (2005 yılından itibaren)

SCI Yayınlar

Kızılaslan, N., Onurlubaş, E., Kızılaslan, H. ve **Yılmaz, N.** 2010. Examining the fluctuations in the wheat prices in Turkey and the course of development. Journal of Food, Agriculture & Environment, 8(2); 503-506.

Onurlubaş, E. ve **Yılmaz, N.** 2011. Development direction of stockbreeding sector in Turkey (Tokat city example). Bulgarian Journal of Agricultural Science, 17(2); 195-206.

Hakemli Dergiler

Onurlubaş, E. and **Yılmaz, N.** 2013. Fast food consumption habits of university students. Journal of Food, Agriculture & Environment, 11 (3&4); 12-14.

Onurlubaş, E. and **Yılmaz, N.** 2013. The factors affecting milk consumption preferences of the consumers in Edirne Keşan township. Journal of Food, Agriculture & Environment, 11 (3&4); 516-518.

Onurlubaş, E., Gürler, Z.A., Kızılaslan, H. and **Yılmaz, N.** 2013. Course of current status and development of cotton in Turkey. Research & Reviews in BioSciences, 7(12); 485-490.

Onurlubaş, E., **Yılmaz, N.** and Doğan, H.G. 2015. Conversion to biogas energy of animal wastes and expectations for the future (TR 21 region case in Turkey), Research & Reviews in BioSciences, 10(7); 259-266.

Onurlubaş, E., **Yılmaz, N.**, Doğan H.G. and Kızılaslan, H. 2015. A Research on Red Meat Consumption and Preferences: A Case Study in Tekirdağ Province. Turkish Journal of Agriculture - Food Science and Technology, 3(6); 466-471.

Onurlubaş, E., **Yılmaz, N.**, Karabaş, S., Taşkan, U. and Doğan, H.G. 2015. Factors Affecting Credit Card Ownership of Students, The Journal of International Social Research, 8(41); 987-995

Onurlubaş, E., **Yılmaz, N.** and Doğan H.G. 2015. The Factor Which Affect Juice Consumption of Families Who are Living in Edirne Province. Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi / Iğdır Univ. J. Inst. Sci. & Tech., 5(2), 63-69.

Onurlubaş, E., Öztürk, D. and **Yılmaz, N.** 2015. ‘The Attitudes Of Students Towards The Use of Internet Banking’ , The Journal of Academic Social Science, Year: 3, Number: 21, December 2015, p. 42-56.

Onurlubaş, E., Demirkıran, S. and **Yılmaz, N.** 2015. ‘Sense Of Organizational Belonging And Customer Relations Of The Personnel In Banking Sector’, International Journal of Social Science, Number: 41, p.147-159.

Onurlubaş, E. and **Yılmaz, N.** 2016. Consumer Thoughts About The Web Sites That Do E-Marketing Through Internet, The Journal of Academic Social Science Studies, Number: 42, p.127-144.

